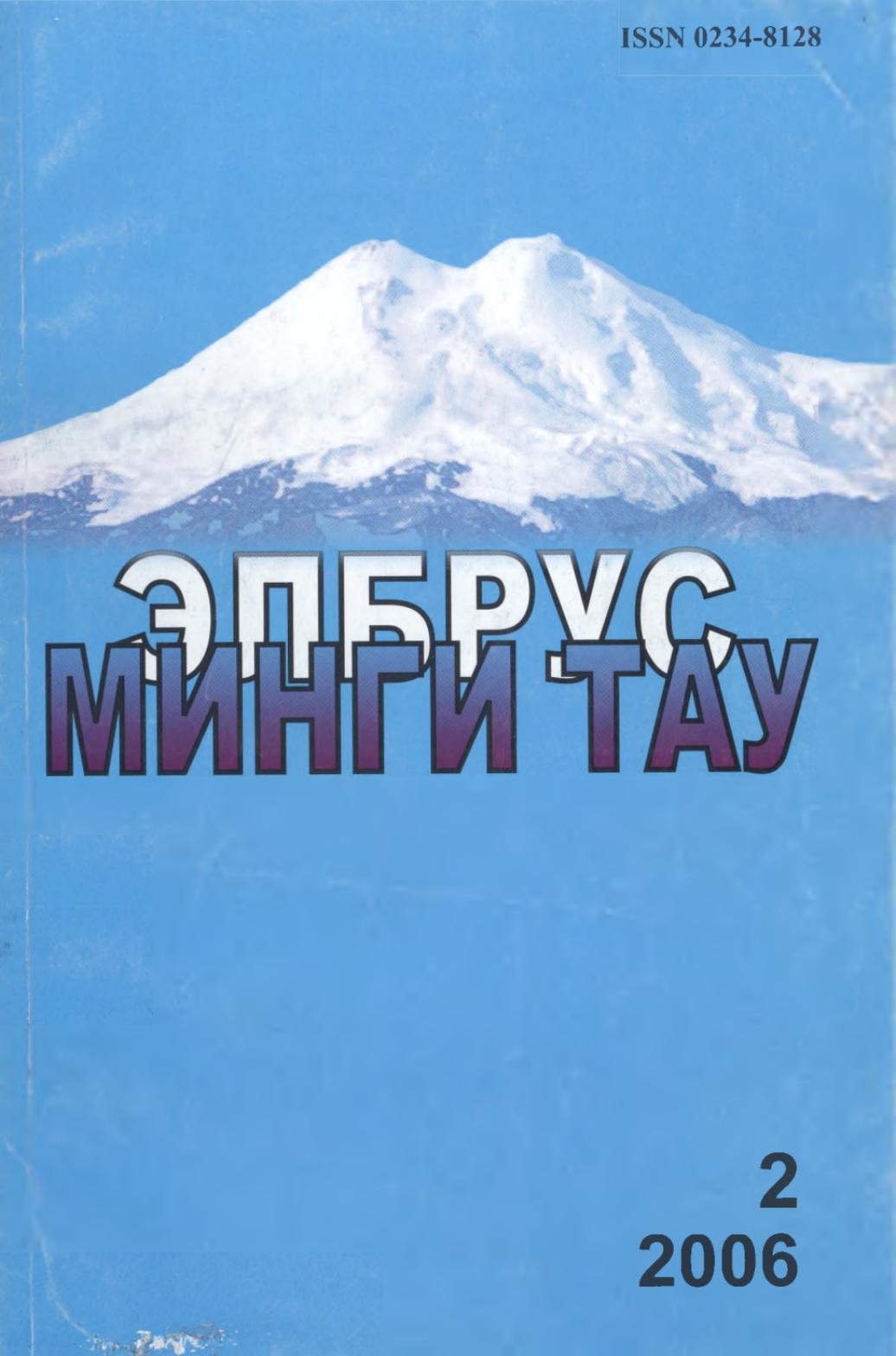

ISSN 0234-8128

**ЭЛБРҮС
МИНГИ ТАУ**

**2
2006**

Алат кёл

**Малкъар жазыучулары суратлау-адабият,
жамауат-санат журналлары**

1958 жылдан бери чыгъады. № 2 (126) март-апрель 2006 ж.

Учредительле –

**КъМР-ни Басма эм информация министерствосу бла
Жазыучуларыны союзу**

**Баш редактор –
Мокъаланы Магомет**

Редколлегия:

**Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Додуланы Аскер
Зумакъулланы Танзиля**

**Ёлмезланы Мурадин
(жауаплы секретарь)
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан**

**ЭПБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК © 2006

ТЮЗЛЮК, КЕРТИЛИК, ДЕМОКРАТИЯ ЮЧЮН ЭТИЛГЕН ЖИГИТЛИК

Коммунист партияны XX тарых магъаналы съезди болгъанлы 50 жыл озгъанды

Аны жабыкъ жыйылыуунда 25-чи февральда КПСС-ни АК-сыны Биринчи секретары Н. С. Хрущев Совет Союзну тарыхыны барыу жолун бир жанына бургъан доклад этгенди. Ма аны ол докладындан башланады Россейде демократиягъа жол. КПСС-ни эм Совет Союзну политикаларында XX съездни эм Н. С. Хрущевну атлары бла байламлы тюрлениуно айтып айталмазча уллу магъанасы болгъанын ангылагъанла, бизни кыралда кибик, битеу дунияда да кепден-кеп бола баргъанлары да бошдан туйюлдо.

«АЛГЪЫННГЫ ТУТМАКЪЛА БИЗНИ СЕКСЕЛЕМИ СЮЕСЕ?»

Сталинни аманлыкъ ишлерин ачыкълар умут этгенде, Хрущев, къуру пропаганда хайыр излемей, жалан да адамланы жашауларын игилендириуно сагъышын этип къоймай, тоталитар низамны терсликлерин ачыкъларгъа суйгенин да белгилемей жарамаз. Халкъ аны бирикдирлик, анга кёл этдирлик азатлыкъны хауасы бла солургъа эрттеден кюсеп тургъанды.

Съезд алтынчы бешжыллыкъны планыны директива-ларын къабыл этерге, КПСС-ни АК-сыны отчётуна да тынгыларгъа керек эди. Н. С. Хрущев бир инсаннга табыныуну (культ личности) эм андан къаллай палахла чыгъаргъа боллугъуну юсюнден доклад этерге кереклисин айтханды. Молотов, Каганович, Маленков бла Ворошилов Сталинни аманлыкъларын туура этиуню ниетин жаратмагъандыла, анга къажау сюелгендиле. Ворошилов а: «Биз а къалай боллукъбуз?» – деп, къайтарып айтып тургъанды. КПСС-ни 1917 жылдан члени, партияны 10-чу съездинден башлап, 17-сине дери делегаты болуп тургъан, политика тутмакълыкъ сынагъан А. В. Снегов съездге реабилитация этилген эрттегили коммунистлени чакъырыргъа керекди деп письмо жазгъанда уа, Хрущев муратын толтурургъа таукел болгъанды. Ара Комитетни Секретариатына «алгъын партиядан терс къысталгъан, бусагъатда уа КПСС-ни тизгинлерине къайтарылгъан коммунистлени къауумуна» пропускла бериуню юсюнден вопросха къараргъа буюрулгъанды. ГУЛАГ-ны ветераны Снегов эм кёп болмай реабилитация этилген партия къуллукъчуладан дагъыда бир-экиси репрессиялагъа тышген миллионла бла адамланы атларындан Сталинни терслеп сёлешсинле деп, Хрущев алай айтады. Болса да, аны айтханын къабыл кёрмейдиле. «Алгъыннгы тутмакъла бизни сёкселеми сюесе?» – деп чамланганды Каганович. Анга жууап этерни орнуна Хрущев, Кагановични партия къуллукъчуланы тутарларын излеп, НКВД-гъа жазгъан 32 письмосун кёзюне тутханды.

Эрттегили партия къуллукъчула Хрущевдан Сталинни терслеп доклад этмезин не да аны башха съездге кёчюрюрюк бек къаты тилегендиле. «Биз бир инсаннга табыныуну палахларыны юслеринден ма бу съездде, Сталин ёлгенден сора бардырылгъан биринчи съездде айтсакъ керекди, ол бек магъаналыды», – дегенди Хрущев.

Кёргенибизча, съездде Сталинни юсюнден сёзню бек къаты салыуну сагъышы Хрущевну тынчайтмагъанды. Партияны АК-сында ол АК-ны Президиумуну «жаш» членлерине бла членнге кандидатлагъа – Кириченкогъа, Брежневге, Козловха, АК-ны секретарлары Аристовха, Поспеловха эм башхалагъа таяннганды. Къоруулау министр Жуковну бла СССР-ни КГБ-сыны председатели Серовну аны этгенине ыразы болгъанларын билгенде уа, хорларыгъына шекли болмагъанды. Булганин, Сабуров, Маленков да Хрущев жанлы болургъа оноулашхандыла.

АК-ны Президиуму 13-чю февральда Пленумну, ол къабыл кёрсе, съездни да «О культе личности и его последствиях» деген доклад бла шагъырей этерге деп, аллай оноу

чыгъаргъанды. АҚ-ны ол кюн окъуна болгъан Пленуму ол оноуну къабыл кѳргенди эм докладчыгъа Н. С. Хрущевну сайлагъанды. Пленумну жыйылыууну протоколундан кѳрюнюп турады бу тарых магъаналы докладны, бир-бирле айтханча, Хрущев, Шепилов бла бирге съездни ахыр кюн-юнде хазырламай, ол АҚ-ны Пленумуну оноуу бла къабыл этилгени.

Никита Сергеевич экинчи докладаына тынгылы хазырланып башлайды. Ол XX съездни, аны кѳй, Хрущевну кесини битеу жашаууну бла ишини бек магъаналы кезиую болгъанды. Аны мурдорун а Сталинни аманлыкъларыны юслеринден АҚ-ны секретары, академик П. Н. Поспеловну комиссиясы хазырлагъан материал, Никита Сергеевични партияны реабилитация этилген членлери бла ушакълары, эсинде къалгъан шартла да тутхандыла. Ма ол тюрлю-тюрлю материалла бирге къошулуп къуралгъанды Хрущевну «О культе личности и его последствиях» деген доклады. Никита Сергеевич шѳндю да адамны жюрегин къозгъагъан шартланы уа кеси къошханды. Хрущевну сѳлешиюню проекти КПСС-ни АҚ-сыны Президиумуну членлерине ала кеслерини эсгертиулерин бла тюзетиулерин кийирир ючюн жиберилген эди. Тюрлю-тюрлю хатла бла жазылгъан тюзетиуле Сусловну экземплярин бек аздан юч адам окъугъанын кѳргюзтюп турадыла. Бек сейири уа – къарачай халкъгъа зорлукъ сынатхан

Сусловну ол докладха кьошар ючюн, «1943–1944 жыллада къарачайлыланы, къалмукълуланы, ингушлуланы, чеченлилни миллет эркинликлерин сыйыргъаны ючюн», – деп жазгъаныды.

ХРУЩЕВ СТАЛИН КЪАЛАЙ БЛА БАЧАМА БОЛГЪАНЫН ДА ТУУРА ЭТГЕНДИ

XX съезд 1956 жылда 14-чю февральда Кремльде ачылгъанды. Аны ишине 1426 адам эм къарындаш партияладан да 55 делегат къатышхандыла. Бошалыр кезиуюне дери ол чырмаусуз, тап баргъанды, сейирсиндирирча жангы зат болур деп кишини эсинде жокъ эди. 25-чи февральда жалан да совет делегатланы алларында Н. Хрущев кесини «жашырын» докладын төрт сагъатны ичинде окъуйду. Съездни делегатларындан башха Кремльге кёп болмай реабилитация этилген партия кьуллукъчуладан жюзге жууугъу чакъырылгъан эдиле. Аланы тизмелерине Хрущев, кеси къарап, аны кеси къабыл кёргенди.

Биринчи докладында окъуна Хрущев, «бир инсаннга табыныу болмазгъа керекди» деп, былай ансдан, алыкъа Сталини атын айтмай сагъыннган эди: ол партиягъа башчыланы хар бирине этилген дауду деп сунаргъа боллукъ эди. Энди уа, битеу халкъланы кесине табындырып тургъан адамны атын ачыкъ айтып, батырлыкъ этерге керек эди. Баш магъаналы оноуланы барысын да Сталин жалан да кеси этгенин чертип, Хрущев, Сталин ол жаханымди, битеу репрессияла ючюн да терслик аны бойнундады деп, биринчи болуп, ачыкъ сёлешгенди. Докладха тынгылагъанла алгъын Аллахха санап тургъан инсанларыны адамны чач тюклерин ёрге турдургъан огъурсуз, кюйюз ишлерини юслеринден билгендиле. Докладда юлгюге аллай бир онбеш шарт келтирилгенди. Чибинни учханы окъуна эшитиллик шошлукъда Никита Сергеевич бир шартдан башхасына кёче эди. Ол «законсуз амалла бла бардырылгъан следствияланы», асыры уллу азап чекдирилгенден, анга чыдааялмай, «терсликлерине бой салгъан» адамла сынагъан къыйынлыкъланы, Сталин кеси чырмаусуз, чексиз бийлик этер ючюн тутдургъан партия эм къырал кьуллукъчуланы юслеринден айтханды, анга шагъатлыкъ этген кёп шартла да келтиргенди.

Бир-бир делегатланы, жүректери тутуп, кёллери аман этип, олтургъан жерлеринден тышына чыгъара эдиле. Хрущев Сталин къалай бла бачама болгъанын да туура этгенди. Съездни делегатлары «Ленини осуятыны» жыйырманчы жылланы аллында окъуна ол Сталиннге къалай багъа бергенини юсюнден билгендиле.

Докладны дагъыда бир мураты болгъанды: Сталинни Ленинни ишин «андан ары бардыргъан акъыллы, фахмулу да адамныча» атын жокъ этиу. Башхача айтханда, бир инсаннга табыныуну заманларында Ленинни бла Сталинни жалгъан халда бирге айтылгъан атларын бир бирден айырыргъа. Хрущевну докладында Сталинни башха сураты ишленгенди – властыны суйген, къандан тоймагъан губуну, кюйсюз, жан аурутуу не болгъанын билмеген диктаторну бла зулмучуну сураты.

Сталин ёлюп, жалан да юч жыл озгъандан сора, анга артыкъ да жууукъ болуучу жюзле бла уллу къырал къулдукъчуланы алларында «халкъланы бачамасын» аманлап сёлешир ючюн, къаллай бир батырлыкъ керек болгъанын ангылагъан къыйын туююлдо. Профессор Д. А. Волкогонов белгилегенича: «Ол заманда Хрущев чынтты граждан эм тарих жигитлик этгенди, батырлыгъын кёрюлтгенди, он жылла бла къуралып келген адетлени юслери бла атлаялгъанды».

Докладда Сталин бла уруш, Сталинни заманында кавказ халкъланы кеслерини туугъан жерлеринден кёчюрюу дегенча энчи проблемала да кётюрюлгендиле. Сталин эм аны тегерегиндегиле репрессиягъа тюшген халкълагъа этген терсликлерине къыралны башчысы биринчи кере багъа бичгенди. Власть официальный документледе ётюрюк шартла, жалгъан даула жарашдыргъаныны юсюнден биринчи кере ачыкъ айтылгъанды. Малкъарлыланы, къарачайлыланы, къалмукълуланы кёчюрюуню Хрущев «совет къыралны миллет политикасына уллу бузукълукъ этилгеннге» тергенди. Ол халкъланы саулай да уруш бла байламлы кёчюрюрге тюшгенди деген сылтауну болмачыгъа санагъанды. Нек дегенде, ол кезиуде урушда хал тюрленген эди, СССР душмандан онглу болгъаны ачыкъ болгъан эди.

Партияны XX съездинде репрессиягъа тюшген халкъланы законсуз сыйырылгъан миллет автономияларын къайтарыргъа кереклиси айтылгъанды. Алай немислиени, къырым татарлыланы, чеченлиени, ингушлуланы, тюркюлюени, курдлуланы, хемшинлиени, къысхасы, кёчюрюлген халкъланы иги кесегини юслеринден сагъынылмай къалгъанды. Келир заманлары къалай боллукъларыны юслеринден бир сёз да айтылмагъан халкъланы келечилери ол заманда сынагъанны бош сёзле бла ангылатыр онг жокъду. «Нек? ...Бизге энтта да ышанмаймыдыла?» – деп сора эди аланы хар бири.

Хапаргъа кёре, кёчюрюлген халкъланы къадарлары сюзюлген сессияда, сёз къырым татарлыланы юслеринден баргъанда, Хрущев: «Эки татар автоном республиканы

тутханны бир тюрлю кереклиси жокъду», – деп айтханды. Айхай да, Сталинни тегерегинде ишлеп, аны бла бир ниетли болуп тургъанла Хрущевха кысызулукъ этмей къоймагъандыла, аны алагъа бой салгъан кезиулери да болгъандыла. Малкъарлылагъа, къарачайлылагъа бла кълмукълулагъа этилген репрессияланы ма алай, битеу кыралны аллында, ачыкъ терслегени уа битеу кечюрюлген халкъланы къадарларында уллу магъананы тутханды, тюзлюкню тохташдырыуну мадарларын этиуге жол ачханды.

Л. И. БРЕЖНЕВ МАЛКЪАРЛЫЛАНЫ БИР КЪАУУМУ БЛА ТЮБЕШГЕНДИ

Съезд бошалып, бир ай озгъандан сора, 1956 жылда 13-чю мартда Совет Ӏправительство, энчи бегим чыгъарып, бир-бир халкълагъа кеслерини туугъан жерлерине къайтыргъа биринчи кере эркинлик бергенди. Ол жыл апрельде бла июнда СССР-ни Баш Советини Президиумуну малкъарлылагъа, къарачайлылагъа, кълмукълулагъа, кырым татарлылагъа, месхитинли тюркlege эм аланы юйюрлерине салынган чеклени кетериуню юсюнден указлары чыкългъандыла.

Ол указла халкългъа саулай да ата журтларына къайтыргъа эркинлик бермегенликге, туугъан жерлерине термилген адамла, киши жерде уллу кыйынлыкълар бла жыйыш-

дырылгъан ырысхыларын да къююп, Кавказгъа къайтып тебрегендиле.

1956 жылда жаз башында репрессияланы тинтир ючюн, СССР-ни Баш Советинде 97 комиссия эм АК-ны Президиумуну Комиссиясы да къуралгъан эдиле. Правительствоу комиссия А. И. Микоянны башчылыгъында халкъланы терслеуню сылтауларына къарагъанды, келген предложениядан хыйсап этгенди. Кёчюрюлген халкъла, кеслерини намыслы, билимли адамларын Москвагъа ийип, кыралны башчыларына тюбемей къалмагъыз, реабилитация, ата журтубузгъа къайтыуну юслеринден да оноу этдиригиз, деп буюргъандыла. 1956 жылда жайда Н. С. Хрущев къарачай делегация бла, А. И. Микоян а чеченлилени бла ингушланы келечилери бла тюбешгендиле, Л. И. Брежнев а малкъарлыланы къаууму бла Кавказгъа къайтыуну амалларын сюзгенди.

Москвада Ара аппаратны жууаплы къуллукъчулары халкъла кёчюрюлген жерлеге жиберилгендиле. Ала бардыргъан жыйылыулада туугъан журтха къайтыуну юсюнден айтылгъанды.

КПСС-ни АК-сы 1956 жылда 24-чю ноябрьде «Къалмукъ, къарачай, малкъар, чечен эм ингуш халкъланы миллет автономияларын къайтарыуну юсюнден» бегим этгенди. Анда халкъланы кёчюрюу законсуз, кюйсюз ишча терсленгенди.

1957 жылда 9-чу январьда уа СССР-ни Баш Советини Президиуму «Къабарты АССР-ни Къабарты-Малкъар АССР-ге тюрлендириуню юсюнден», «Чечен-Ингуш АССР-ни РСФСР-ни составына къайтарыуну юсюнден», «Черкес автоном областьны Къарачай-Черкес автоном областъха тюрлендириуню юсюнден», «РСФСР-ни составында Къалмукъ автоном областны къурауну юсюнден» Указланы чыгъарады. Ол кюн окъуна РСФСР-ни Баш Советини Президиумуну да аллай указлары чыгъадыла. 1957 жылда 11-чи февральда ала закон кюч аладыла. Алай бла малкъар, къарачай, къалмукъ, чечен эм ингуш халкъланы кыраллыкълары къайтарылгъандыла эм да аланы Орта Азиядан бла Къазахстандан къайтыулары башланганды.

КЕЧЮРЮЛГЕН МИЛЛЕТЛЕ

БИР АУУКЪ ЗАМАНГА УНУТУЛГЪАН ЭДИЛЕ

Партияны АК-сыны 1964 жылда октябрьде болгъан Пленумундан эм Н. С. Хрущев къуллугъундан кетерилгенден сора, XX съездни жабыкъ жыйылыууну материал-

лары бла байламлы ишле тохтатылгъандыла. 1965 жылда репрессияланы юслеринден аздан-аз сагъынылып башлагъанды. XX съезд кеси да кёп заманнга эркин этилмеген тема болгъанды. Тарых илмуну айныууна кьуллукъчуланы кьатышханларыны хатасындан сау халкъланы кёчюрююню темасы тинтилмей тургъанды. Ол бушуулу жылланы юслеринден ахыры да сагъынмай кьоюу, репрессиягъа тюшген халкъланы кибики, алимлени да чамландыргъанды.

Сексенинчи жыллада XX съездни огьурлу ниетлерине жангыдан эс бурулгъанды. Отуз юч жыл озгъандан сора, 1989 жылда СССР-де Н. С. Хрущевну «Басмада чыгъармазгъа» деген жазулары бла жашырын доклады биринчи кере басмаланады. Ары дери уа аны архивледе алыргъа жарамай эди, башха изданияланы кьой да, XX съездни материалларын окъуна табарыкъ туююл эдинг.

Токъсанынчы жылланы башында кёп архивлени жашырынлыкъда тургъан фондлары ачылгъандыла. Хрущевну докладыны баш болумларында кёргюзтюлген шартла ачыкъланганлары бла кьалмай, алагъа кьошакъла этилгендиле. Ол а М. С. Горбачевха бла Б. Н. Ельциннге XX ёмюрде Россейни тарыхында болгъан артыкъ да куюсюз, бушуулу ишлени юслеринден бютюн толу хапар билирге эм Хрущев башлагъан ишни ахырына жетдирирге онг бергенди. 1989 жылда 14-чю ноябрьде СССР-ни Баш Совети «Зор бла кёчюрюлген халкълагъа кьажау этилген репрессия актланы законсузлукъгъа эм аманлыкъгъа санауну эм аланы эркинликлерин кьайтарыуну юсюнден» Декларацияны кьабыл кёреди. Аны бла СССР-ни 30-чу эм 40-чы жыллада ол халкъланы кьадарларын бузгъан Баш Совети репрессиялагъа тюшген халкъланы алларында этилген законсузлукъ ючюн терслигине женгдиргенди эм кечгинлик тилегенди.

*САБАНЧЫЛАНЫ Хаджи-Мурат,
КъМКъУ-ну доценти*

«Айып этмегиз заманында келалмагъаным ючюн»

КИРИШ СӨЗ

Сюргюнню кыйын жыллары. Тыш жерледе жашау бла байламлы кеп ачыу ишлеге, бир-бирледе уа – адамны сейир этдирген болумлагъа тюберге тюшюп тургъанды. Бир сейири: игимиди, аманмыды – не тюрлю да болсун, ол жыллада болунган ишле, халла, болумла бизни тамата тёлюлерибизни эслеринде, турушларыча, тюрленмей кгалгъандыла, бизни да, сабий жыллары ол кезиуге тюшгенлерибизни, жашауну ангылауубузгъа ол затла кеслерин тапдырыр ючюн кгалмагъандыла.

Мен да эшитгенме жууукъларыбыздан, кзоншуларыбыздан, танышларыбыздан да кеп ачыу ишлени, жашагъан дуниямда манга дерс болуп турурча, аллай болумланы. Алай ол жылларыбызда болгъан ишлени юсюнден хапарладан бири мени эсими артыкъ да бек бийлеген эди. Жыллы оза баргъанлыкъгъа, мен ол хапарны бир да унуталмайма, ол мени эсими дайым да туурасындады; ол мени саггышха кеп кгалдырады, жүрегими, тюз сабий заманымда кгалай этген эсе да, ма алай кгозгъагъанлай турады. Ол мени анамы, Алма-Атагъа тебреп, баралмай кгалгъаныны хапарыды.

АНАМЫ ХАПАРЫ

Адам ангы сыйындыралмазлыкъ ол кыйын кюнледе, кбайгъы оту ичими алып тургъанлай да, атамы, анамы, гитче эгечими юслеринден саггышларым мени жүрегимде жумуртха жүк болуп тургъандыла. Азмы эди кесими да онгуму алып тургъан кбайгъыларым? Къолумда төрт сабий, дуния жарыгъы кирмеген къарангы вагонда кеп кюнню жол арытыу, тыш жерлеге тегюлгенибизде уа, бардан-жокъдан хапарыбыз болмай, атамы, анамы юслеринден кимден не сорургъа билмей тургъаным бар кыйынлыкъларымы да унутдургъан эдиле.

Бизни эшелонубуз мартны 20-ларында Къыргъызстанны ара шахары Фрунзени бла Кант районну ара элини ортасында тохтайды. Жазны жылы кюнлери. Озгъан жылдан къалгъан сары къауданны тюбюнден кёк гяхиник бёркюп чыгъып башлагъанды. Билмей тургъанлай юсюбюзню басып къойгъан къара къыйынлыкъ, келир заманыбызны белгисизлигини борбайларыбызны къыйгъан хапарлары жунчутханла – биз вагонладан тышына къотарылабыз да, ёпкелерибизге бир кесек таза хауа тогъуйбуз, тегерекге-башха къарайбыз. Тегерекде уа – кёзкёргеннге дери – жаймаланып жатхан ёзен. Артда билген эдик, ол Чуй ёзени кёре эдим. Анда-мында башлары да къамиш, салам бла жабылгъан топуракъ къабыргъалы юйле. Ёзенни къыбыла жанында уа, иги кесек узакъда, тау сынжырны бийик тёппелери агъарадыла. Ол тауладан бир тюрлю юй жылыу урады, кесибизни тауладан ургъанча кёрюнюп. Алайчыкъда жүреклерибизге хошлукъ да, сабырлыкъ да келди.

Арлакъда къыртишде бизни айырып алыргъа келген колхоз келечиле сакълайдыла. Ала, иги кесек заманны бир затла жаза кетдиле да, тукъумларыбызны айтып, барыбызны да санап чыкъдыла, сора, ат, ёгюз арбалагъа миндирип, къауум-къауум этип, бирер жары алып кетдиле.

Бизни республикалагъа, областьлагъа, районлагъа, эл-леге юлешиюну къаллай жорукъ бла этгенлери белгисизди, алай бизге ары дери белгили болмагъан «Ново-Покровка» элге асламында холамлыла, кенделенчиле, лашкутачыла, быллымчыла тюздюк.

Ол кюн ингирге дери Ленин атлы колхозну бир бригадыны арбазында турдукъ. Эрттенликде уа бизни юлгеге юлешип башладыла. Биз бир немисли юйюрге тюздюк. Юйюр тамата колхозда «уллу къуллукъчу» – завхоз болгъанлыкъгъа, аланы жашаулары уа къолайсыз эди. Алай, арбазлары къуру уа тюзюл эди, ийнеклери окъуна бар эди. Бизге да къолларындан келгенича болушуп турдула.

Атагъыз бара баргъанлай окъуна колхозда ишлеп башлады, мен да – школда устаз болуп. Бюгюнча эсимдеди: мени дерслериме комисле, тинтиуюлле келип, дерсни къалай бардыргъаныма тынгылап, къарай-къарай да турдула, алай дерслериме чурум тапхан болмады. Не десенг да, мен Нарсанада устаз курсланы отузунчу жыллада тауусханма, андан сора Тёбен Холамда сабийлени окъутханма. Аны себепли бу иште бир кесек сынауум бар эди.

Бир къауум замандан сора биз къыралдан беш минг сом ёнкюч ахча алдыкъ да, Ленин атлы колхозну бла «Заря» колхозну орталарында чек бла баргъан, ардаракълада уа Белинскийни аты аталгъан орамда юй сатып алдыкъ. Юй бла бирге бир онбеш сотух тенгли жерчик да алдыкъ. 1944 жылны жаз башында окъуна, ол жерчикни сюрюп, жарашдырып, нартюх, хыяр дагъыда башха затла салдыкъ. Бир-бир къоншуларыбыз, ол заманлада алай тынгылы орналыргъа кюрешгенибизни кёрюп, былай айтыучу эдиле, ойнап:

– Сиз мында къалып къалыр умут этесиз, биз а, кёп турмай, артха кетерикбиз.

Бош эди аланы ол умутлары. Аллай уллу кёллююкден артда кёпле къыйналгъандыла.

Ма аллай юй жумушла бла, иш мурккула бла айла, жылла оза турдула. Не къыйын болгъан эсе да ол жыллада, аягъы юсюбюзде турургъа, не уллу азап сынагъан эсек да, ёлюп къалмаз ючюн, юйюрюню апчытмаз ючюн кюреше, атамы бла анамы юсюнден сагъышым бир такъыйкъагъа да эсимден кетмегенди.

Къуру мен тюзюл эдим аллай, кёп эллилерибиз да тюз аллай сагъышлы эдиле. Иште, юйде тюбегенибиз болса да, хар заманда ол сагъышларыбызны юслеринден ушакъ этмей болалмагъанбыз, бир бирни кёлюн алыргъа, жапсарыргъа кюрешип тургъанбыз. Шо не аз да болсун, бир хапарчыкъ билирге суююп, элибизни бла Кантны ортасында жолну кёп арытханма. Комендантла тутуп къоярла деп къоркъ-

гъандан, ол он кычырым жолну жаяулай арышлап тургъанма. Барсам да, ажашып къалмаз ючюн, уллу жол бла угъай, темир жол бла баргъанма. Комендатурада уа, бир къагъытланы къармай-тинте кете эдиле да:

– Бизде ол сен излеген адамладан бири да жокъду, – деп, жалан да ол жауапны айтып къоя эдиле.

Ма алай, этгеним да болмагъанлай, излегеними да тапмагъанлай, эслеп къоярла деп къоркъа, бугъуш, артла бла келип турдум анча заманны.

Бир кере уа Кантда базаргъа барама да, анда Дмитровка элден келген жууукъларыбызгъа тюбеп къалама.

– Алма-Атада 7-чи ГЭС ишлене тургъан жерде жашагъанлада Созайлары да бардыла, – дейди аладан бирлери.

Ассыры къууангандан, жюрегим чыгъаргъа жетип, амалсыз окъуна болама. Ол бир эллилериме ыразылыгъымы къалай айтыргъа билмей окъуна къалама.

Атагъызгъа айтама эшитгеними. Къоншуларыбызгъа да билдиреме. Бары да къууанадыла, алай андан ары ишни къалай этерге, неден башларгъа керек болгъанын а киши айталмайды.

Ары барыргъа эркинлик алыргъа керек эди. Ол а адамны къолундан келлик иш туююл эди. Ары барыр умутну юз да къой дегенча, ма алай. Бир районну ичинде окъуна алай къаты болгъанла башха республикагъа барыуну юсюнден аузунгу да ачдырлыкъ туююл эдиле.

Не да этип, барыргъа кёллендим. Кимге барыргъа, не затла алыргъа, не затла къурашдырыргъа керек болгъанын сюрюшдюре, кёп махкемеге айландым. Ненча айландым эсе да, бир да бир онг табылырча болмады. Эл комендантыбызны тукъум аты эсимде туююлдо, Кирилин болур эди дейме, анга да бардым, соруп-сурап кюрешдим. Ол да, не «хау», не «угъай» демей, кёп кере къуру къайтарды. Бирде уа:

– Аллай ишле къуру «сау болгъа» этилип къалгъан ишле туююлдоле, – деп, ачыкъ айтды.

Аны «жаз» тилин, айхай да, ангыладыкъ да, къолубузда болгъанчыкъны бердик: биргебизге келтирген уллу жамычыны да, жарагъан ат иерни да. Алай ол бизге бир тюрлю документ тапдырмады.

– Сен къайгъы этме, мен телефон бла сёлеширме да, – деди ол бирде манга, иги кесек сакълатхаңдан сора, – хар затны да къурап къоярма, сени жолда бир киши да тохтатмазча, тыймазча.

Ийнандым. Ийнанмай да къалай къалгъын, кёзюнге туура къарап, бир уллу къуллукъда тургъан адам айтхан сёзлеге? Болса да, артда ажым этмез ючюн, колхозубузну таматасындан «Бу адам Ново-Покровка элде жашайды, баш иеси колхозда ишлейди; бу къагъытны иеси кесини ата-анасы

бла тубешип, аланы бери кёчюрюп келир мурат этеди, анга колхозну таматалары ыразылыкъларын билдиредиле» деп жазылган к'аг'ыт алдым. Аллаи к'аг'ытны манга мен ишлеген школдан да бердиле.

Алай бла жолг'а чыг'арг'а хазыр болама. Алай не бла барг'ын? Ма ол эди ишни башы.

Ол кюнледе ким эсе да биреулен, кёп турмай, Алма-Атаг'а авторемонт мастерскойну (элде аллай бёлком бар эди, артда ол заводха айландырылган эди) мешинасы чархла келтирирге барлыг'ын билдирди. Ары бардым да, болушун билдим. Шофёр бла келишген да этдик. Арысы, бериси да 300 сом эди.

Кетер кюнум да жетди. 1945 жылны жаз башы. Ингирде тынгылы хазырландым. Анамы, атам, гитче эгешчигими бир иги к'ууандырырг'ады умутум. Бир к'ой союп (ол кюнледе хар таулу юйюрге бешишер к'ой берген эдиле), этин саулай да биргеме элтирик хуржунга салдым, гыржын, кёгет, бишлак, андан сора да бирерине бирер сауг'ачык да мажардым. Эрттенликде эртте туруп, алык'а ёшкюнумден да айырмаган сени к'ойнума алдым да (сени к'оярча адам жок эди юйде), жолг'а чыкдым.

Бюгюн да сейир этеме кеси кесиме: элни-жерни танымай, кёчгюнчю атым да такмак болуп турганлай, жууукъларымы анда болганларын бла к'алганларын да дурус билмей, к'ойнумда да сабийим бла, кесим жангызлай к'алай чыкган болур эдим жолг'а?

Шофёрну к'атына, кабинаг'а, бир эр киши минди, мен а мешинаны кюбюрюнде орналдым. Танг эртте атландык. Уллу Чуй Илипинден ётюп, бир ненча элни ичи бла озуп, онг жанына бурулдук. К'азахстанны жерине ётюп, бир ауушдан ауг'андан сора, бир жан да к'ымылдамаган ёзеннге эндик.

К'ыйыры кёзкёргеннге батып кетген, кеси да, садак ок'ча, тюз, чайыр салынган жол бла барабыз. Жол жанларында башларын ёзен жели силкиндире турган чёп башла, анда-мында кырдык урган кёк талачык'ла кёрюнедиле. Сен а жук'лапса. Мени уа башыма кирмеген саг'ыш жок.

Алайда, нек эсе да, эсиме бу тюшеди: немислиле бизден к'ысталг'андан сора (ёлгенелени асыраганбыз, төгерекдебашда бомбала тийген жерледе чунгурла, батыула), арбаг'а минип, бир к'ысха жуууг'убуз бла Герпегежге биринчи кере барама. Сени таматанг ючжыллык жаш да биргеме. Кёп холамлы, ол санда мени атам, анам да, ары кёчюп, анда орналг'андыла. Ол жерле мени бек сейир этдирген эдиле. Топурагы – желим киби, аяг'ынгы алг'анынглай, олтанынгы айырырг'а жетдирген. Алай анда болган ург'уй к'адарны мен жашаган дуниямда бир жерде да кёрмегенме.

Кёз ачдырмай эдиле. Быллай суратчыкъ да кёз юсюм-деди: биреулен ийнек сауа, бир башха адам а аны ургъуйладан къорур ючюн алайда салам от эте.

Алай иш анда да туюл эди. Бара баргъанымлай, биринчи кюн окъуна безгекден ауруп къалгъанымда эди иш. Къызыулукъ баш кётюртмей эди. Атам бла анам, тегерегиме чабышып, къайгъы этип айланганларын кёрген сейир этер эди. Мен игиге айланганымда уа, аланы, сабийлеча, къууанганларын кеси кёзю бла кёрген ийнанмаз эди. Атамы ахыр кере кечерибизни аллында кёргенме. Ол, бир ариу атха да минип, Усхургъа (Тёбен Холамгъа) бизни кёре келген эди. Кюнню узуну юй жумушлагъа болушуп турду, сабийле бла ойнап-кюлюп, жарыкъ болуп, ингир ала уа артха тебреди. Мен, аны бир къууандырайым деп, бир саугъа берир умут этдим. Къоншулагъа чапдым да, аладан бир жарагъан тон сатып алдым. Аны баула бла къанжыгъагъа къыса тургъанымы кёрюп, атам эриулю айтды:

– Къызым, не къайгъы этесе, нек къоратаса ахча? Къачан къайры киерикме мен муну?

Ма алай, озгъан кюнлени суратлары иги къууумларымы алышдыра, къысха заманда атама бла анама туберигими къууанчы булжута, барама. Алагъа къалай туберигими, къаллай сёзле айтырыгъымы, алагъа тубеп, къалай зауукъ этеригими, бир бирге тубегенибизни къууанчыны уллулугъун не бла ёнчелерге боллугъуну сагъышын да этеме.

– Бизни элге кёчюгюз, – дерикме алагъа.

Ол кезиуде бизни къоншуларыбыз юлерин сата эдиле да, алгъадан окъуна келишип къойгъан эдим багъасына. Артыкъ багъа да айтмай эдиле.

Ол сагъышларым башымы тумалап, заман къалай озгъанын да сезмедим. Туурада бир бийик терекле кёрюндюле, арлакъда, берлакъда уа – алаша юйчюкле. Мешина баргъанын селейтди. Мен къууандым. Жетген болурбуз деп келди кёлуме. Алай мешина уа тохтамады.

Биз дагъыда бир ненча элден ётдюк. Бир уллу элге кирген жерде милицияны постун эследим. Не айтыу, жаным чыгъаргъа жетди. Бир такъыйкъаны ичинде ненча тюрлю сагъыш келди акъылыма, бири биринден аман.

Тохтатдыла мешинабызны. Шофёр, къолуна да документлерин алып, кабинадан чартлап чыгъып, эки къазахлы милиционерни къатына барды. Ала экиси да, бири биринден алып, документлеге тюрслеп къарай кетдиле да, аладан бири – мыйыкълы милиционер, мени таба кёргюзтюп:

– Ол а кимди? – деди.

– Ол сабийли тиширыу бизни бла келеди. Алай туюшп... Алма-Атада аны атасы бла анасы жашайдыла, – деди шофёр.

Мен, мешинаны кюбюрюнден тюшюп, аланы къатларына барама да, къагъытларымы кёргюзтеме. Орусча, тауча да къатышдырып, ангылатыргъа кюрешеме ишни болушун:

– Бизни бери кёчюрген заманларында, атам бла анам Алма-Ата тийресинде бир элге тюшгендиле, ала къыйын аурупдула да, аланы кёре барама, – дейме.

Милиционерле, бир бирге къарап, бир кесек жумушгъанча да кёрюндюле, алай ары жиберирге уа базынмадыла.

– Биз ангылайбыз сизни, алай бу документле бла жарарыкъ туююдю сизни ары иерге. Сора къазахчаларына кёчдюле:

– Сиздинг комендантдан жазма рухсат къагъызыгъыз жокъ гъой. Олсыз сиздинг жиберирге къолдан келмейди. Сонынг дурустап уругъуз.

Ангыладым аланы айтханларын. Комендатдан эркинлик керек эди.

– Сёлешген а этмегенмиди телефон бла киши? – деп сорама.

– Угъай, бизге киши да жукъ айтмагъанды, – деди ала да.

Не кюрешдим эсе да ариу айтып, ала атама, анама тюбер онг бермедиле. Болмаздан къалгъанда, бизни мешинабыз барлыкъ жерине кетди, мени уа бир къазах юйге элтдиле да, экинчи кюннге дери, ол мешина артха къайтып келе, алып кетерча, анда кечинирча этдиле.

Бек жарыкъ тюбедиле бизге. Кёп сабийли юйюр кеси да. Сабийлени аналары да – бир огъурлу адам. Мени халымы ангылагъанда, бек жапсарыулу сёлешдиле, жандаурлу къарадыла. Ол элни аты Каскелен болгъанын, кеси да Алма-Атадан 20–25 кычырым узакълыкъда орналгъанын айтдыла. Гитче бёрекле бла чай салдыла аллыбызгъа. Сен а кесинги бек эркин жюрюте эдинг: ары чабып, бери жёбелеп, бир – стол тюбюне, бир да – ундурукъ тюбюне кирип, бизни жангы танышларыбызны бек къууандыра эдинг. Ол заманда мени жюрегимде болгъанны уа Аллахым бир жауума да бермесин. Мен къонакъбайларыбыздан къалам бла къагъыт тиледим да, Алма-Ата башында 7-чи ГЭС-де жашагъан Созайланы Чомайгъа къагъыт жаздым. Ол мени экиге айланган къарындашым эди. Ол къагъытны анга жетгенин бла къалгъанын мен билмейме, алай кёз жашларым къагъытны жибите, жазгъан эдим анда, атама бла анама сакъ бол, ариу къара, иги бол деп. «Кесим да, бир амал болуп, келмей къалмам» деп да къошхан эдим.

Экинчи кюн келди ол мешинабыз тюш ууахтыда. Мен, ол къонакъбайларыбызгъа туз-гыржынлары ючюн, ариу тюбегенлери ючюн да ыразылыгъымы айтып, ариу салам-

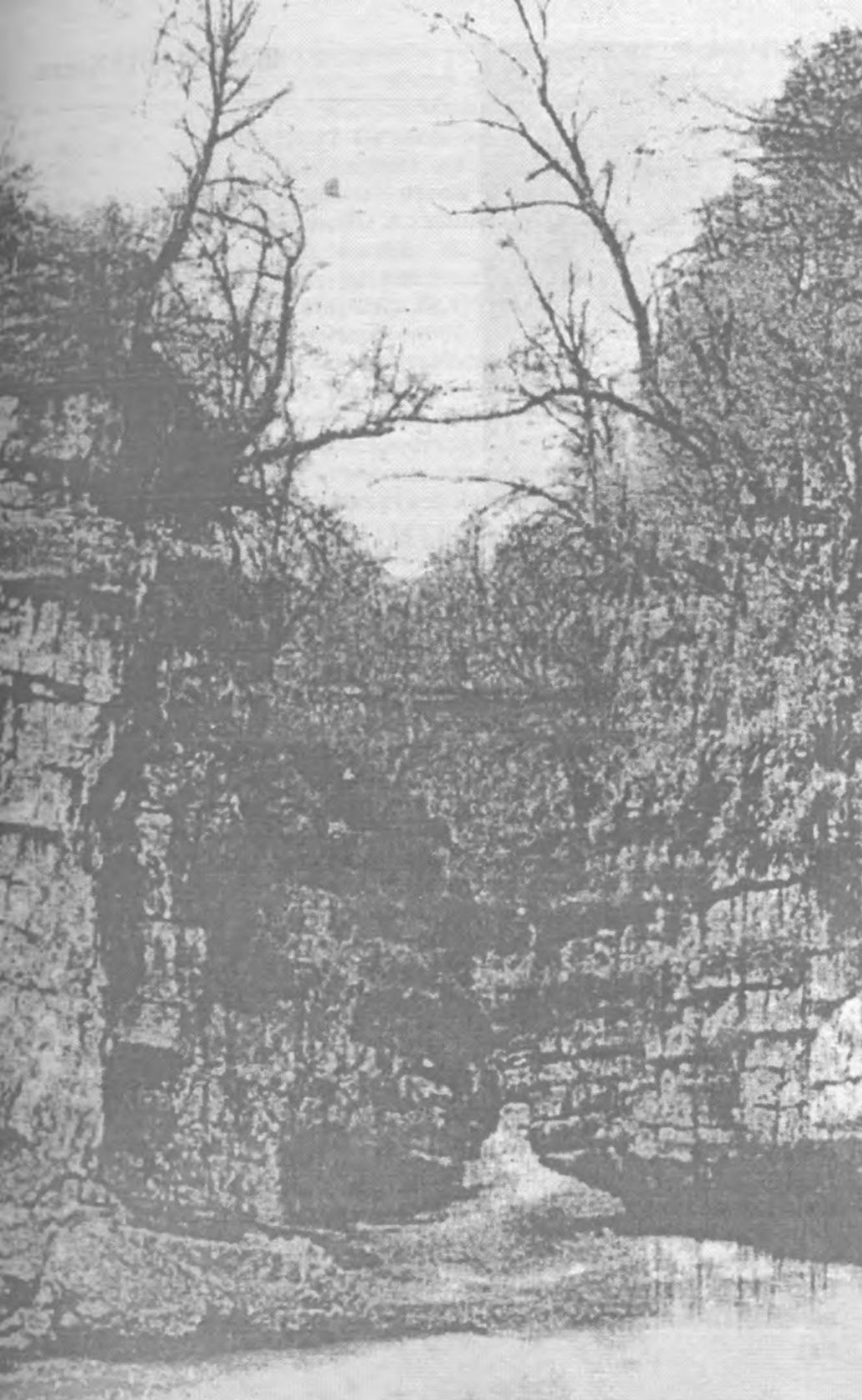
лашып, сени кьойнума алдым да, ол биягъы хадауус постха атландым. Андан юйге жетгинчи, кесими тыялмай, жилиусыйыт эте бардым. Ол терслик, ол ачыу, кесими кьолумдан жукъ келмегени – бары да бирден болуп, ичиме сыйынмай, амалсыз эте эдиле: «Нек этерге керек эдиле манга былай? Не терслигбиз бар эди мени, атамы, анамы? Не ючюн кетюрюрге керекди адам быллай сыныкълыкъны? Къалай кёрмей болур Аллах да быллай терсликни (тоба, тоба!)?» Кеси кесиме ол сорууланы соруп, бирине да жауаб'а тапмай эдим.

...Жылданмы, жыл бла жарымданмы, – билмейме, документле мажарама да, биягъы атланама жолгъа. Жетеме, къалай-алай болса да, Алма-Атагъа, андан ары уа – ол ГЭС-леге да. Мени кёргенлей, эгечим Даннөх, ачы сарнап, кесин манга атды. Чомай да, дагъыда бир къауум адам да къатыма келдиле, мудях болуп, шош. Алайда окъуна не болгъанын ангыладым...

Барыбыз да бирге къабырлагъа бардыкъ. Анамы бла атамы алаша къабыр төбелерине кесими атып, аланы юслерине къапланып, кишини да кёрмей, дуняны барын-жогъун унутуп, жилидым. «Айып этмегиз, атам, анам! Айып этмегиз заманында келалмай къалгъаным ючюн!..» – деп, төгюлдюм алайда.

СЁЗ АРТЫ

Ма алай айта эди анам. Мен а, тюзлюк тохташдырылып, халкгъыбызны кыраллыгъы да кыайтарылгъандан сора, Ново-Покровкада орта школну бошاپ, аскерде да кзулукъ этип, Къазахстан кырал университетге окъургъа киреме. Алма-Атада окъугъан беш жылымы ичинде, артда тюрлю-тюрлю кзаллукълада ишлеген заманларымда да мен анамы атасыны бла анасыны юйлерине бара-бара тургъанма. Артда, шахаргъа айланган Каскеленни юсю бла озуп бара, хар заманда анамы ол хапары эсеме тюзгенди. 1945 жылда болгъан ол ишлени кёз туурама келтирирге кюрешип тургъанма. Ол эсгериуле мени жүрегими, башха болмай, кюйдюрген эте эдиле, ачытхан. Аны бла бирге уа, ёхтемленип, кзууанган эте эдим кыайда сюсем да, анда окъургъа, кыайры сюсем да, ары барыргъа эркинлигим болгъанына. Бир киши да мени тохтатмазлыгъын, соруу этмезлигин сезген манга керти да ёхтемлик эди. Уллу Аллахдан тилейме хар заманда: ол огъурсуз ишле, аллай ачы сыныкълыкъла бир адамгъа да жетмесинле мындан арысында!

Анала ауазы

РОМАН

Биринчи бөлүм

ЖАРАЛЫ ЖЮРЕК – УМУТСУЗ

Келген жолумда бушууум көп кзууанчымдан. Жолум кзутургъан суугъа, таудан къар юзюлгеннге да тубетди; бирде кечиуден къайгысыз ётдюрдю, тау тёппелеге ёрлетди, ана бешигин тебретди; къара жерге къаратып да жиятды. Алайды – жыйырманчы ёмюрню сагышларында боран улугъан адамларыны кыйынлыкларындан кери туююлме мен да: жашауну таш эзиуюн сынагъан жүрегим тынчлыкъ къайдагысын окъуна унутуп кыйгъанды энди; жонулгъан ташдан ишленгеннге ушап кългъанды бет орамым: къансыз, жансыз. Дуния тынчлыгы жерге батып, кёкге суурулуп кетмеди эсе, быллайны ким кёргенди, аланла? Кюйсюз къадар тиширыулары да тауушсуз жияргъа юйретгенди.

Билеме, ахыр кюнюмде жер мени кесини кыйнуна кысарын. Ол аны манга игилик излегенлиги окъуна болур. Угъай, ол «игиликге» да ашыкъмайым алыкъа, кёл этейим да, таш тёзюмлюгюм кюч-къарыу беририне ийнанаим; ахшы умутларымы толурларын, жангы тангны атарын сакълагъанча, сакълайым.

Болса да, зорлукъ кюнню мудах макъамы сагъайтханлай а турады бирде адамлары. Алай уллу, гитче да, тунгюлюп кълмай, излейдиле кеслерине насып. Аллах буюрса, къара жел сарнагъан тау эллерибизни башында кюнню кёзю, кълын багъырбет булутладан кзутулуп, дунияны биринчи кере жарытханча, жарыкъ нюрюн тегерекге эркин жая, кёк кенглигинден азат къарай, хар инсанны жүрегине асыулукъ келтиргенин да кёрюбюз алыкъа. Ол заманда аппам жангыдан жашлыкъ кючюн сынар да, узакъ жолну арытхан

таягынын бияры быргъар; ушкок тауушдан бла кѣчгюнчюлюк азабындан безген халкъгъа келир аллай бир азат кюн.

Ахшы умутсуз душманым жашасын; мен излегенлерими табарыгъ'а болурмамы? Огъесе, хар затдан да тюнгилюп, бизге бу дуняны келтирген жажаним отдан чыкъмасын деп, термилиуюмю сынтыл этген излеуюмю жолун кесип, сау миллетни душманыны аллында тобукъланнгандан эсе, дуня азабын сынай, жашай барайым деп, анга таукел болупму тохтарма? Не уа апшамы жерге сыйынмагъан эгериулери бламы жашарыкъ болурма? Ол аланы, дуняны кесине ушагъан, кыйыры-чеги болмагъан къуу ёзенини бир кыйырыгда сюелген гытыбызны арбазында, уллу акъ-терекни салкъзынында ыннабыздан кълалгъан къара быстыр тышлы аппунну тюбуне салып, башындан аягына дери кертикден толу (алай бла кѣчгюнчю кюнлерибизни санай келип, ахырында, эригипми, огъесе къайтыудан умут юзюпмю башлагъан болур, ол аны тохтатып къойгъанды), гулоч таякчыгъы бла бирде къыргъыз галошларыны бурун табаларына къатыла, башларын кюн таяклары сылай, боранла талай, сыйдам этген Кавказ тауланы кѣз аллына келтирип, алагъа къарап, дунягъа айтханча, бойнун ёргерек созуп, сол кѣзюн кысаракъ этип, кеси айтхан кеси зауукълукъ таба, сабыр айтыучуду хапарын.

Эски таулу юйде бетин чыракъ угъай, отжагъа оту жарытыучу заманладача, таукелди, хошду аны къарамы. Бирде, огъурлу кѣзлерин уллуракъ ачып къараса, фыргъауунаууз къауалын да жерлеп, артишли къаяны башында сюелген чокъуракъмюйюз жугъутурну марагъан сунарса. Ол сагъатда аппа дуня тарлыгъында ахшы умутлары бла адыргы баш кечиндирген адамланы биргелерине жашагъанын окъуна унутуучуду.

– Халкъ кеси башына эркин эди, – деди аппам, хапарын нек башлагъанын тюз олсагъатчыкъда ангылагъанча. – Артдан-артха бизге эсли, асыу сѣз айтханладан жаныгъанла иги да кѣп бола башладыла. Байын, бийин, агъын, кызылын да кѣрдюк; бири бирин озгъанла. – Аппам, ауур сагъышладан, шош тынгылаудан да арыгъан адам, сѣзюн бир кесекге бѣлдю. Колхозла къуралгъанда, эссиз оноучуну къамичи тауушун бушууну огъурсуз ауазына ушатхан заманлары да болгъандыла аны. Бир кюнню ичинде юч жашын да урушха ашыргъанында уа, бу дунядан эсе ол дуняны сайлап тохтады.

– Оллахий, Дадаш (ол сѣз, аппам атымы биринчи кере айтханча эшитилди манга, – «жашым» деучюдю мен кесими таныгъанлы, тамата туудугъума да), – деди ол андан арысында, – элибизни комиссарыны ауазы сын ташдан

эшитилген ауазча элгендирген кюнлерим аз болмагъандыла. Атам Къурманбийни къазакъла асмакъгъа асхан кюн сынагъан къыйынлыгъымдан кем туююл эди, комиссарыбыз юсюме сюелип: «Малларынгы толусунлай бермегенмисе колхозгъа?!» – деп, къамичисин кёз аллымда ойнатханда. Аллайланы хаталарындан миллетге ёмюрге адамны акъылына келмезлик сыныкълыкъ жетди. Урушда жашларыбыз ким ючюн къазауат этедиле?! Ким ючюн жан бередиле?! Аны бир ангылатчы манга! Дуния къан жугъу китап болгъанын а мен эртте ангылагъанма.

Ол сагъатда къулакъларымда тенгиз шууулдауу мени сылхыр этерге жетдирди. Аппам а, кёзюме мудах къарады да: «Жашым, билеме ата жылыууна термилгенинги; аны ауазы къулагъынга эшитилгенлей жашайса тюнюнде, тюшюнде да. Атанг сау келсин къолубузгъа, урушда ёлком къыйынлыгъындан кери болуп, кёчгюнчюлюкде ёлгенлени уа излеме, – табаллыкъ туююлсе. Уллу Аллах тузакъда ёлгенлени шейитлеге санасын деп тилегенден ёнге къарыу къалмагъанды. Ангылап къал: тау эл терен жукъугъа кетгенча, жукълап турадыла жыйырманчы ёмюрню азабындан ёлгенле къабырларында, аланы аманатлары, Ата журтха айтдыргъан саламлары, жерлерин тапмагъанлары да къыйынлыкъ бере саулагъа. Къоркъма, чарс кюнледен, азап желледен да къутулур алам; кюн да, ай да жер башын кезиу-кезиу жарытыуларын къоймазла аны, ёлгенлерибизге уа дуния азабы тамамды, анда жатхан жерлери уа – жаннет. Эсингде болсун: ёлген айып туююлдю дегенден башха хапар тауусулгъан ёмюрге жашаргъа тюшгенди халкъгъа ёмюрсюз ёмюрге!»

1

Эсгериулеге къайтыу жыллыкъ жолну жаяу къыдыргъандан башха туююлдю. Унутмагъанма, мени иги да эсли жашчыкъ заманым эди. Жыр макъамлы эрттенликни къанат тауушу эшигибизни, терезебизни шош къагъа, жүреклеге хычыуунлукъ бере, ариу келеди жангы кюнюбюз. Аппам Акъбайланы Жылкъы, ыннам а – Алийханланы Жанибекни къызы Айхо. Аланы юч жашлары – Оразай, Орусбий, Осман, ючюсю да юйдегили-юйюрлю болуп, къызлары Марыу да жангы жетген бир субай жан; аны кеси арбазларында кёрюрге суйгенле кёп. Оразай мени атамды, юйюрге бек тамата. Колхозла къуралгъан жыллада атасы, жалгъан дау бла «къара чёпге» тюшюп, аны хатасындан жашларына адамыча жашаргъа жол ачылмай тургъан эсе да, уруш аллы жыллада элни оноуу атамы къолуна берилип,

ишине кёре намысы-сыйы да жюрип, аппам да бёркюн алчи кийип, не айтаса, къайсы бирибиз да кесибишни башхаладан ёрге кётюрмегенликге, элни жашауунда не къыймат тутханыбызны ангылап, алай жашай келгенибизлей, ыннабыз ёлдю да, къайнай тургъан къазаныбызгъа сууукъ суу куюлгъанча болдукъ да къалдыкъ. Ай, кюн да жарытмай эдиле арбазыбызны, юйюбюзню.

– Жашау нёгерингден, суйген адамынгдан айырылгъан дуниядан айырылгъан кибикиди, – деди аппам бир ингирде, барыбыз да Уллу юйге жыйылып, мудахлыгъыбыз жашау ышанларыбызны хорлап, тынгылауну басып, шош олтургъан сагъатыбызда. Мен анга бюгюн-бюгече да сейир этеме, аны жыл санында не сйюген-мюйген хапар болургъа керек эди, сабий акъыл бла айтылгъан сёзню бир магъанагъа тийишдире келсенг? – Сиз кесигизни апчытмагъыз, – деди аппам андан арысында, – мен да Аллах буюргъандан озмам; жаны сау адамыны насыбы, ырысхысы биргесинеди.

Ол, ёрге ауур кётюрюлюп, адыргысындан эшикге чыгъа эди, юйге кире эди. Сора, чюйре къашларын туюп, бизге кезиу-кезиу къарап чыкъды.

– Кёкге, жерге сыйымазча, уллу къыйынлыкъ берди анагъыз манга, – деди аппа. – Былай къарайма да, ажым этерча ишибиз болгъанды деб'а билмейме. Алай аны сора келген жууукъ-ахлу: «Саусуз болма, харип, Айхо, ненг ауруйду?» – деселе: «Бир Аллах, аны юсюнден сиз не биле эсегиз, мен да аны билеме», – деп кююучусундан хыйсап этмегениме уа кюеме. Тюзюн айтса, бир болушлукъ боллукъ сунуп, жаным тынчлыкъ тапмайды. Энди манга кече – сууукъ, танг – узакъ.

Аппам, ары-бери тепмей, ол олтургъан халында иги кесек турду. Сора эки кюлу бла бирча узалып, бийик чырпа бёркюн мангылайына жууукъ тартды да, башын тобукъларына салды. Кёлю толуп, ауазы кючден-бутдан чыгъа:

– Аллах берген къыйынлыкъгъа биз этер къарыу жокъду, энди сизге кюймей кетейим бу дуниядан, – деди. – Алай бюгюнлюкде мен сынагъан жашау а – ачы сагъышла тынгылатхан азап болгъанын ангыларыгъызны тилейме. Тауусула билмеген жарсыларыма жангылары кюшула баргъан болмаса, бир да кюрамайдыла. Болса да, дунияда жашагъан адам танг жулдузладан умутсуз калмайды...

2

Элибиз Холам-Бызынгы аузунда биринчи кюуралгъан эл болгъаны ючюн эди, баям, анда жашагъанла бу тау аузуну жамауатыны ичинде кеслерин эркинирек журютюп

болгъандыла. «Эски элибизни абадан адамлары, сабийлери да бизге оноу этерге хаппа-хазыр болуп турадыла», – деп да андан айтханды төбен холамлы акъсакъал къачан эсе да бирде. Эски элде нартлагъа ушагъан адамла кёбюрек болгъандыла не заманда да: эр кишилери ёсюмлюле, кенг жауурунлула, субай санлыла, билек кючлерине да базынганла, тизгинлиле, артыкъ сёз айтханны кёрюп болмагъан эсли адамла, къызлары уа ёзден сыйлаугъа тийиншлиле.

Гитче заманымда тенглерим бла элни кюнлюм жанында бийик, белине дери къалын гелеулю сыртлыкъгъа ёрлеп, андан энишге, кёз къакъмай, къарап туруучуму унутмагъанма. Элде жашау, ким да сукъланырча, къайнай эди; колхозну сыйынып болмагъан малы, ашлыкъ, будай сабанлары – тирликли, картох а сыйыннгысыз битеди. Элни жарагъан эки тирмени, адамлада иш кёллюлюгъа, мен сюелген сыртлыкъча, бийик, жангы журтла ишлегенле да кёп. «Элибизде къарыусуз жашагъан жангыз бир юйюр бар эсе, керилрге, уллу сёлеширге эркин туююлбюз», – дей болгъанды атам Оразай жамауат жыйылыулада сёлешген заманында. Бусагъатда, элни башындан къарап тургъан сагъатымда, кёп затла кёз аллыма келип къалдыла, атамы айтханлары да къулагъыма эшитилдиле.

Бу жол дагъыда бир затха энчи эс бурдум: кюн таякъла, бийик таулары ауаналарындан къутулуп, ызы бла къалын агъачны тереклерини чапыракъларын «тешип» ётюп, жарыкълыкълары мени кёз туурамда дуня кенглигин жарытханларын кёрдюм. Ауана къарангылыгъы, сора узакълыкъ, башхасы да – арталлы да адам ангыларгъа онг болмагъаннга ушагъан хар зат да манга ачыкъ жууукъ болуп тебретиле. Башымда жаратыла тебреген оюм а, къалай эсе да бир сейирлик къууанчха хазырланганча, биринчи акъыл сезимни байрамыча, жарый эди. Бир заманда аппамы ауазын эшитдим да, къууанчлы оюмларым кеси жерлеринде къаракъатыш болдула. Тёгерегиме къарадым – аппам бир жерде да жокъ. Ауазын а дагъыда къатлады. Къарамымы къоншуларыбызны угъай, кеси юйюбюзге къададым; узун къошунбаш юйню ожагъындан къалын тютюн чыгъады, арбазда адамла кёрюнедиле. Мен ангылагъандан, кеси адамларыбыздыла ала. «Къазакъла атамы асмакъгъа асып, юйюбюзню да кюйдюрюп кетгенлеринден сора, мени жауум да ол арбазгъа кирге эди, – деген эди аппам бир жол, озгъан заманладан хапар айта келгенинде. – Жалан да ожагъы сюеле эди юйню, къарабыдыр чоюн къарабоюн шынжыргъа тагъылып. Аны кёрген тиширыула уа тауушларын чыгъармай жилйй эдиле. Ачы сагъышларым, мени тенгиз толкъунларына ата, барыбызгъа да ол дунягъа жол чыгъып тургъанын кёзюме

тутдула, баям. Алайда суюлген адамларыбызны ахыр кере кёрген сундум кесими. «Атагъызны хатасындан къара жерге къарап къалдыкъ да, – деди анам, къанлары къуругъан эринлерин зыбыр тили бла эки-юч кере да къайтарып жалай, чикиласы тозурап, чач гызмасы да мангылайына тегюлюп. Игилеге тенг бола келген адам, элтюпчюлеге тагъылып, кесин да, бизни да нек жойду? Къызыллагъа ишлетигиз энди юйюгюзню, къолайлары, къарыулары да жетмейми къалдыкъдыла! Кёрдюгюзмю ол кишини бизге этип кетгенин?»

Аппамы ауазы энтта да чалынды къулагъыма. «О-х-хай, мен Акъбайланы Жылкъыма! Быллай бир нек кычыртасыз?!» – деди ол бу жол.

Жангыдан тегерегиме къарадым. Аппам не ёргеде, не энишге да жокъ эди. «Кишиден къоркъма!» – деп кычыра эди ол, атымы айтып.

Бу не сейирди?! – Шаша тургъан сундум кесими. Элге тигелерге да андан ашыкъдым. Алай Адакъа улу Жанмырзаны, эшегин да төртжаргъан кёгагъач жаркъаладан ауур жюклеп, Баш Тюзден тигелеп келгенин кёрдюм да, суюлген жеримде бираз мычыдым. Адакъа улу деп суюмегенлери атагъан болурла анга, тукъуму уа Керменкъулладанды. Атасын танымайма, алай кесини уа адакъагъа ушагъан ышанлары бардыла: бойну узун, кекели уа, алышынмай, къыттай доппаны, – ёрге кёпчюпдю ол, атлагъан заманында уа эки къолу, тауукъ къанатларыча, кенгнге жайылып къаладыла. Баям, къул-къарауаш деген затдан кенгде болмаз ансы, Совет властыны биринчи кюнлеринден окъуна эл аллында жюрюй келгенди. Бийик адамды, аркъасы тюппетюз, ариу сюрмеленнген къанга жабышдырылгъан кибики. Артыкъ кенг туююл эселе да, хар атлагъаны сайын эркин къымылдагъан жауурунлары, къалын чачы чал бола башлагъанлыкъгъа, бетини сыйдамлыгъы уа алыкъа хайт деген заманы болгъаныны шагъатыды. Къашткюй, аз сёзлю эр киши. Билгенле энчи отоуда кеси жангыз тургъандан суюгени жокъду Адакъа улуну деучюдюле; чыракъ жандырып, ундурукъгъа сыртындан тюшюп, кёзлери чырдыгъа арала, тютюн тартса, аны тютюню да чырдыгъа дери юзмелтча созула. Былайда мен ангылагъан: Адакъа улу кесин кётюрюрге суюген, кючбюсюреу адамды. Ол, тюз мени къатыма жетгенлей, кёзюме тюрслеп къарады. «Адамны кёзлери ахшы умут этген заманда да, бек къоркъгъан сагъатда да бирча жанадыла, уллула болуп, алыннган халда, – деген эди аппам бир жол, тамата жашы, кимге эсе да чамланып, къолларын, къалын къашларын да бирча къалтырата, хапар айтхан сагъатында. – Сабыр сёлеширге юйрен, сен эл адамыса!.. Бек

алгъа адамда адамлыкъ болургъа керекди. Алай, ол туугъан кюнюнгенден биргенге туююл эсе, не узакъ жол жюрюрюк сен болсанг да, аны нёгерге тапмазса, излеп кюрешме».

Зарлыкъ миллет адет болмагъанлыкъгъа, аны ишин этгенле, ташатын ачитханны къой да, парий башын кёкге созуп юргенча, ачыгъандан кычырадыла, суймеген адамларын халкъны къанлы душманына санап. Къуллукъдан кыысталып, бир аз заманга тутмакълыкъ да сынап келген Адакъа улу, жангы жашаууна, абызырап, алай жарашхан адам, эшекден иги да артхаракъ бара эди. Манга огъурсуз къарамын бургъан сагъатында уа, басдырыкъланган этгенча, къан дыгаласха къалды; ёрежагъа къара-мор кёлегини туюмесин тешди. Къолларын бир бирге ышыды, ызы бла кенг мангылайына узалды эки къолу бла, – «тохтай» тургъан къан тамырларын ишлетирге кюрешди, аямай «ийлеп». «Сиз битеу ююрюгюз бла да аманлыкъны жакъчыларысыз», – деген сёзле жазылып эдиле аны от чагъа тургъан кёзлеринде. Нёгер жашларыма уа бир да эс бурмайды.

Жашау зорлукъну ичинде арымай-талмай кюрешген адамладан эди Адакъа улу. «Дертими уа жетдирirme, Аллах айтхан эсе», – дей эди ол.

Адакъа улу мени аппама аллай бир азап чекдиргининде да, аты кёп элlege белгили Жылкыы, мен бу кыйынлыкъгъа тёзаллыкъ туююлме деп, сынсымагъанды, тёзгенди, хорлагъанды.

«Озгъан ишге болушалмаз не атлы, не жаяу, – дерге ёч болуучуду аппа. Бу дуня къатышханлы, жулдузла мени сагъышларымы бир такъыйкъалыкъ жилтинлери, булутла уа – къайгъыларымы сюрюу жыйынлары бола келгенме. Бир затны башында тутарынгы тилейме, жашым: кёк кенглиги акъылы болгъан адамгъа илхам берген шош тенгизди, учаргъа, жоюзерге болушхан кючдю. Дертни ишин этген адамны уа кюню къарангыды, кыйынлыкъ ууатхан жанланы жашауларындан эсе кёп да учузду аллайланы жашаулары – не кече, не кюн тынчыкъ тапмайдыла; заманны салтасы башларына тие тургъанлай да, аманлыкъны отун Минги тауну бузунда окъуна тиргизирге кюрешедиле».

Баям, аппа ол сёзлени Адакъа улу кибиклени юслеринден айтхан болур эди. «Бёрюден бёрю тууады» дегенлиги болур эди ансы, мени, сабий жашны, огъурсуз къарамы бла эсими аудуругъа нек жетдирди ол?! Кесиме таукеллик алдым да, бир тюрюу жунчумай, уялмагъан къарамымым бла аны бет орамына «узалдым». Ол сагъатда нек эсе да Адакъа улун элия бутагъы тёппесин жаргъан эски сын ташны ауанасына ушатдым. Аны бети къара кесеу болду, уллу аузун ачып, къалакъ тишлери бла шытылы эринлерин

чайнады, сора, акъ къалпагъын къолуна алып, ёре башыны да къалын чачын онг къолу бла артха сылады, ызы бла магъылайыны терлегенлерин сюртдю. Кёзлерин жандырып, тёппеси бла къарагъанында уа, къоркъгъан окъуна этдим. «Не этесе, атмы ургъанды башынга, бу сабийден сора адам тапмаймыса демлеширге?!» Ол атамы ауазы эди. Аны мен эшитдим, Адакъа улу уа угъай. Тёгерегиме, тынгысыз болуп, къарадым, — кёрмедим атамы. Адакъа улу чюйре къашларын къаты туйген сагъатында уа, къачып, алайдан думп болууну къайгъысына кирдим да, артха тепчидим. Ол да мени таба атлады. Мен дагъыда тепчидим артха.

— Сени тукъумунг мени къозутхан этеди, — деди Адакъа улу, биягъындача, къалакъ тишлери бла эринлерин чайнай. — Сизден адамны кёрсем, къарным бурады. — Ол манга жууукъдан-жууукъ келеди. Артха тепчий барып, табанларым бир уллу ташха тирелдиле да, артха аудум да кетдим. Аямай къычырдым; тенг жашларым төгерегиме жыйылдыла. Адакъа улу аланы эслемейди; кёзлерине къан чабыпды. «Жылкы!» — деп къычырды ол. Ма сейир-тамаша, — аппамы атын нек айтды бу келепен? Кёп заман мындан алгъа, Адакъа улу арбазыбызгъа, къаратор ажирни тепсете кирген кюн эсиме тюшдю.

— Жылкы, сизни заманыгъыз кетгенди. Энди биз айтхан боллукъду. Тамбладан озмай, къошха атлан, колхоз маллагъа сюрюучюле керекдиле, — деп къычыра эди ол.

— Дёрденинги бош тургъузаса, иги жаш, — деген эди аппа сабыр, аны сёзюн, кесин да жукъгъа санамагъанын сансыз ангылата. — Малларымы колхоз сюрюуледе айланганларын кёрюп, ол къыйынлыкъны кётюраллыкъ туююлме. Аны мен санга да, башхалагъа да айтханма.

— Сора сен колхозну ояргъа кюрешесе?!

— Келепен болма, мен колхозгъа душманлыкъ этсем, малларымы сюрюу-сюрюуюу бла анга берип, кесим а гюрбе-жиде къурум жугъу болуп турмаз эдим. Мени бу ишге тюзетген Кязим хажиге жаным къурман болсун.

— Жылкы, эски жырынгы айтаса!

— Эски жырым жангы жашаугъа кёллендиреди.

— Сени айтханларынгда ёлюмню макъамы эшитиледи.

— Кимни ёлтюртесе манга?! Бир тюрлю даулашсыз, мудах жырларымда ёлум къыйынлыкъны макъамы эшитилгенин билеме.

— Жылкы, кеси къабырынгы кесинг къазар чекге жетип тураса, — деди Адакъа улу, — тамбла эрттенликде къошха атланмасанг, эшитмегенме деме, бет этерик туююлме. Аланла, манга, элни комиссарына, намыс бермеген кишини тийиншли жерин тапдырыргъа нек керек туююлме?!

– Айып этме, иги жаш, – деди босагъадан тышына тюз олсагъатчыкъда атлагъан ыннам, башында къара кишмир жаулугъун алгъындан да табыракъ кысаргъа кюреше, онг кълун ёрге кълорюп, аны бла къллерине ауана эте, – тейри арада болсун, туугъанлы да эр киши оноугъа кълтышхан адам тълюлме, алай, бу сен учуз этерге кюрешген эр кишини сълюн заманында жууукъ-тенг дарманнга излеучълерин биле тургъланынглай, нек унутаса? Тюз айтаса, блююн а неден да не? Эссизле тълюне атылды да кълалды, – дуния тълорленди, бетсизле ёрледиле ёрге! – Жарлы ыннам ол кълнден сора кълп жашамагълан эди.

– Сиз, кишигиз, тишигиз да, контурла кълреме да, – деди Адакъла улу, бети сыгын отдан чыкългълан тауа киби, кълра-моргъла тартып. – Жылкълы, сени киби, сюекбашла элден тълп тамырлары бла кълругълунчу, бизге тынчлыкъл боллукъл тълюлдю... Ол заманда сени кълрындашынг бла бирге ашырмагъланыма бек ачыу этеме энди.

3

Адакъла улу аппамы кълрындашы Жаммотну кулак этип, йълорю-чълорюу бла узакългъла ашыртханында да, Жылкълыны комиссарны оноуна сълынмагъланын да чотха алып, аны жерин тапдырыгъла онг табылгъланына кълууанды. «Юрмеге кълюгълуз, – дей эди аппам, артдан келлигин хазна эсине алмай. – Кесинден кълрыусузну киши чълкълорюрге кюреширик тълюлдю. Онглугъла уа он бармакъларын кълдагъланлай турадыла аманла. Адакъла улундан кълалсын башыбыз».

Адакъла улуну кълтыны, ол сълзлени эшитгенден сора: «Э киши, душманынг насыбынга зарланыр деп, бек кълоркълама», – деген хапары барды. Алай аппама тутмакъллыкъл сынатханындан сора уа, битеу душманларындан аны юсу бла кълутулуп, ёмюрлюк кълууанчха ычхыннганын ангылап, алайда бек базгълын сълешди:

– Элни быллай жауларындан не кълдар терк кълутулсакъл, ол кълдар терк барлыкълды алгъл революционный ишибиз, – деди Адакъла улу, онг къллун ёрге кълорюп, сюдюлеге аралып. – Жылкълы, тейри кълылычны жарыгълына кълрап, ант этген эдим сени дуниядан жокъл этерге да, мура-тыма жетдим.

– Ой, ашыкълма, – деди сабыр сълзлю аппам, жууаш хал алып, – ызымдан жалан жаяу этип келлигинги ангылап кълый, Адакъла улучукъл!

Адакъла улу кълюрге кюрешгенликге, кълра кълайгълыгъла кълалды.

– Адакъя улу, сёзюбюз арабызда къялсын, керти ай-тама, – деди аппа, бу жол борбайларындан бютюн да чёк-дюре.

Адакъя улу, олсагъатда кёбузну бушуу тартыуун эшитгенча, сын къатып къялды. Бир насыбына – аппам айтхан сёзлени кертиликлерине ийнанмады.

– Мен сынагъан къыйынлыкъгъа жерими ташлары, агъачлары да жилирла, душманыма жетдирирле дерт, – деди аппам, белгисиз жолгъа атлана. – Адакъя улу, сени уа кёкден учхан элия бутакъла, тёппенгден уруп, жерни жети къатына кийирирле.

– Бар, бар, эрттеден излеген жолунга бар, – деди Адакъя улу, къялпагъын тешип, кёолуна ала. Ол заманда мен аны башын кирпини башына ушатдым. – Сизни кибикле жюрегими кюйдюрюп, къара кесеу этгендиле.

Атам да, аны къарындашлары да аппамы ызындан мудах, термилиу къарамларын кёпге дери айырмадыла, жилигъан, сытылгъан а этмедиле. Баям, тюзлюк хорларыгъын ангылай болур эдиле. Мен а жилийма аямай; аппамдан ёмюрден ахыргъа айырыла тургъанча, кюе эди жюрегим. Мени жапсарыр къарыу жокъ эди анамда да, ол жукъа эринлерин акъ тишлери бла асыры чайнагъандан къара кесеу этгенди. Олсагъатда анам ахшы умутларындан ёмюрден ахыргъа айырыла тургъан адамгъа ушады. Аппам а, жашауунда суху баргъан суудан кёп кере таукел ётген адам, гепоу арбагъа мине туруп, онг кёолун ёрге кётюрюп, жууукъгъа-тенгиге кёл этдире эди. Алай къоргъашин бетли ауур булутла кюнню кёзюн жапдыла да, кёк кенглигини, жерни мудахлыкълары аппамы ызындан къарап тургъан жамауатны мудахлыгъына ушадыла.

Адакъя улуну сюдюне жыйылгъанла къыйынлыны къыйынлыгъын унутдуруп сёз айтмай эдиле. «Биреуге кёр къазсанг, ары кесинг тюшерсе» деген халкъ оюмну, бирден бирге алып, къатлагъанланы уа саны жокъ эди. Тутмакълыкъны тамам алты ай бла он кюн сынап, андан толусунлай ариуланып къайтхан аппам эди, сюдлюк-жоллукъ болгъанланы чыртда чотха алмай, умутсуз къууанч болмагъанын ангылай эсе да, энди аны киши абындырмазлыгъына ийнана ашырады кечесин, кюнюн да. Анга бюгюнлюкде бек уллу азап чекдирген къартлыкъ сагъышлары узартхан кечелеридиле. Баям, дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, аппама бир кесек таукеллик берген жыр айтыргъа усталыгъыды.

«Жырны да боладыла толкѳунлары, черекни толкѳунларындан башхаракъ, — дерге ёчдю ол, — ала жюрекледде жюзедиле, тынч, кыйын заманларынгы кёзюнге тутуп, ич сырынгы халкыгъа туура этедиле».

Бирде жашлыгы кыйтып келгенча кирпилдеучю аппам, ол ишни не сансыз этерге кюреше эсе да, Адакыа улуна сюд этилиу башланганлы иги да тюрленнгенин мен окыуна ангылап турама. Экеулен, юйге келип, тапчанда танып тургъан аппамы юсюне сюелип:

— Жылкыы, сюдге кел да, душманынга дауунгу ачыкъ айт, — деп тохтагъанларында, ол, кыйш бораны сермегенча, кыалтырады. Не заманда да таукелликни сайлай келген киши бу жол да кесин палахдан кыутхарыргыа ашыкыды. Кёп сагыш этгенден сора: «Шо не боллукъ эсе да, барайым», — деп да бир айтды кеси акылында. Бир кесекден а, башын ёрге кётюрдю да, кезиу-кезиу кыарап чыкыды келгенлеге. Ала биз элли, аппам уста таныгъан адамла эдиле. Алай, аланы биринчи кере кёргенча, хар ышанларын: бет сыфатларын, ёсюмлерин, юс кийимлерин чотха алып чыкыды. «Жылкыы, быллай бир айтдырма, тур, бизни бла тебре», — деп, терк-терк кыатлагъан жашны уа, башын кёкге узатып, тауушун узакъ созуп улугъан парийге ушатды. Анам а, Малкыарбийланы Тамукну кыызы Майрусхан, кыйын атасыны, аппамы, амалсызлыгыын кёрдю да, акъ мангылайын бешик кыулагына тиреп, шош таралды. Адакыа улу тутулгъандан сора эри элге таматагыа тохтагъан анамы ол кёлсюзлюгюн ушатмадым. Баям, тамбла бизге келлиги да олду дегенлиги болур эди; Жылкыыгыа, Адакыа улуна тутмакылыкъ сынатхан власть Оразайны аяпмы кыоярыкыды?

— Элни таматасына дауум жокыду, — деди аппа, онг жан сюегин тапчандан ёрге айыра, сол кыолу бла бу арт жыллада кеслерин тохтамай жокылатхан кёз жашларын сюрте.

— Адакыа улу энди элни таматасы туююлдю, элни комиссарыны кыуллугыуна Акыбайланы Жылкыыны жашы Оразай салыннганды, — деди, аузун тыймай, сёлешгенлей тургъан узунбоюн, жукыажаякъ жаш.

— Мени жеримде кыоюгыуз, санларым ууалып кыалмагъан эселе, ёрге туралмайма, — деди аппа, кыарамын юй туююне кыадагъанлай... — Адакыа улуна дауум жокыду. Кеси отунда кеси жансын. Тиширыугыа зорлукъ этгенди деп сюеледиле дейдиле да аман сагыатлы боллукыну юсюне. — Аппамы мангылайы бек жыйырылды олсагыатда.

— Ол да барды, тамата. Сени юсюнде этген терслигин да чотха алгъандыла. Дагыыда кёпдю анга дау, — деди экинчи жаш, биринчиден эсе иги да сабыр сёлеше. — Тамата, биз

бери кесилигибиз бла келмегенбиз, Жылкыны чакырып келигиз деп жибергендиле.

– Жылкы төшекди дегиз, баралмазлыгымы ангылатыгыыз. Акъ сакъалым бла биреуге дау этип сюелаллыкъ туююлме. Келам хакына, ёрге окъуна къобалмайма. Бу абын-сюрюн заманда жеримде къоюгъуз мени.

Жашла, артха тынгысыз къарай, юйден чыкъдыла. Ала кетгенден сора, кёп да мычымай, жангыдан тапчаннга таянды жылкы.

4

Жашауда, билмей тургъанынглай къыйынлыкъны ауур жюгюню туюне туюп къалсанг, эртте-кеч болса да сынарыкъ эдим бу затны деп, ол оюмну акъылынга алып, сора пахдан къутулууну угъай, алгъа барыуну жолун излерге кюрешесе кёбюсюнде. Кимни акъылында бар эди, атам да, аны къарындашлары да урушха кетип, ала анда ёлюмню кёзюне къарап тургъан заманларында бизни, сау миллетни, туугъан отжагъабыздан къыстап, кёзкёрмезге ашырлыкъдыла деп? Кезиуюнде айталмагъан хапарымы къолгъа энди нек алгъанымы да ангылатайым: къолубуз-аягъыбыз бугъоуда, жаныбыз-къаныбыз тузакъда, ана тилибизде сёлеширге окъуна эркинлигибиз жокъ эди.

– Жаным саулукъда тауларымдан мени киши айырмаз! – деп къычырды аппам, ёгюз арбагъа минерге унамай. Олсагъатда бир къаражух солдатчыкъ, аны кёкюрегине уруп, сюелген жеринден иги да арлакъгъа тепдирип:

– Тауларынгы сыртынга кётюр да, биргенге ала бар! – деп, солдат аямай къычыргъанында, жашауда биз этген умут болмагъанын ангылап, кесибизни къысдыкъ. Хар заманда да бийикликге ёрлерге юйреннген аппа, тауну кесича, тынгылады, сюелген жеринде таш болуп къалгъанча, жансыз затха ушап.

Мен билип, жау аллында бир кере да тобукъланмагъан адамны кёлсюзлюгюн жаратмадым. Алай жаншай турама ансы, миллетни ол кюнню сарнауу ёмюр дуниягъа болур эди. Кёрюп турама, анам къычырып жиляргъа термиле эди олсагъатда. Орусбийни къатыны Шамкыыз а, кесин тыялмай, сарнай эди: «Атабыз, энди бизге не кюн келлик болур?» – деп, жюрексиннген халы бла атламындан бир соруп, аппамы кюе тургъан жюрегин бютюн да кюйдюре эди ол. Осман къатыны Майрусхан а, эки сабийчигин да кёкюрегине къаты къысып (халы шашхан адамгъа ушап къалгъанды), тохтамай анамы кёзюне къатханлай барады. Мен ангылагъандан, ол, ёрге кётюрюлгенлей, симсиреп, аууп ке-

терикди. Аппадан да уялмай, Майрусхан эки сабийин кёкюрегине кысып, башларын тили бла терк-терк жалагыанына сейир этеме. Алай, бир жол аппамы айтханы эсима тышдю да, хар затха тергеулю кырап, Майрусханны ол ишин сансыз этип кыойдум. Бир жол Османни кичи жашчыгы Баттал, арбазда ташха абынып, кыан жухлу болгыанында, анга кыарамай, узакыда сюелген келинге – Майрусханнга эшитдирип, былай айтхан эди:

– Кыартлыкыгы асыры бек намыс этген теребиз жашлыгыбызгы тасха тышюрген сунама, – кеп затдан жарты болабыз.

Баям, Майрусхан сабийлерин кёкюрегине кысып сагыатында, ол сёзле эсине тышген болур эдиле. Аппам а, солдат, уруп, бир жанына тентиретгенинде: «Кёрчю муну гынттысын!» – деп, бир айтхан эди ансы, биз жолгы атыланганлы аузундан сёз чыгаралмагынды; барыбызгы да кел этдирилип ол эди.

«Туугыанларым, туудукыларым да манга жарсыугы жаратылгыандыла дуниягы, – деди аппам бир заманда кеси кеси бла ушакы этген халда, башын ёрге ауур кётюрюп, мени таба мудах кырап. Урушда жашларымы кыайгыларынымы этейим, огыесе туудукыларымы белгисиз кыадарларынымы, не уа кёзлерим артха кыараймы кирейим кыара жерге?! Айтгыыз, сора не медет, чот бу чекге келип тохтады эсе? Дуниялыкыдан умут юзюп кыойгыандан игиси болмаз, тейри».

– Атабыз, ол сёзлени айтгыры келюнг кыалай барады? – деди анам.

– Тюзлюгюбюз башыбызгы жау болду, кызым. Мени тилим тутула, айтама келсюзлюкню туудургыан сёзлени.

– Атабыз, энди барыбыз да санга ышаныбыз, башха таянчагыбыз жокыду, – деди анам, хар сёз айтханы сайын, ёрге кыобаргы мадар излей, башын иги да ёрге кётюрюп, онг кыолу бла Майрусханы тобугына кыатыла, алай бла кесинге бир кесек сабырлыкы ал деген магыананы аныгылата.

– Уллу Аллах болсун таянчагыгыыз, – деди аппа, арбаны жан агыачына кыатыракы жабышып, олтургыан жеринде ары-бери тепчий. Ол дагыыда бир затла айтгырыкы сундукы. Тынгылап кыойду.

Таудан тигелеп барабыз ташлы жолда ёгюз арбада, башларыбыз тирмен кыакыгычлай кыалтырай. Бизни ызыбыздан келген арбадагыла Адакы улуну юйюрюдю. Немислиле бизни элни кыолгы этерден бир кыауум заман алгы келген эди Адакы улу, тутмакылыкыдан эркин болуп. Бирле айтдыла, тутмакылары башларына немислиле эркин этгендиле деп, башхалары Адакы улу ариуланып чыкыгыанына шексиз эдиле. Уллу сыртыны башында кёрген кюнкюмден бери

ол бюгюннге дери кёзюме урунмагъанды. Биз езеннге тиге-
легенлей, барыбыз да мешиналагъа минип, Нальчикге дери
ала бла барлыгъыбызны ангылатхандыла. Адакъа улуну
юйюрю бла бизге бир мешинагъа минерге туюшуп къалса,
къалай боллукъду иш? – деп, аны сагъышын этдим мен бек
алгъа. «Къоркъгъанынга жолукъгъун дегенлей болдукъ,
юч юйюрюню адамларын бир мешинагъа миндирдиле. Хар
ким жерине тынгылы да жарашхынчы окъуна аппам, манга
эшитдирип: «Тейри, иги болду бу суюкбашны тюз кёз юсюме
келип тирелгени», – деди, Адакъа улу аны къатына жууукъ
олтургъанын жаратмай.

– Тейри, Жылкъы, энди бир бир кел ашагъандан
магъана болмаз, – деди Адакъа улу. Баям, ол аппамы сёзюн
эшитсе керек. Олсагъатда аппам, башын ёрге кётюрюп,
Адакъа улуна ышанлап къарады да Аллах къурамасын
сени, сыгын тёбени туюнден чыкъгъан агъаз кирик, – деди
ичинден. – Ниетинг таулу ожакъдан да къарады».

– Таулугъа келишмейди ётюрюк жаныбызны жаныса
деп, аны бла не жууукъгъа, не тенгнге бет этмей жашагъан
къыралыбыз мах деп берди, – деди Адакъа улу, мешинадагъы-
лагъа эшитдирип. – Тау тёппелеге ёрлеучю къууанчыбыз, ай
бла, кюн бла эришиучю жарыкълыгъыбыз, ахшы умутла-
рыбызны барысы да энди киши жеринде ачы тарыгъыула
болуп, дертли чамланыулары огъурсуз боранларында кёкге
сууурулурла да кетерле, биз а бу сейирлик тауларыбызны эс-
гериулеринде жашарбыз. – Адакъа улу, Кавказны ахыр кере
кёре тургъанына шексиз болуп, кёзлерин тауладан алмай,
кёлю толуп, жухун тон жагъасы бла жапды.

Аппам, Адакъа улуну эсли сёзлерине тынгылап, алгъа
анга сейир окъуна этди, сора жүреги бир кесек жумушады
душманына. Энди ол да айтыргъа керекди халкъ эс бурурча
оюмну. Ансыз анда не намыс?!

– Тейри, ёлген айып туююлдо, – деди ол. – Алай, къа-
райма да, сыйсыз ёлюрге ушап турабыз. Ма олду бедешлик.
Тюзлюкге жал барабыз деп, сыйынгысыз малыбызны
бердик колхозгъа, жашларыбызны (Адакъа улуну жангыз
жашы да урушдады) къырал ючюн деп къазауатха жи-
бердик...

Тюз айтаса, ахшы умутларыбызны барысы да жоюлдула,
элими къутургъан суу элтгенча. Энди бизге бир зат да бо-
лушмаз, ораза, намаз да, тилек, кёз жаш да.

Аппам колхозну сагъыннганында, Адакъа улуну бети
тюрленди, халкъ сынагъан къыйынлыкъда, ыспассызлыкъда
кесини уллу терслигин ангылагъанча. Тойланы бийлеучю,
эмиликлени къайишлей ийлсучю жашларыбыз къайгъылы
жел курт тёбеле къалаучу орус аулакълада кебинсиз, къа-

бырсыз атылып к'аллык'лары к'езюме к'ерюнесе, жангыз бир кюн жашаг'аныма да ыразы т'уйюлме.

Ала, душманны хорлап, башларына эркин болсала да, к'айры барлык'дыла? Кавказдан умут юзсюн энди таулу инсан.

Тиширыула бирден сыйыт этип башладыла. «Бизге бу кюнню келтиргенлеге к'ара к'ан жаусун, ёчюлюр кибик учхунлары», – деп сарнай эди Адак'а улуну к'атыны. «Былайг'а т'езюп к'алай к'алайык'? К'айры барг'аныбыз белгисиз, фронтдаг'ы жашларыбыздан да хапар жок'», – деп жилайды жыл саны бла мешинадаг'ыыланы барысындан да тамата тиширыу. Анга к'ошупулуп, сабийле да жилайдыла.

– Бир кесек сабыр болуг'уз, – деди Адак'а улу, – бу сабийлени да быллай бир жунчутмаг'ыз. К'ермеймисиз, бизге к'арап, жилай к'алдыла кийик уялы тауларыбыз да. Жылк'ыны бла мени жүреклерибиз да ташдан т'уйюлдюле. Дунияда к'ыйынлык'ланы барысы да адамлаг'а деп жаратылг'андыла. Аланы Аллах бизге, к'етюралырламы, к'алырламы деп, сынап береди. К'ыйынлык'ны берген аны юсюбюзден кетерирге да к'олундан келликди. Т'езерге юйренейик.

– Тюз айтаса, ажалсызла не к'ыйынлык'дан да сау к'утулурла, – деди аппам.

Аппам Адак'а улуна жумушак' с'елешгенин жаратмадым. Мен эшитген хапарымы айтама; анасындан тууг'анлы к'ыйын ишни т'убюнден сыпдырылып чыг'а, тынч ишни юсю бла секирип атлай келген Адак'а улун бюгюн кесине ушак' н'егерге нек тутарг'а керек эди аппа? Анса уа битеу юйюрюбюз бла азмы сынсыдык' аны хатасындан? «Кесинге жетмеген зат бла кюрешесе, – деп шыбырдады к'улаг'ыма бир шаг'ырей ауаз. – Терсни, тюзню Аллах кеси айырыр, эртте, кеч болса да. Жарсып тург'андан хайыр чык'маз. Власть бизге иги к'езден к'арар заман жетер, Аллах айтса, бу к'ыйынлык'ны ким бергенин сурап, халк'ыбызг'а ахшы оноу к'урап».

Мен ол с'езлени к'ючден бла бутдан эшитдим: мешинаны тауушу бу затха юйренмеген башыбызны сылхыр этерге жетишдиргенди. Олсаг'атда ак'ылымда болмаг'ан затны этдим: аппамы к'езюне аралдым да калдым, ол к'улаг'ыма шыбырдаг'анны уа излемедим. Аны Аллахны келечиси сундум да, артха, келген жерине, учуп кетгенге санап к'ойдум. Баям, аппам мени халымы жаратмады дейме. Сермеп, башымы кесини к'екюрегине к'ысыды да, эки к'олу бла да к'улак'ларымы отча к'ыздырг'ынчы ууду.

Бир кесекден аппаны к'ойнундан «к'утулдум да», башымы ёрге к'етюрюп, т'егерекни тансык'ладым: бийик

таулары, къалын агъачлары, жайлыкъланы, къышылыкъланы ахыр кере кере тургъанымы ангылап, къычырыкъдан къырып жиляргъа аздан кълалдым. Бир заманда Акъ Къаяны башында бир суху жел кетюрюлюп, ёмюрлюк бузну тили бла «жалап», ызы бла аны кёкюрегинде кълалын къларны кёкге кетюрюп, болгъланны боз туманга алдырып кълыйду, ёзенледе кюн тийип тургъланлай. Тауну тынгысыз жели ёзеннге да жетди. Кёкюрёк кълайнатып, ол кёчгюнчюле азап жолуна атланганларына кълөгенин ангылата эди. Бир кесекден боран тохтады да, жаз башы кълонню кёзю жангъдан жылтырады. Алай мычымай жылы жауун жаууп башлады. Кёп зулмулары кёрген Кавказ бу жолча мудах болмагъланын айтды аппам. Баям, ол жылы жауунну аны жилимугълуна ушатды. Мешинала бизни алгълын ёгюз арбала кълуден жюрючю жол бла, болгъланны гюрюлдетип, тегерекде душман огълу атылгъланча, жерни тепдире, энишге алып барадыла. Терен кълуданлы дыркыла толу колхоз малла, иели малла аш-суу кълайгълылы болмай, ызыбыздан термилип къларай эдиле. «Мынафыкъ душман, къларыуунг бизни халкълыбызгъламы къларыды?» деп чамланганнга ушай эдиле ала.

– Жылкълы, билемисе, – деп, Адакъла улу не эсе да бир хапар башларгъла хазырланды. Мен да, алайда сагълышларымдан кълутулдум да, «бу аппам бла не шуёхдан шуёх бола барады», – деген оюмун мыйымы ачитды. – Сен эшитгенмисе, эшитмегенмисе, билмейме, алай чеченлиле бла ингушлула кёчюрюлгенли аз болмайды. Ол ишни кёзю бла кёрген адам эки кюн мындан алгъла Тёбен Холамда Атабийлагъла кълонакългъла келгенди. Ёшюнюнде тюрлю-тюрлю орденле жылтырагълан эбизе жаш, ол Атабийлары кълызларындан туугъланды дедиле. Башхамыды, мени да ахлум. Анам Атабийлары Иммолатны кълызы эди. Жаш ауур жаралы болгъланды да, андан сора, уруш этерге жараусузса деп, аны башына эркин этип кълыйгъландыла. Ол а жууукълну-ахлуну кере кетейим юйюме деп, жолдан кълайтхан кере эдим ары.

– Ынкълывыдычыма, чекист, – деп, кёлю тола, башлады дейдиле эгечден туугълан хапарын, – чечен, ингуш халкъла кёчюрюлюп кетгенден сора, узакъл тау элlege барып, алада мал кълыйырында кълалгълан жети жюз адамны бирге жыйгъландыла. Кёбюсю кълартла, къларыусузла, сабийле, аланы ёзеннге тигелетирге жол жокъл, – терен кълар, кёз ачдырмагълан сууукълла. Хайбах элде Берия атлы колхозну уллу ат орнуну тюрлюне биченден тынгылы мулжар этип, ол адамлары барысын да ары жыйадыла. НКВД-ны Узакълвосток край управлениясыны таматасы къларал кълоркълуусузлукълну ючюнчю даражалы комиссары Гвишиани, халкълны аллына

сюелип, былай айтады: «Тюбюнден улоу келгинчи, былайда турлукъсуз, къайгъы этмегиз, ач болмагъыз».

Сора, терк окъуна тышына чыгъып, солдатлагъа буйрукъ берип, ат орунну эшиклерин къаты бегитдиреди. «Терк болугъуз!» – деп къычырады ол, шытылары къара мыйыкъларына чачыла. Чечен-Ингуш АССР-ни Юстиция наркомуну биринчи заместители Мальсагов да алайдады.

– Не ишигизди бу? Эшиклени чюйле бла бегитмегиз, была къачыпмы кетерикдиле? – дейди Мальсагов, тынгысызлыгыны чеги болмай. – Бусагъат алайдан думп болугъуз! – деп, солдатлагъа къолундан келгенича къычырады.

Уруш жолла жалкъытхан солдатла аны къычыргъанын эшитмейдиле, алагъа Гвишианини буйругъу керекди эте тургъан харам ишлерин тохтатыр ючюн.

– Антыма ёлген адам туююлме, – дейди Мальсагов, – къан тёгюлмезин сые эсенг, солдатланы ат орунну тийресинден кери эт... Бийик тау эл бек алгъа сизге къабыр орун боллугъуна ийнанып къалыгъыз, – Мальсагов керохуна узалды.

Кюн булутлагъа кёмюлдю. Мальсаговну кёзлери жукъ кёрмей къалдыла, акъ таула, къар басхан акъ тёппеле къапкъара болуп чалындыла аны кёзлерине. Аскерчи жашла уа, таматарындан кёл табып, ишлерин тамам этип, жангы буйрукъну сакълайдыла. Мальсагов къанын къыздыргъан Гвишиани бир кесек заманы ичинде кесини къайдагъысын окъуна унутду.

– Бюгюн санга дертими чеги жокъду, бандитлени да бандити, – деди ол, бир заманда Мальсаговну жингиригине адамыча къатылып, къолунда керохун мындан ары чартлата! – Эр эсенг, аузунгдан энтта жангыз бир сёз чыгъарчы. Эшитип къал, мен ёмюрюмде жангыз бир жаууму сау иймегенме.

– Бу жер да, бу халкъ да менидиле, – деди Мальсагов, кероху таба атлай. Алай аны керохун солдатла къолгъа этдиле.

– Энди сени жеринг, халкъынг да жокъдула! – деди Гвишиани. – Суубаш, сени бери манга болушлукъгъа жибергендиле. Аны нек унутаса?

– Мен бери халкъны къырыргъа деп келмегенме. Тюз энишге тигелегенлей, телефон бла сёлешип, Бериягъа сенден тарыкъгъан этерикме.

– Сылхыр, – деди Гвишиани, – мен Берияны бла аны экинчиси Серовну буйрукъларын толтурама. – Энди къалай суйсенг, алай эт: ачыуунгдан суйсенг – жерге кир, суйсенг – кёкге сууурул. Мен этерикге уа кёзлеринги уллуракъ ачып къара. «Ат орунга от салыгъыз!» – деп къычырды комиссар.

Мальсагов, чабып, Гвишианини аллына сюелди.

– Была барысы да кыяулуладыла, ары-бери жюрютюп боллукъ туююлдо, – деп, комиссар бу жол бир кесек сабырыракъ селешди. Мальсагов, жерге бауурланып, кычырыкъдан кырып, жиляды. – Мен аны кючден бла бутдан ёрге сюедим да, кьолтугъуна жабышып, бир аягъымы да суйрей, алайдан кери кетердим.

Ат орун асыры уллу жангандан, солдатла кенгге кетип сюеле эдиле. Тышына кычып чыкыгъанланы уа автоматла бла кыра эдиле. Ат орунну эшигини аллы, адам ёлюк кыалаудан киши ёталмазча болду.

Экинчи кюн Гвишиани Бериягъа быллай телеграмма жибергенди: «Арталлы да жашырын. СССР-ни Ич ишлерини наркому жол Л. П. Бериягъа, жалан да сизни кёзлеригиз кёрсюнле деп.

Улоу бла ары-бери жюрютюрге жарамгъанлары себепли, сора «Таулу» деген операцияны алжаусуз толтурур муратда, мен Хайбах деген жерчикде жети жюзден артыкъ эллини жокъ этгенме.

Полковник Гвишиани»

Москвадан анга келген телеграмма уа буду:

«Грозный. УВД Гвишианиге

Хайбах деген жерде чеченлилени кёчюрюуде этген таукел ишлеригиз ючюн Сиз кырал саугъагъа кёргюзтюлгенсиз. Аны бла бирге чыныгъыз да кётюрюллюкдо. Алгышлайма.

СССР-ни ич ишлерини наркому Берия».

Аппам башын ёрге кётюрюду да, кёз жашларын башлыкъ кыанаты бла сюртюп, тегерегине ышанлап-ышанлап кыарады. Энди ол тау аууздан сау кыутулгъанына кыууанды; Хайбахда болгъан мурдарлыкъ бизге да жетер деп кыоркыса керек. Бир заманда анамы кычырыгъы мешинадагъылананы барысын да шайтанлы этерге аздан кыойду. Орусбийни кыатыны Шамкызы сабийчигин алгъа ёшюнюне кыысып, ызы бла эки кыолу бла сакъ кётюрюп, анама узатханын эследим. Ма олсагъатчыкъда кычырды анам. Аны хар заманда да, кыына жакыгъанча, кыызаргъанлай тургъан добар эринлери кыап-кыара болдула да кыалдыла. Кычырып, жиляргъа кюрешгенликге, кёзлеринден жилямукъ чыкымайды. Шамкызы да, башын кыатында олтургъан бир кыарт кыатынны аркыасына салып, сытылады. Адамла бир бирге кыарашадыла, не болгъанын ангылагъан а жокъ.

– Не этесиз, не болгъанды, халкыны былай кыылыкысыз нек жунчутасыз? – деди, келинлерине кезиу-кезиу кыарай, Адакыа улуну хапары тели болургъа жетдирип тургъан аппам. – Бу не ишди?!

– Атабыз, к’яг’янаг’ыбыз ёлюп к’ялг’янды, – деди анам, Шамк’ызыны сегизайлык’ к’ызыч’ыг’ын баууруна бекден-бек к’ыса. – Атабыз, к’яг’янаг’ыбыз ёлюп к’ялг’янды. – Ол саг’ятда Мар’у асыры к’ялтыраг’яндан, аны безгек ауруу тутхан сунар эдинг. Аппа арт кезиуде к’юлундан хазна кетермеген жабышмак’ таяк’чыг’ы бла мешинаны кабинасыны башын т’юйдю. Барыбыз да к’ычырдык’, «Мешинаны тохтатыг’ыз!» деп к’ычырдык’.

– Бюгече т’юшюмде к’юрген эдим бу ишни боллуг’ун, – деди аппа, файг’ямбар игиге жораласын деп к’юйг’ян эдим ансы. – Азап жолубуз бушуу бла башланды.

– Аллахны с’юйген к’юлларындан болур эди жарлы жанчыг’ы, – деди биз мешинаг’я миннгенли да аузундан с’ез чыг’армай келген бир ак’сак’ял. Аны Т’юбен элде к’юшхандыла бизге, атын, тук’умун да билмейме. – Дунияг’я жаратылг’ян жеринде тапды к’ябыр орнун.

– Сант с’елешме, бир уллу киши, – деди Мар’у, сабийчикни бетчигин ачып, мангылайын жаяк’чыг’ына жетдире. – Алык’я дуня жарыг’ы не болг’янын билмеген к’яг’янак’г’я аман к’юн нек келирге керек эди?

– Ол а Аллахны ишиди, берген да – ол, алг’ян да – ол, – деди бияг’ы киши.

Мешинаны тохтатдыла да, кабинадан бир офицер бла солдат чыг’ып, барыбызг’я да аямай чамландыла.

– Не керекди, ит бандитле? – деди офицер.

– Биз итле т’юйюлбюз, сизсиз итле, – деди Адак’я улу орусча, барыбызны да к’юлюбюзню к’яндырып. – Былайда адам ёлгенди.

– Барыг’ыз да бир жолг’я ёлюг’юз, – деди офицер, тюзлюк к’юрешге атланган адамча, башын ёрге ёхтем тутуп, к’юк к’юзлеринде чамланыу оту жана. Ол кесин эндиге дери да душманны к’ючюн седирете келген адамг’я санаг’яны даулашсыз эди. – Сизни кибикле не к’ядар к’юп к’ырылсала, к’ыралыбызг’я ол к’ядар иги боллук’ду. Жаныбыз сау-лук’да ол муратыбызг’я жетеригибизге уа не с’ез!

Бизни ызыбыздан келген мешиналаны барысын да тохтатдыла. Солдат, офицер табылынган к’яйг’ыг’я к’ялдыла. Иги да ёсюмлю, чырайлы, аз к’ысык’к’юз офицер бизни мешинаг’я жууук’ келди да, онг’ к’юлун ёрге к’ют’юрюп, «сабыр болуг’юз» деген маг’яананы ангылатды.

Ол саг’ятда алг’я хыны тебреген мешина дырк’ тохтады, кесини жюрексиннгенин тыялмаг’ян офицер да, буйрук’ берилгенлей, халк’ны к’ырырг’я хаппа-хазыр болуп тург’ян солдатла да кабинадан секирип т’юшдюле.

– Жолдаш майор, бу бандитле бизни алг’я барырг’я к’юймайдыла. Тюз тебрегенибизлей, кабинаны башын та-

якъла бла туююп башлайдыла, — деп, бизни элтген мешинадагы офицер сёзлени бир бири ызларындан окъ атылгъанча къуйду. — Таудан тигелегенли да кеслерине тынчлыкъ тапмайдыла, къачар амал этмей эселе билмейме.

— Не болгъанды, не къайгъыды бу? — деди майор, къарамын кёчгюнчюлеге буруп.

— Жолдаш майор, — деди биягъы Керменкъул улу, эсе да Адакъа улу, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, — сабийчик ёлгенди, аны оноуун этерге керекбиз.

Ол алай айтханлай, тиширыула сарнап башладыла. Бирси мешинадагъыла да сагъайдыла жияу-сыйытха. Жерлеринден тебер эркинликлери жокъду ансы.

— Сабыр болугъуз, — деди майор тау тилде, — мен ногъайлыма. Тилейме, сабыр болугъуз.

Мешинада жияу дыркъ тохтады. Бизникиле, ол адамны айтханы ассыры хычыуун кёрюнгенден, баям, бушууларын окъуна унутдула. Барысы да сейирсинип къарайдыла майоргъа. Майор, сёзюн бир кесекге бёлюп, тегерекге къарады, мешинадагъылары кыуанганларын да ангылады.

— Сабийчикни оноуун этерге керекбиз, — деди майор, — не айтасыз?

— Жашым, былайда бир жерде асырай кетейик ансы, ёлюкню къайры элтирикбиз? — деди аппа, — бу къагъанакълай насыбы кыуругъан мёлекчик мени туудугъумду. Атасы урушдады.

Майор, белги берип, бир къауум нёгерин кесине чакъырды да.

— Мешиналадан жугарла алып, бу акъсакъалла айтхан жерде къабыр къазыгъыз, он минутдан узакъгъа созулмасын ол иш! Нальчикге сагъат алтыдан кеч къалмай жетерге керекбиз, — деди.

* * *

Кёчгюнчюлени биринчи къабырлары Бабугентни бла Къашхатауну арасында талада, энишге келе, жолну сол жанында къазылды. Мешинада жангыз бир сёз айтхан жокъду, Марыу бла Шамкъыздыла, анамы кыучагъындан айырылмай, ичлеринден кюйюп келгенле. Зарий а, ассыры абызрагъандан, тели адамгъа ушап къалгъанды.

— Бюгече кече белинде районубузну таматасы бизге келип кетгенди, — деди аппам, кеси кеси бла ушакъ этгенча, ауазын аз-маз чыгъара. Оразай бла ол антлы тенгле болгъанларын биле болурсуз. Ол мен айтханны кишиге билдирме деген эди. Энди анга, бизге этериклерин да аямасынла. Бюгюн жолгъа атланырыгъыбызны ол айтханды манга. Тюнене ингирде республиканы башчысы Кумехов совет, партия къуллукъ-

чуланы Нальчикге жыйып, Москвадан келген генерал Серов бла тубешдиргенди дегенди. Ол Берияны экинчиси экен.

– Ары жыйылганлада, кыш бораны жунчутхан кирик, бетинде кыны болган жок эди, – дейди район таматабыз (аппам аны атын сагынмады). – Бетлерин бир бирге буруп, хапарларын тохтатмаганла да бар. Бир хапарны бошап, башхасын башлаганла да бар. Кумехов да олгурады, кызыл кытапа тышлы шинтигин уллу столга жулук тартып, эки кыолун бир бири кыюне салып, сакчалын да алагы тиреп. Терен сагышлыды, кимни эсе да сактайды, башы кыайгылыды. Ёз халкын кычкюнчюлюкден саклаганына кыуанганлыкга, кыгече кыаллай оноу этиллигин билмейди. «Сиз да тебригиз, кыюню бары да бир», – деп тохтаса, этер мадар жок. Аллай иш башланса, айтыр кыюн да хазырлаганды: «Кыюнлюкде агычла теренинде, таша дорбунала мени миллетимден жангыз бир адам жокду. Башхаладыла, ол жерледе тохтап, кече-кюн да жаныбызны кыолубузга алдырганлай турганла. Аланы дуниядан гунч этерге болушугуз бизге...» – дерикди.

Бир заманда сахнаны арт жанындагы кенг эшик кыны ачылды да, генерал суку кирди биз болган жерге. Барыбыз да секирип ёрге турушдук. Кумехов бизден алгыарак окына болду. Ол деменгили кышны биринчи кере кыргенча, жунчуп, аузундан кыч кыгаралмай турду иги кесекни. Сора, бир кесек эс жыйды да:

– Жолдашла, бу генерал Серовду, – деди ол, – жаныбыз кирик кырген кыралыбызны НКВД-кыны таматасыны экинчиси, битеу Совет Союз намысын кыиикде кыюютген адам, душманлагы кыанлы «оюнла» кыуаргы кыолундан келген жигит генерал...

Серов аны айтханларына эс бурмады.

– Келликле барысы да мындамыдыла? – деп сорду ол, ёрге кыелген формасында жютю, огыурсуз кыарамын залдагылагы буруп.

Жыйылганла да, Кумехов да сын кыатханлай кыеледиле.

– Бу ингырде бери жыйылыргы керекли адамланы барысы да мындадыла, – деди Кумехов, ауазы кыалтырай.

Генерал сагыатына кыарады. Сора, аз да сагыш этмей, прокурор кыуде кыелешгенча, кыны, кимлени эсе да жаны кыелешди.

– Урушда хорлам бизни болур кычю эндыге дери кыплени кып аманлык ишлерине тежерге тышгенди, – деди ол. – Энди аллайланы кереклерин берирге заман жетгенди. Аллайла терк кыурумасала, жолубуз кычюн да тар боллукду. Айтып кыояйм, тюз адамгы кыила кыолу жетерин а унарык кычю-

юлбюз. Бек алгъа, къолларына сауут алып, ёз къыралларына чапханланы оноуларын этерге керекбиз. Ала бёрюледиле, бёрюге бёрю от ашатхан а адам улуна тёреди.

Генерал бир кесек заманга тыйды сёзюн. Сора, эки къолу бла бирча кёргюзтюп, барыбызгъа да олтурургъа эркинлик берди. Кеси уа сюелгенлей турады, Кумехов да сын къатханлай. Ол генерал айтырын айтып, тамам этгенден сора табарыкъды ол эс.

– Москва Къабарты-Малкъар Автоном Республиканы Къабарты Автоном Республикагъа тюрлендирирге оноу этгенди, малкъарлыла башха жерлеге кёчюрюледиле, – деди Серов.

Кумехов онг къолу бла сакъалын ары да, бери да ийлеп, кесине эс тапдырыргъа кюрешди. Залдагъыла да, малкъарлыладан къалгъанла, солууларын теренден алып, ууакъ-ууакъ сынсыгъанларын тохтатдыла.

– Сорлугъу болгъан бармыды? – деди генерал.

– Барды, – деди районларыбыздан бирини таматасы, аскер жыйынны аллында баргъан генералча, сын къатып. – Коммунистледамы кёчюрюллюкдюле?

– Отун жаргъанда, юзгелеле чартламай къалмайдыла. Сиз да халкъыгъызны юзгелелерисиз, жолгъа хазырлангъыз. Халкъгъа бу затны юсюнден а жукъ айтмагъыз.

Серов ол ингирде жыйылыугъа келген адамланы барысыны да юйлеринде телефонларын кесдирди.

– Да не этейик да? Къуллукъгъа тюзгенледе да халкъыны сагъышын этген жокъду, – дедим мен. Алайда къонагъымы жанына тийдим эсе да билмейме. Алай айтханым а тюз эди. Ол районну таматасы: «Адамлары урушда болгъанлагъа уа не оноу?» – деп сорургъа нек керек туююл эди, кесини къайгъысын этмей?

– Да, Жылкъы, урушда адамы болмагъан юйюр жокъду. Сора, сен айтханча болса, сау миллетни юсюнден оноу излегенча болуп къаллыкъ эди, – деди Адакъа улу.

– Бек тюз айтаса, мени миллетиме тюз оноу этилмейди деп сюелирге уа нек жарамай эди?! – деди аппам, ол къуллукъчу айтырын-къайтырын билген адам болмагъанын Адакъа улуна ангылата.

* * *

– Да бу уа, алышынмай, жолда жюрюген тюрмеди да, – деди аппам, вагонда хар ким жерине жарашхандан сора. – Была бизни бери солуулары тыйылып, бууулуп ёлсюнле деп миндиргендиле...

– Къой, Жылкъы, къой, – деди Адакъа улу, – тюз кетип тебрегенлей, бу къарангы «отоуну» тубюнден юфгюрген

сууукъ жел аркъа жиклеринги къалтыратыр, тейри. Мен Сибирьге быллай бла баргъанма, андан да быллай бла къайтханма...

Баям, аппа ол айтханны эшитмеди, тынгылагъанлай турду, мудах кёзлери чыракъ бара. Шамкъыз да, анам да, Османны къатыны Зарий да, бир мюйюшге кысылып, башларын бир бирге тиреп, сытылыуларын тохтатмайдыла. Аланы ол халларын энди мен да кётюралмай тебрегенме; жүрегим жилийды, солуууму кючден ала, кёкюрек къангам бла, аузум, бурнум бла да бир жолгъа солуйма. Манга, темир жолну, поездни да биринчи кёрген сабий жашха, алгъа хар зат да бек сейир кёрюнюп турду эсе да, энди жалан да ёлген эгешчигими бла урушда адамларыбызны юслериндендиле сагъышым, къайгъым да. Юйде къалгъан гылыучугъума бла биргемден айырылмаучу бойнагъыма уа не кюн келлик болур? Улугъанлары Акъ Къая табадан бизге дери эшитилиучю бёрюле азыгъы болурла ала. Угъай, бёрю ит эт ашамайды... Неле айтама мен? Бир жыл бёрю кыйыр сакълагъан итибизни бойнун кесип кетген эди.

Тюз олсагъатда ачыуна хорлатхан аппам, ха-ха-ха деп, тамагъы къарыгъа жилияды. Ассыры жунчугъандан жаным тамагъыма тыгъылды да къалды. Аны жилимукълары жуугъан сакъалы къалтырай эди. «Тюненеден бюгюннге не болуп къалды бизге?! – дей эди ол, къарыкыгъан ауазы бла сёзюн кючден ангылата. – Дуния жаратылгъанлы да кеси кыйыны бла жашай келген халкъгъа не уллу ыспассызлыкъ жетди».

Тауда чапмай жүрюмеучю аппам, кёз кёре, алаша да, сазбет да болуп, сууукъ дорбунда сау жыл туруп, андан энди чыкыгъан адамгъа ушап къалды, кёзю-башы да жансыз болуп! Башындан къалпагъын тешип, кёлуна алды да, аны бла сакъалын, сыйдам башын да сюртдю. Сытылгъанын а тохтатмагъанды. Келинлери, кызы Марыу да, анга къошулуп жилийдыла.

– Сиз былай жилигъанлай, жарсыгъанлай турсагъыз, жашаум бек кысха боллукъду, – деди аппам, къайгъыдан толу къарамын келинлери таба буруп. – Бизге жаулукъ тутхан онгмасын! – Келинлерим, сиз, ахыр кюнюмде таянчакъ боллукъ кызларым, бюгюн бизге келген кыйынлыкыгъа не айтдыгъыз?! – деп, жангыдан жилип башлады аппам. – Алыкъа аузундан ана уузу къурумагъан жарлы баланы къара жерге сугъуп нек кетдик? Аны атасына не бетден туберикбиз?!

– Эй-хей, таланган, Жылкы, кесинге сабырлыкъ ал, бу тиширыуланы да быллай бир жунчутма, – деди жыл саны келген, тизгинли, оюмлу халына ким да бюсюрерик таулу

киши. Ол поездге миннгенлей, аппа, атын айтып, къучакъ-лагъан эди аны. «Бу, – деген эди аппа, – Бачиланы Жан-дарды, акъсуучу, бир бирни эрттеден таныйбыз».

– Жандар, айып этме, – деди аппа, тюкюрюгюн кючден жута, чачыгъыргъа жетип, кёз жашларын чепкен женги бла сюрте, – жашымдан туугъан къызчыкъ ёлгенди бюгюн, жолда асырагъанбыз.

– Уллу Аллах шафагъатчы этсин. Бюгюн барыбыз да ёлгенлеге тенгбиз, кёзлерибиз жылтырагъанлыкъгъа. Жылкъы, сен былай кёлсюзлюк этсенг, тиширыула шайтанлы болуп кетмезлеми?

– Жандар, жилисынла, жүреклери къаннгынчы жилисынла.

...Бизни вагонда башха элледен адамла Жандарладан сора да бардыла. Педучилищеде устаз болуп ишлеген жашды дедиле, онг аягъындан сынчыкълагъан адам; урушда болупму келгенди алай, огъесе анасындан туугъанлы да кыяулумуду, ол сагъатда аны тюзюн сюрюпдюрген болмады. Хапар айтыргъа, билими, акъылы башхаладан онглу болгъанын билдирирге суйгенин а терк танытханды.

Аны аты Юзеди, Бахсан аузунданды. Юйюрю: атасы, анасы, эки эгечи, урушха кетген къарындашыны къатыны бла эки сабийи къайсы вагонда болгъанларын билмейди. Алай алагъа туберигине да шексизди. Ленинградда Герцен атлы педагогика институтну бошагъанын да айтханды. Бизни вагоннга таматалыкъ этерге да аны салгъандыла. «Кесиме болушлукъчугъа Дадашны алама», – деп, мени да къууандыргъанды. Ючкюнлюк жолну арытханыбыздан сора, ол арталлы да башхаланы акъылларында болмагъан хапарны башлады:

– Таулуланы онтёрт эшелоннга жыйгъандыла. Аланы хар биринде элли алтышар вагон барды, – деди ол. – Ногъайлы майор, мени кеси адамына санап, отуз сегиз минг таулуну кёчюрюрге жыйырма бла бир минг адам къатышханын айтханды. Хар эки сабийге бир солдат. Къазахстаннга бла, Къыргъызстаннга элтириклерин да айтханды.

«Тейри, къарайма да, бу болгъан ишни хапарын ол жерине жетдирликди», – деди аппа кеси кесине, Юзеге ыразы болгъанын билдире.

Мен билип, аманлыкъдан тоймагъан, къысхабоюн, тёшкёкюрөк, сингирборбай, билек кючю чынды юзген кыраукёз Танабаш, Юзени айтханлары, аны бизни вагонну таматасына сайлагъанлары да къанын къайнатхан адам, Юзеге чамланыргъа хазырлады кесин. Аны адамлагъа этерге суйген харам иши, хар заманда, хауле булутла суху желде седирегенча, седирей келген эселе да, бир да къамама-

гъанды, — къарангыда окъуна хыйла жолун ызларгъа кюреше жашагъанды. Бюгюн, азап жолгъа атланган кюн-нюбюзде окъуна, асыры аманлыкъ этерге къызгъандан, жарашалмайды жерине. Амалсызлыкъ хорлап, аны бети тюрленип тургъанын ангылады да: «Кёремисе аны, ол аман кёзюн да тасха къыса, жүрек ачытыр сёз хазырлагъанын айтыргъа, — деди аппам ичинден. — Бу да бир ююрню башыды, урушдан кёзюню кыйыкълыгъы ючюн кългъанды...» — Аппа ол адамны юч сабийчигине бла къатынына кезиу-кезиу къарап чыкъды да, алагъа жаны ауруду, халкъ айыбы аналарын, балаларын да жерге къаратханлай турлукъду. Танабаш, туугъан эгечин кёзутуп: «Сени эринг, Холам-Бызынгы аузунда Тёбен элни комиссары, Къашхатауда, Бабугентде да тос къатынла тутуп, барыбызны да башыбыз бла ойнайды. Сен билмеген неси барды аны? Тарыкъ да, къллукъундан кыстасынла, — деп сюелгенди юсюне. — Ол кълураса, аны орнуна мени саллыкъдыла, мен сельсоветни кългъытчысыма, андан эсе билимли. Эрингден эсе къларындашынг къллукъчу болса иги тълюлюдю? Айтхан сёзюмю кертилигине шагъатла табарыкъма...»

— Элге жарагъан, жаш тёлюню хыйсап этерге юйретген хунерли да, эсли да адамды сен кёрюп болмагъан комиссар, — дегенди Танабашны эгечи. Сенде бет да, адамлыкъ да жокъ кёреме. Мени эгечге санасанг, аллайла айтмаз эдинг.

— Кет, эринглей кёрюнгюн Аллахынга, — деди Танабаш, бурну да, арыкъ атны сырты кирик, кълтырай.

— Хар заманда бир хыйла ишге хаппа-хазыр болгъанлай айланаса. Акъылынгы башынга жыймасанг, атынг къларгъышлада айтылыр, къларындашым.

— Сен мени эгечим тълюлсе, — деди Танабаш, — халкъ таныгъан къланчыкъса!

Танабашны эгечини кълчырыгъы жаралы жаныуарны кълчырыгъына ушады. Сора ол, кесин кългъа женгил алды да:

— Бюгюнден арысында сен мени къларындашым тълюлсе, — деп кълчырды, тийреге-хоншугъа эшитдирип.

Алгъа Танабаш кълан дыгалас этди, ызы бла башха хыйла иш кълуаргъа таукел болду. Алай, мен билип, кёлгюнчюлюк аны «ахшы муратына» жетерге кълймады. Кёремисе бу кълыйынлыкъны. Ол кълантулукъ, келип, бизни вагоннга тългенди.

— Бахсанчы, сен кёлде учуп айланган хапарланы кълуйрукъларындан тутаргъа нек кюрешесе? — деди Танабаш, кълыйыкъ кёллерин Юзеге кълдап. — Былайда бир кълуум адамгъа бригадир болгъанма деп, гынтынг эл бузады, тейри

адамы. Хоу бир да, сен ёлмегин ансы, Къызыл Аскерни майору жол узуну сени кенгешге тутуп келеди дейди.

– Тейри, былай халынга къарайма да, таза да къыйынлыкъ тюендирген адамгъа ушайса, – деди Юзе, Танабашха жууугъуракъ атлап. – Кече боран улугъан талада ёсген болурса, ким эсенг да. Жалан да кеси учуз адам этеди башхаланы учуз. Аллайлагъа жокъду хатер, – вагонда керексиз хапар жюрютгенни унарыкъ туйюлме. Эр киши бир керти ишни къолгъа алса, анга чырмау болургъа жарамайды.

Ол сагъатда аппа Юзени кесини къатына чакъырды. Вагонну бир мюйюшюнде мугурайып олтургъан тиширыула ёрге кётюрюлдюле да, аппа бла Юзе аланы жерлерине олтурдула. Сора аппа, Юзе жерине иги да жарашхынчы, Танабаш таба кёз жетдирди да, аны былхымсыз жапысындан жийиргенди. Алайда жангыдан сёз башласа уа, Танабаш эшитменгенлерин эшитдирлигин ангылап, къарамын терк окъуна башха жанына бурду.

– Жашым, Юзе, ахырында малгъунланы аякъ тюплерине тюшюп къалдыкъ да, – деди аппа, хапарны Юзе айтса суйгенин ангылата.

– Атабыз, – деди Юзе, тамагъын ариулап, сынчыкълагъан аягъын тюбюнден чыгъарып, алгъа узата, къалын къара картузун, башындан тешип, къолуна ала, бал бетли узун чачын онг къолу бла артха сылай, кёп затха ышандыргъан талгъыр кёзлеринде таукелликни оту жана, тар жауурунларын бирге бютюк да бек къыса, – Берия, Кумехов деп, биз бюгюн чамланып тургъанлыкъгъа Арисей бу харам ишге бек эрттеден хазырланганды. Аны алайлыгъын алай кёп адам билмейди, мен а билеме. – Аны эшитгенлей, Танабаш кесин сёз атышха хазырлай, биягъы Юзеге кюйсюз бетден къарады. Ол мычымай эшек чочугъанча чочуругъун ангылады аппа. Суймей эди ол аллай иш болурун. – Аманлыкъчыланы жолларын кесерге кавказ халкъланы къолларындан келмеди, – деди Юзе андан арысында, аппаны сагъышларындан, Танабаш, шытыларын чачаргъа хазырланганындан да хапары болмай. Онтогъузунчу ёмюрню ахырында Петербургда Карцов деп къыралда аты айтылгъан адам жашагъанды. Ол Шимал Кавказны халкъларын Туркестанны къум тюзлерине кёчюрюп, Кавказны уа Арисейни акъсюеклерине солуу юйле – санаторийле ишлерге, ол жерледе жалан да орус халкъ жашарча этерге деп, кесини оюмларын илму мурдорда жарашдырып, 1898 жылда «С.- Петербургские ведомости» деген газетде басмалагъанды. Анымы кёрдю, жазуу ишге уллу фахмусу болгъан, Петербургда намысы жюрюген, терен билимли, ётю да болгъан юрист, къыралда, дуниялыкъда да жашауну менме деген алимен кем билмеген адамыбыз – Шаханланы

Абайны жашы Басият, Карцовну проектин сөгюп, ол к'юлг'ба алг'ан кир ишине сок'уранырча оюмланы жазып, 1899 жыл 7 апрельде «Казбек» деген газетде басмалаг'анды. Бюгюн аллай жак'чыбыз болса, бу кюнлегеми к'аллык' эдик?!

Тамата, сен Басиятны атын эшитмей амалынг жок'ду, ол кеч ёлгенди, Совет власть келгенден сора.

– Эшитмей а, эшитгенме, – деди аппа, – Арисейде ок'уна кёпле сыйлы кёрген адам болг'анды Басият, халк'ыбызны чынтты уланы, жаныча кёрген халк'ы ючюн, жаннган отдан артха турмаг'ан. Тюз айтаса, Юзе, аллайларыбыз жок'дула да, ит кёрмезни кёрдюк. Ёмюрюбюзню к'ара кийгенлей ашырлык' болурбуз энди. Бюгюн бизни к'ыйынлык' жо-луна ашырг'ан тауларыбыз, ассыры ачюдан бузлары эрип, жияу этериклерине шексизме... Бу поезни буг'асы к'ы-чырса, жюрегим чанчады. Юзе, сен айтханча, элтип, бизни К'ырг'ызстанны, К'азахстанны к'ум ёзенлерине атарык' эселе, сора сау кёрейим, ачдан, суусапдан к'ырыллык'ды халк'ыбыз.

Аппаны бла Юзени хапарларын эшитген Танабаш, к'ара тынгылауну ийип турду да, к'атыныны бла сабийлерини к'атларына барып, онг к'олуну жингиригин вагонну к'а-бырг'асына тиреп, саг'ышлы сюелди. Ол саг'атда, кёз кёре, к'ара-морг'ба тартды бети. Ол Юзе айтхан хапарг'а шеклик ышанын жашырыг'а кюрешгенликге, башын ары-бери буруп, кёпню билген Юзеге жюрегини теренинден зарланганын бук'дуралмады:

– Сен ок'утхан сабийлеге жаным бек ауруйду, – деди Танабаш, Юзе таба жютю к'арап. – Жалг'ан сёз халк'да бешиге саналычуду. Аллай бир ётюрюкню к'алай к'у-рашдыраласа?

Тюз ол кезиучюкде Алабайланы Айшат, элибизни к'обузчусу, эри Сайдуллах, колхозг'а чалг'ыг'ба барг'ан жеринде, к'аядан кетип, ажымлы ёлген, жангыз к'ыз-чыг'ыны бла к'арт к'айын анасыны саулук'лары жашау насыбы бола келген адам, бир сейирлик базык' да, ариу да мак'ам бла жюреклени сарнатхан кюй айтып тебреди. Бирси тиширыула да, анга эжиу этгенча, бирден жияйд-дыла, кёз жашлары бетлерин жууа. Кюн, тау артына аууп тебрегининде, тау башларына к'арыусуз жылыуун жибере, боз булутланы к'ызыл тырмы этгенча к'ызардыла аппаны ток' уууртлары, шонтук' бурнуну сырты, к'ыйыры да к'ызардыла. Асыл аппам, бушууну кючюн олсаг'атда ангылаг'анча, амалсыз болду, санлары к'алтырадыла. Сора ол да, тиширыулаг'а к'ошулуп, сытылып башлады. «Тук'ум адет, миллет адет сак'лансын халк'да» деп алг'ыш этиучю, тауну кесича, к'аты таулу быллай бир кёлсюзлюк нек этгенин иги

ангыламай, сын къатханлай сюелеме. Айшат жырны теренден теренине кирип тебрегенинде, вагонда жилимагъан жокъ эди. «Аллах берген кыйынлыкъгъа тэзейик», – деп кёл этдириучю къартла да кёлсюзлюкню огъары аягъына минип тохтагъандыла. Танабаш окъуна, энишге олтуруп, башын эки тобугъуна бошлап, тынгылайды.

Ма Айшатны жыры:

*Тауларыбыз мудах болдула бюгюн,
Кюнбюзню булут жапханды.
Бир адам унутмаз бюгюн кёргенин,
Къыралым халкъыма чапханды.*

*Кёзюмю юсюнден таймай туралла,
Кавказда жашил талала,
Аналарын а кёре болурла
Насыплы чыпчыкъ балала.*

*Биз бу кыйынлыкъны унутмабыз,
Къолубуздан келсе, сау болсакъ.
Ма бу зорлукъгъа чыдап къоялмабыз,
Къырылып, бошалып къалмаса къ.*

*«Ёлмезлик бир жан да жокъду», дейдиле,
Ёлюрле къалмайын къанлыла.
Айгъа, кюннге къарап, болуш деп тилейле
Къартларыбыз, Аллахха жалына.*

*Биз керексизге кёп жилигъанбыз,
Энди болгъанбыз жилирча.
Кимге не хата этген болурбуз,
Болжалсыз Сибирь сынарча?*

*Къартла, жашла, сабийчикле да
Бирча кыйынлыкъ сынайла.
Бизни Кавказдан кёчгенибизге
Ташла, таула да жилийла.*

*Кимге сорайыкъ, къайдан билейик
Не терслигибиз болгъанын?
Жюреклерибиз кётюралмайла
Журтубуз къуру къалгъанын.*

*Хайдагъыз таула, тау а кийикле,
Тау жугъутурла, маралла!
Суйген тауларыбыз, иесиз болуп,
Сизге аманатха кзалалла.*

*Тюзлюг'а келсе, тюзлюг'а женгсе,
Тюбербиз энтта бир бирге.
Ол заман а болур ариу кюнча,
Бююн ушайды жаханымге...*

Хар ким теренден ахтынды. Аппа, адамланы кёллерине не келир деген сагъышына хорлатмаса, ёлген туудугъуна кюе турмаса, «Айшат, эй маржа, къобузунгу тауушу чалынады къулагъыма, хайт дейик», — дер эди. Зорлукъ къан ырхыла, «жомагъы» болгъанын, ол огъурсуз кюч кёп халкъланы жесирге алгъанын ангылап, тынгылап турады. Алай бир кесекден, тегерегине бийик хунала къаланып, аллына темир эшик салынганча, адыргыгъа къалды, солууун алалмай, къыйналды. Халкъны бирден къырыргъа таукел болгъан мурдаргъа багъа бичер онгу болмай, башын эниште тутханлай турду, адамланы алларында бир уллу терслиги болгъанча, аланы кёзлерине къараялмай, уялып. Сора ол, ач бёрюле, элге жууукъ тигелеп, улугъандача, элгенди поезд тохтагъан сагъатда, вагонланы къылыкъсыз темир тауушларындан. Къалгъанла да, быллай «арбада» жюрюрге юйренмегенле бары да, оу-шау этдиле. Хар жолдан да сынаидыла ала ол азапны. Ол затны чырт да сезмеген Шамкъызды, кеси эшген жюн жаулугъун башына чёргеп, къан къатып тамгъан кёз жашларын къартладан жашыра, ассиры сытылгъандан жён этлери ачый, башхаланы жилауларынысыйытларын да эсге алмай келген. Алыкъа Шамкъыз башын ёрге кётюраллыкъ туююлдю, кётюреме десе, жер да, кёк да, башлары тюплерине айланып, хар не да аны юсюне аууп келгенча боладыла. Ол дуняда къызчыгъына туберигин шарт билсе, кесин поезддан атарыкъ эди. Алай ол эфендилени фатыуаларына хазна ийнанмайды, «Уллу Аллах тюзлюкню жюрек тебиую эсе, бизни нек чалпытды жерибизден? Къагъанакъны къара жерге нек сукъду?» — Шамкъыз кеси сорууларына артал да жауап тапмайды, кючю жетмейди кесин къолгъа алыргъа.

«Тутхундабыз биз, — деди Шамкъыз кеси акъылында, — андан къутулуу жокъ энди бизге, тюзлюкню атасы ёлдю. Мурдарланы дертден толу кючлерини седирериклерине бир да ийнанмайма».

— Дадаш, челеклени да ал да, ызымдан терк тебре, — деди Юзе, вагонну эшиги ачылгъанлай. Сора, жерге секирип

тющюп, артха айланып, мени кьойнуна алды. Кьалайгъа жетип тохтагъаныбызны мен угъай, Юзе да билмейди. Ингирликди, жаз башында хар зат да жангыра башлагъанды: темир жол вокзалны эки кьатлы юйюню кенг арбазыны эки жанында шаптал, эрик, балли терекле копал эте башлагъанларын эследим. Алайлада кырдык да, кеси эркинлигине кьутулуп, жерден иги да ёрге кётюрюлгенди. «Терекле, гюлле да чагъарла, – дуня жангырыр жангыдан, энди бизни жашау гюлюбюз а ёмюрде да чакъмаз», – дедим, Юзени ызындан чапханымы тохтатмай. – Жылны бек иги заманында – жаз башында жапдыла эшигибизни. «Айгъа, кюннге къарап, ала бла ушакъ эте, алай ашырлыкъбыз ёмюрюбюзню, баям», – деген эди аппа тюнене ингирде, вагонну къабыргъасында жепиден кёкге къарап, чууакъ кёкде айдан кёзюн алмай. – Бизни тауларыбызны башларындан кёрюнючю айдан башха тьойюлдю мында да ай. Ол да мудахды, бизни къыйынлыкъбызгъа жарсый болур. Жулдузла да жанадыла айдан кенгирекде, алада учуп, кюйюп, жокъ болуп кетгенлери да кёрюнмейдиле. Баям, хар бири да бизни кёлюбюзню жарытыргъа, кеслерини хатерли болгъанларын кёргюзтюрге кюреше болурла. Адамны бла табийгъатны жууукълукъларыны керти шагъатларыдыла дуняны жарытхан ай да, кюн да, жаухар минчакълача жылтырагъан жулдузла да. Бусагъатда ала барысы да бизни тьонгюлюрге кьоймайдыла, жарсыуларыбыздан кеслерине юлюш алып, жүреклерибизге таукеллик берирге кюрешедиле.

– Ай жарыгъында аз кечелени ишлемегенбиз, – деди аппа андан арысында, – чалгъы чалгъанбыз, сабан сюргенбиз, мал кютгенбиз, жортуулгъа чыккъанбыз... Тойлада аякъ бюкгенбиз ай жарыкъ кечеледе, ачыу да сынагъанбыз. Мени бир сейирлик ай жарыкъ кече алып кетген эдиле, тутуп. Ачыкъ жүрекликге, чомартлыкъгъа, халаллыкъгъа да тьубедик, дунягъа эжиу этдирген жырлагъа да тынгыладыкъ, келин келгенине, сабий туугъанына да кьууандыкъ, таулагъа ёрлеп, чаришге чабып, мал ёсдюрюп, кьол таш атып, жыгъышып да кишиге оздурмай, келе келдик.

Юзе бла мен эки челек хобуста шорпа, башында да эт жау жюзе, бир челек бла да – чай орнуна ичерге къайнар суу, бизге жетген ётмекни да алып, женгил къайтдыкъ. Эшикден кирген заманында бютюн бек сезесе жюз жарымына жууукъ адам тыкъланган вагонда хауа хазна айланмагъанын – солуу алып онг жокъду. Биз азап жолну арыта баргъан сагъатыбызда темир жолла бла урушха керекли аскер сауутланы къыстау ташыгъанларын билип турабыз. Кёчгюнчюлеге аланы кёргюзтмез акъылда вагонланы эшиклерин чырт да ачмайдыла. Ауругъанла, ёлгенле ючюн да

аланы къарынлары аурумайдыла. Сабийле, къартла, ашха-суугъа термиле, ташлайдыла дунияларын. Насыпсыз халкъ, харам затдан этилген болур деп, биз жолгъа атланганлы да ашха хазна батмайды. Ачдан кёзлери къарангы этмеген адам а жокъ.

Юзе бла мен, хар замандача, тиширыула да болушуп, келтирген ашыбызны-суубузну терк юлешдик. Кезиу Ботталагъа жетгенде, аны къатыны Буслиймат хобуста шорпаны, ётмек юлюшлерин да сол къолуну къалтырай тургъан бармакълары бла артха тюрткюп къойду. Ботта уа къара жамычыны тюбюнден башын окъуна къаратмады. Жамычыны этек жанында иги да тышына къарап тургъан аякъларын а кёрдюк. Аны чабыраларына, чачылгъан миделлерине эс бурдум мен.

Бу эки къарт бизни мешинагъа Холам Къара Сууунда миннген эдиле. Аппа да, аны нёгерлери да ушакъ этгенлерин эшитгенме: «Боттаны (аны тукъуму да Ботталадан болса керек) бла Буслийматны сабийлери болмагъанды. Жашлары урушха кетгенде сукълана келгендиле бу экисине: «Насыплыла» деген сёзю ёз акъылларында къатлай. Болса да, Ботта бла Буслиймат кеслерин насыплылагъа санамагъандыла. Къоншуну, ахлуну къыйынлыкълары аланы жүреклерин да ачитханларын айта-айта тургъандыла. Урушда ёлген жашланы бушууларында Буслийматча ариу жилигъан тиширыу болмагъанды элде. «Жаннет эшиги ачылсын, жан бала, къабырынга, зем-зем суула чачылып, файгъамбар къууансын санга!» – деп, сарнау этип башласа, къайгъы сёзге келген тиширыуланы барысы да, киндиклери бура, жилигъандыла. Бюгюн да ала кимден да бек кюедиле халкъ сынагъан къыйынлыкъгъа.

– Адам сабий заманында ёлюмню юсюнден чырт да сагъыш этмегенин энди ангылай башлагъанма, – деди аппа, алгъаракъда башлагъан хапарын андан ары бардыра, Юзеге бла манга кезиу-кезиу къарай, хобуста шорпадан да агъач къашыгъы бла чакъдан бир уртлай. – Ол жарлы анам манга тогъуз жыл болгъунчу кетгенди дуниядан. – Аппа мудах болду, кёлю толуп, ашын, сёзюн да тохтатып, эринлерин чайнагъанлай, зыбыр кюллерын бир бирге ышыгъанлай турду иги кесекни. – Танг аласы эди, кюн чыгъа башлагъан кезиу. Алай бизни юйюрюбюзге танг, кюн жарыгъы, къара ботагъа чёргелип, ачы ёлюмню хапарын айтыргъа келгенлерин окъуна эсима алмагъан эдим. Ол а кечеден тангнга болуп къалгъан эди, жарыкъ кюн суукъ къара къаяны къарангы ауанасына ташайып кетгенча.

Тюз ол кезиучюкде вагонубузну чалдиш терезелерине бирде таш, бирде зылды келип тийдиле. Юзе бла мен, ёрге

секирип туруп, терезеден тышына къарадыкъ. Бир белгисиз станцияда эр киши, тиширыу къауумла, сабийле да тизгин тохтап: «Туугъан журтларын фашистлеге сатхан мынафыкълагъа – ёлюм!» «Тохтатыгъыз поездни, тюшюрюгюз ол итлени бери! Биз аланы бир деп бирлерин сау къоймазбыз!» – деп кычыра эдиле, бир бирге ал бермей. Ала кёчгюнчюлени юслеринден жайылгъан аман хапарлагъа ийнанганла эдиле. Алайдан бир кычырым арлакъгъа барып тохтады поезд. Ол кезиучюкде Адакъа улу вагондан секирип тюшдю да, поездни ал жанына ашыгъышлы бара тургъан эки аскерчини тохтатып, алагъа бир затла шыбырдады. Мен капитан жашны таныдым. Холамдан энишге бизни келтирген мешинаны кабинасындагъы жаш эди ол. Офицер да, солдат да бизни вагоннга ёрледиле да, Боттаны бла Буслийматны къатларына бардыла.

– Жамычыны бери ач, – деп, капитан солдатха кыысха буйрукъ берди.

Миллетни жашауунда сау ёмюрледе да ёчюлмезлик төреле, шартла кёпдюле. Ол затла кёбюсюнде къууанчлада бла бушуулада къуллукъ этедиле халкъгъа. Малкъар халкъ не уллу кыйынлыкъ сынагъан чагъында да асырамагъанды ёлгенин кебинсиз, жаназысыз. Бюгюн а, хар затдан да айырылып, сёлеширге, төгерекге эркин къараргъа окъуна эркинлигибиз жокъду. Энди бизге хазна буюрулсун Кавказны кёрюрге. Тауларыбыз эшитселе, ала этерле ёлгенлерибизни жияуларын.

Кюйсюз капитан Боттаны ёлюгюн тышына атаргъа буйрукъ берди. Сагъатына къарап: «Тогъуз минут къалгъанды поезд теберге, терк къармашыгъыз!» – деди.

Аппа Боттаны чабырларын тешди да, ышым бауларын бошлап, ышымларын энишге тартып, ёлгенни аякъ бурунларын жапды да, ала ёрге учхаламаз ючюн кыйырларын бирге жокку этип, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, аны эки жыртып, къаты кыысды. Бир тиширыу кисей журун узатды да, аны бла да ёлгенни жаякъларын кыысды. Сора терк окъуна дууа тутдурду. Вагондагъыланы барысы да – эр кишиле, тиширыула, сабийле да къолларын кенг жайып, Боттагъа жаннет тиледиле Аллахдан. Ызы бла аппа, бизни да болушдуруп, ёлюкню жамычыгъа чёргеди. Юзе, мен, Танабаш, дагъыда экеулен жарлы Боттаны кётюрюп жерге тюшюрдюк да, бир жаргел кибики къум төбесин къол бармакъларыбыз бла чучхуп, ёлюкню ары сугъуп, юсюн къум бла жабып, артха терк айландыкъ. Танабашдан къалгъанларыбыз поезд тебрегинчи жетдик вагоннга, Танабаш а угъай. «Къабыр» болгъан жерде сын къатып сюеледи. Ол, баям, поездни бугъасыны алынган тауушун эшитмесе керек.

Бир заманда Танабашны сабийлери, къатыны къайгъыдан къыра башладыла; Аллахды билген, кычырыкълары поездни таушун тунчукъдура болур эдиле. Алай аланы кычырыкъларын ушкок атылгъан таууш тунчукъдурду. Танабаш Боттаны обасыны юсюне ауду да, тиширыула Танабашны жияуун этип башладыла. Аппа да сюртю кёз жашларын. Жандар да этди алай. Боттаны къатыны эрини ёлюгю жерге тюшген сагъатда: «Аурууунгдан ауруум, ёлюмюнгден ёлейим», – деп, бир кесек сынсып, Танабашха сарын салып башлады: «Душманыма келсин бизге келген кыйынлыкъ. Къан тамсын кёзлеринден бу сабийлени ёксюз этген мурдарны!» – деп жияйды Буслиймат.

– Бир кесек сабыр болугъуз, – деди Жандар, – олтургъан жеринден ёрге кётюрюле, тамагъын ариулай, – Аллах берген кыйынлыкъны кётюрмей болмайбыз.

– Да Аллах артыкъ бизге нек берирге керек эди кыйынлыкъны? – деди бир къаражаулукъ, къарабет тиширыу. – Биз не хата этгенбиз мынга?!

– Ассы болма Аллахха, эгечим, – деди Жандар, ауазы къалтырай. – Бизге бу кюнню сынатханла къабырларында да тынчаймазлыкъларына ийнан. Сау миллетге азап сынатханлагъа Аллах сабырлыкъ бермезлигине толу ийнандырама. Къарачай халкъ а суююпмю кёчгенди?.. Сабыр болугъуз. Жылкы, бу сабийлени аталарына да бир дууа алдыр, маржа. Тейри, тау кибики киши ажымлы жоюлду.

– Я уллу Аллах, Керменкъл улуну (аппа аны чам атын айтмады), ол дуниясын жаннет эт, – деди. – Вагондагъыланы барысы да: «Амин!» – дедиле. – Я уллу Аллах, – деди аппа андан ары, – кыйынлыкъны кётюралмай, кырылып бошайбыз. Тилейме, бизге айландыр жолунгу. Къарайма да, жаныбыз саулай буюрулгъанды бизге ахырат борчубузну тёлерге. Баш эркинлик да, заман да табылмайды ёлгенлерибизни жерге салыргъа. Я уллу Аллах, Керменкъл улуна – жаннет, саулагъа – жүрек сабырлыкъ бер. Амин!»

– Ийнаныгъыз манга, – деди Жандар, – кыйынлыкъда ёлгенлерибизни жоллары тюзюнлей жаннетгеди. Жандар аппаны фатыуаларына да алай бла ыразылыгъын билдирди.

– Тейри адамы, – деди аппа, вагондагъыла кеслерине бир кесек сабырлыкъ алгъанларындан сора, ма былайда бизни юсюбюзге сюелип, сабырлыкъ сёзюн айтыргъа кълундан келген Жандар урушха алты жашын бир жолгъа ашыргъан кишиди. Къыралны мынга берген намысын а кёресиз.

– Да, Жылкы, сен да жашларынгы Нарсана базарына жау, бишлакъ сатаргъа жибермегенинги уа билеме.

Вагонну шошлукъ бийледи.

– Дадаш, башымы, сакъалымы бир жюлю, – деди аппа, бичагъын къынындан чыгъарып, аны кюмюш тилин белбауна ышый. Ол вагонда бола келген затла кез туурасындан кетмей, ёлюм къыйынлыкъы соруп келмегенин менме деген эфендиден кем ангыламагъан оюмун кеси акъылында бишире.– Ахырысы-къысхасы, бабасха ушап къалгъанма. Былайлай ёлюп иш къалсам, ахыратда тюз кезден къарамазла. – Аппа аз-маз ышарды.

– Тамата, ол ишни манга ышансанг, бек ыразы боллукъма, – деди Юзе, кечеси, кюню да бизни къатыбызда турургъа суйген жаш. Аппа охо дегенден сора, Юзени кезлеринде уллу къууанчлыкъ эсленди. Ол кечгюнчюлюкню азап жолоучусу болгъанын окъуна унутду ол сагъатда. Юзе, жюрек сезимини белгисин ол затны юсю бла ачыкъларгъа ашыкългъанын алыкъа киши билмейди; былайды дерге къыйынды. Алай бла туугъан жерине тансыкълыгъын ачыкъларгъа суюе эсе уа? Кавказда ныгъышлада аз акъсакълалны чачын, сакълалын жюлюмегенди. Ахырысы-къысхасы, аппаны огъурлулугъуна ыразылыкългъын алай бла билдирирге суюе эсе уа?! Болса да, вагоннга минген кюнюбюзден бери да эки кезю Марыуну жашыртын марагъанлай тургъанларын а менден сора адам эслеген болмаз. Марыу жолгъа атланган кюнюбюзден бери сезге кшошулуп киши кермегенди. Къарындашларына ырыслап, ёлгенлеге окъуна кез жаш чыгъармагъанды. Тенг кызларыны хапарларына тынгылай, чакъдан бирде: «Къарындашларым сау келсинле, алайда уа оздурдунг», – дегенин а мен окъуна эшитгенме. Бушуу. Жарсыу. Ачыу. Суймеклик! Къалай сейирди жашау – аллай бир затны бир жюрекке сыйындырыргъа кълондан келеди аны. Алыкъа ол ишден артыкъл уллу ангылауум жокъл эсе да, бусагъатда биз сынай тургъан жашау эки суйгенни жарсыудан хазна кътхарсын. Суймеклик, эки жаш жюректни бир бирге кшошхунчу, бир бирден айырыргъа боллукъду. Аллай суймеклик уллу жюрек къыйынлыкълны, бушууну окъуна туудурургъа боллукъду; «суймеклик» деген сезню «жарсыу», «жиляу» деген сезле алышындыргъан заман. Марыуну биринчи суймеклигини оту кезиусюз ёчюлюрюн а суймейме. «Туумагъан айгъа салам бергенлей» эте турама.

Аппаны ишин ол къууанырча тындыргъанлай, Юзе биягълы жашыртын къарамы бла Марыуну изледи. Ол а, Османни къатыны Зарийни башын кекюрегине кысып, бола тургъан ишледен арталлы да хапары болмай, асыры абызырагъандан бурун сыртыны, чиммакъл мангылайыны терлегенлерин сюртюрге окъуна кълондан келмей, къарамы бла уа тегерегиндегиледен болушлукъл излей, тынгысызлыкълны

тузагына тюшюпдю. Жашау не ёлюм, не жашау, не тюн-
гюлюу дегенча ышанла Марыуну толусунлай кьолгъа алып-
дыла. Олсагъатда Марыу кесини сыфатын кюзгюде кёрсе, бу
дуниядан Зарийден эсе кеси алгъа кьорарыгъын ангылап,
жашауда сынай келген кьууанчлы кюнлерин, насыплы
сагъатларын эсине тюшюре турургъа кьолундан келмей,
ол дунягъа тебреп тургъанына шексиз болуп, ахыр сагъа-
тында бир кишини кёзюне да кьарамай, осуатын эте да кю-
решмей, анасындан кьалгъан кьара ботаны тюбюне кирип,
Боттаны жокълагъанла аны да жокълагъынчы, сауун-шауун
киши билмезин сюерикди. Эслини сёзю ёле тургъаннга жан
кийиргенин эшите тургъанды Марыу. Алай Зарийни бла Ма-
рыуну кьыйынлыкъларына киши акъыл бёлмейди. Угъай,
Юзе тынгысыз бола башлагъанды. Мындан оза эсе, баш тап-
када кёзлери ачылып тургъанлай, кюндюзгю кюн жукъугъа
кёмюлюп тургъан анамы уятырыкъма. Марыу кьычырыр
умут этсе, Зарий, аны аузун кьол аязы бла жабып, тылпыуун
чыгъаргъа кьоймагъанын да кёрдюм.

– Мени арлакъгъа, бу кьартладан ташаракъгъа элт, –
деди Зарий кына жагъылгъанча, кьып-кьызыл эринлерин
Марыуну кьулагъына жууукъ тутуп, – кьолтугъума иги
жабыш ансы, аууп кетерикме. Жарыкъ умутлары кьара
жерге кирирге хазырлана тургъан Зарий, халкъны жашау
жолу бир заманда да юзюлмейди деген фатыуаны жалгъан
оюмгъа санады, кьатында адамланы кёзлерине кезиу-кезиу
жалыныулу кьарады. Алаша бойлу, толу уууртлу, кьара
кёзлю, кьара кьашлы, кенг мангылайлы, сёлешген зама-
ныннда ариу тизилген, кьарагъанны кёзюн кьаматхан чим-
макъ тишлери, уллу, гитче да хатерин кёрген ариу халлы,
тюз ниетли Зарийни амалсызгъа кьалып тургъанын кёрюп,
андан кёп тёзалмай, уятдым анамы. Юзе да, барып, Марыуну
бла Зарийни кьатларында сюелди. Зарий, онг кьолун Юзе
таба эки-юч кере да силдеп, былайдан ары терк кет дегенни
ангылатды.

Сансыз этер хал жокъ эди Зарийни юсюнде, мен а ол жан
алалмай кюрешгенине шексизме. Орус солдатла Танабашны
ёлтюрген сагъатда Жандар айтхан сёзле да кьулагъыма жа-
нгыдан эшитилдиле.

«Жылкъы, – деген эди ол, – бизни кьыралда адамны
жашауу тауукъну жашауундан кёп да учуз болгъан заманнга
келип тирелдик, тейри. Ай юйюнге, тюз алай а жарай-
мыды?!

– Жандар, ол затха жол кесибибиз бергенбиз, – деди
аппа. – Сатхычлыкъ миллетге учузлукъ сынатды. Былайда
Боттаны ёлюгюн тышына атдыргъан да, аны обасын ишлерге
кюрешген жашны ёлтюртген да кесибибиз болдукъ. Анга угъай

дечи. – Былайда къазыкъны базыкъ жаны желкесине тий-
генин ангылагъан Адакъа улу, кёзюнде огъу болса, аппаны
арсарсыз урлукъ эди. Ол, аркъандан ычкыннган атча, аякъ-
ларын жерге кезиу-кезиу урду.

«Зарий, барыбыз да бек суйген келинибиз, этме огъур-
сузлукъ, – деп шыбырдадым кеси кесиме. – Шамкъызны
сабийчиги берген къыйынлыкъ да тамамды бизге ёмюрден
ахыргъа».

Жарлы Зарий, болгъанын тер басып, суу чечекден ау-
ругъан адамгъа ушап къалгъанды. Анам, ыннабыздан къал-
гъан къара ботаны кёолуна алып, Марыуну, Шамкъызны
да болушдуруп, вагонну бир мюйюшюнде (андан арлакъда
адамла кеси кереклерине жюрюген жер да барды) ёрге
тагъып, аланы киши кёрмезча этди. Аланы ол ишлерине бек
алгъа Адакъа улу эс бурду. «Сау кёрейим, – дедим мен, – Бот-
таны бла Танабашны юсюнде аппа анга айтхан тюртдюм сёз-
лени ол бир заманда да кечерик туююлдю».

Маржама, бу ишни туюбуне бир жетмесем десе керек,
Адакъа улу, барып, анам жайгъан ботаны бир къанатын
ёрге кётюрюп, тиширыулары юслерине къарап тохтады.
Зарий ахыр солууун ала эди, анам а анга кёл этдирирге, кюч-
къарыу берирге кюреше.

Юзени къыл чайнай сюелгенин кёрюп турама. Ол, Адакъа
улуну таматалыгъына да бет этмей, уруп, аудурлукъ эди.

– Алайсыз да, бу жаханым «отоуда» солууубуз айланмай,
бууулургъа жетип, кючден барабыз, ёлюкню ийисин а
къалай кётюрейик? – деди Адакъа улу, Юзеден кесине сёз
болушлукъ излей.

– Айып этме, жыл саны келген адамса, – деди Юзе, – сё-
зюнге кёре айтама, сен ёлсенг, тышына мычымай быр-
гъарбыз ёлюкюнгю.

Ол ёрелешюуден мен ангылагъан: тиширыула, Зарийни
ёлюкюн букъдуруп, тохтар жерибизге дери элтир акъылда-
дыла. Ёлюмден киши не къачып, не демлешип къутулма-
гъанын Адакъа улу да ангыларгъа уа керек эди. «Ёлюм къор-
къууун жалан да адамлыкъ бла, кишилик бла хорларгъа бол-
лукъду деб’а айтхан эди аппа эртте, бир ауруу эсиртген тенги
кесин черекге атханын эшитгенинде. – Дуния жарыгъындан
айырылыууну ачылыгъын ангыламагъан кёлсюзле жоядыла
кеслерин. Гым-гым эте тургъан къарт да туююлдю дуниядан
умутсуз. Тамбла келлик эрттенлигибиз жашауну жангы жа-
рыгъыды».

Аппа, сакъалы, башы да жюлюкюп, жанына женгиллик
алгъандан туююл эсе, олтургъан жеринде татлы жукъугъа
батып, вагонда бола тургъан ишледен да хапары болмай, за-
уукъ этеди. Юзе уа, аузундан сёз чыгъармай, мени кёзюме

къатханлай турады. Аны къарамында киши жеринде сы-
нарыкъ кыйынлыкъланы, учузлукъну, туугъан журтну
ариулугъуну, анга термилиуню суратлары да ишленипдиле.
Аллай бир затмы? Хау, аны къарамы кыйынлыкъландан
бла ахшы умутладан толуду. Баям, Марыу да ангылагъанды
Юзени тынгысызлыгъын, айтыргъа базынмагъан муратын.

Бир заманда тиширыу кыйчырыгъы вагонну ичин
кыйгъыдан топпа-толу этди да кыйду. Ол мен эшитген За-
рийни ауазы эди. Бир кесекге кезлерим жукъ кёрмей кый-
дыла. Аппа да уянганды. Ол, бир затдан да хапары болмай,
шашхан этгенча, армау болуп, тегерегине кезиу-кезиу кый-
рагъанлай турады. Энтта эшитдик тиширыуну ачы кыйчы-
рыгъын. «Я Аллах, сенден тилейме, бизни адамларыбызгъа
кыйбыр азабын сынатма», – дедим.

Аппа бола тургъан ишни ангылагъандан сора, бёркюн
тешип, кыйолуна алып, сыйдам жюлюннген башын онг кый
аязы бла сылай: «Энди жашау манга таза да кыйрангы болду,
андан манга хыйыр жокъду, – деди, теренден ахтынyp. –
Кыйалай уллу азапды туугъанларынгы, туудукъларынгы арт-
ларында кыйалмакыйлыкый».

Кыйарыулары-кыйчлери кетип, бутлары борбайгъа таян-
нган адамланы кими сюелип, кими олтуруп, тынгылап
турадыла. Ишлери бла огъурлулукыйгъа, монглукыйгъа жол
ачычу таулула, ахыр сагыйатлары жетгенин кезлери бла
кыйрюп, кыйынлыкыйгъа толусунлай бой салып тохтагъан-
дыла. Битеу кыйгыйла, ёлюм келтирген палахла бир за-
манда да унутулмазлыкыйларына толу ийнаныпдыла. Кый
тюрю кыйгыйлы сезим жунчутхан аппа, ахшы умутун
ат этип, минерге термилди. Алай, умутну умутлай кый-
гыйаны ёлюм бла тенг болгыйанын ангылап, ол ауур жюкню
кыйтюрюрге кыйолундан келмей, бирле аны асмакыйгъа асаргыйа
хаппа-хазыр болгыйанча, вагондагыйылагыйа жалыныулу
кыйрап, аланы ахыр кере кере тургыйанча, кыйлю толду, ал-
гыйындан эсе иги да теренге кетген кезлеринден жиялумкый
чыкыймады.

Адакыйа улу да сюеледи, суу басхан гебен кибик, жютю
сезю бла Юзени керегин бермегенине сокыйуранып. Ол, туу-
гыйанлы да хар инсан кеси сынагыйан кыйынлыкыйдан кери
болмазын кыйсегенлей жашагыйан кыйантулукый, Юзе анга
айтханча сезлени кыйтюре юйренмегенди. Бусагыйатда аны туу-
гыйан журтха тансыйкыйлыгый Юзеге чамланыуун бир кесек
сел этди да, акыйылын башына жыйып, аппагыйа кый этдирип
сезлени акыйылына жыйышдырыргыйа кыйрешди. Аны тюп
эрни энишге салынды, сол кезюню жиялумгыйу тюк басхан
жаягыйына «жол» салды. Тар мангыйлайы кыйозу кыйарынча
жыйырылды, кыйалын чал кыйашлары бирге жокку болдула

да к'валдыла. Тизгинлиligere ким да эс буруучу адам, тейри, жолг'а атланганлы иги да тозураг'анды. К'батыны Айжаяк'к, келини Фаризат биргесинедиле. Алай ала да аны юсю-башы к'айг'ылы т'юйюлд'юле, Адак'а улуну туудук'чуг'ун бирден бирге алып, эркетип, к'айг'ыларын аны бла чачарг'а к'юрешип келедиле.

Адак'а улу керексиз чак'ырыу с'ез айтыу бла кишини к'елюне жеталмазлыг'ын ангыламаг'ан киши т'юйюлд'ю. Бусаг'атда ол аппаг'а к'ел этдирирча оюм айтырг'а керекди. Ойнг'анмы этесе, жаханым жолоучулук'г'а атланганлы, Жылк'ы экинчи бушууун сынай турады.

– Тейри, Жылк'ы, халк'дан энчи к'ыйынлык'к т'юшд'ю сени башынга, – деди Адак'а улу, артык'к базынмай с'елеше. К'айда к'ырыллыг'ыбызны бир Аллахдан сора киши билмейди. К'арайма да, сауларыбыз ёмюрлерин к'абыр юсюне сюеле ётдюрлюк болурла мындан арысында. Биз жолг'а чык'г'анлы, к'ересе, кийимин алышындырг'ан жок'к, к'арангы вагонда барыбыз да солуусуз, тышына чыг'арг'а, тарыг'ыуубузну айтырг'а эркинлик бермей, элтип барады, жаныбызны-к'аныбызны аямай, барыбыз да к'ураг'ан к'ыралыбыз. Унутулмазлык'к к'ыйынлык'к салды ол бизге. Терслиг'ибиз болмай, бизни терсге санадыла. Бешике сабийге сюд этген бедешлик закон а к'айдан чык'ды? Бу к'юйсюз оноуг'а к'ол салг'ан малг'унла, аскерчи жашла ёсдюрюп, аланы урушха ачырг'ан ата-аналадан уяла болмазламы?! Жолоучулук'да ёлген жарлы жанлаг'а не мадар?

Адак'а улуну жангыз бир с'езюн да эшитмеди аппа. Аны башын к'атышдырг'ан к'ылык'ксыз оюм – сабийле андан уг'ай, ол сабийледен ёксюз болг'аныны к'ыйынлыг'ы дуняда барын-жог'ун да унутдург'анды.

Ботта ёлгенли да киши ауазын эшитмеген Буслиймат, к'аты к'ысылг'ан к'ара жаулуг'у «гютт'юге» ушатхан башчыг'ын ёрге к'етюрд'ю да, шашхан этгенча, т'егерегине бир к'ужурла к'арады. Аны алай этгенин хазна адам эс-лемеди. Бизни тиширыула уа «ау артындадыла» – ыннамы к'ара ботасы ышык'лык'к этип тург'ан м'юйюшде, ахыр жолуна кеталмай к'юрешген Зарийни т'егерегине басынып, анга ийман-шахадат келтиртип к'юрешедиле. К'еп турмай, барыбыз да энди аны жияуун этерикбиз. «Жамауат, – деп Буслиймат жумушак'к да, шош да с'елешди, – ахырат борчубузну жаныбыз саулай т'елерге т'юшгенин толу ангыладык'к. Бу оу дуняда энди ахшы муратына киши да жетмез. Ийна-ныг'ыз, Аллах чамланыр бизге бу к'юнню келтиргенлеге...»

Аппа бла Юзе Буслийматны к'езюне к'ятханлай турадыла. Баям, ала бир кесек заманга ахыр солууун ала тург'ан Зарийни ок'уна унутдула.

Буслиймат бир ариу ауаз бла зикир айтып тебреди: «Лаллаха иллаллах, Мухаммаду-Расулуллах».

Вагондагыыла барыбыз да кыошуддукъ анга. Жалан да Юзе эди бир кесек арсар сюелген. Баям, коммунист болур эди ол. Бу жол аны сыфатына энчи эс бурдум. Жукъа, сыйдам бети, тиширыуну кыашларына ушагъан кыыйгъан кыашлары, аз-маз зугулгъа тартхан сакъалы, талгъыр кёзлери, артха ариу таралгъан бал бетли кекели, чалгъыны гылмайына бир кере да жабышмагъанын ачыкъ кёргюзтген узун бармакылы жумушакъ кыоллары – ол бек окъуулу адамланы кыатларында ёсгенине шагъатлыкъ этген шартладыла.

Бир-бирде эринлерин кыымылдатыргъа кюрешеди Юзе, алай тегерегине уа тынгысыз кыарауун кыоймайды – коммунистге зикир айтыргъа кыалай жарайды? Сюймегенлери кёрселе, эшигин жабарла. Ол чакъда аппа аны кёзюне сабыр кыарады, зикир айтханын тохтатмай. Юзе уялды, кыырал, партия анга, коммунистсе деп, намыс этмей, итге, эшекге сынатмазлыкъ ыспассызлыкъны сынатдыла эсе, кимден да нек кыоркыургъа керекди ол бюгюн?! Аппаны бу жолгъу кыарамында: «Юзе, мени, коммунистни, вагонлагъа миндирип, кыайры элтесиз деп нек сормайса, киши эсенг?» – деген жазуулары окъудум.

Баргъаны боллукъду.

МАКЪЫТЛАНЫ Сафар,
КъМР-ни халкъ поэти

НАЗМУЛА

Мен малкъарлыма

Мен малкъарлыма, мен малкъарлыма,
Билмеген билсин деп, къычырама.
Таулада ёсген таулу къанлыма!
Малкъарым дей, мен жолгъа чыгъама.

Ма мен малкъарлыма да, хар кюнде
Бек къууанама неден да анга,
Къошда къалачла биширип кюлде,
Ашап, чыкъгъанма таулада тангнга.

Унутмадым узакъ узакъда да,
Малкъарымы тюшлеримде кёре,
Малкъардан ташада къалгъанда да
Жашагъанма, Малкъарны эсгере.

Туугъан жерим! Бирлеча, мен сенден
Къачмагъанма, ёнгелемегенме.
Миллетинг неди? – деп, жол кесгеннге
Малкъарлы туююлме демегенме.

Къыйын кезиуде мен атмагъанма
Кесимден сени, сенден кесими,
Эбзе, таджик деп жаздырмагъанма,
Айырмагъанма сенден эсими.

Аллайлагъа да этмейме айып,
Амалсыз эди жашау кюйлери, –
Жюреклери къайгъыладан талып,
Артыкълыкъ болгъанды кёргенлери.

Хар ким туугъан халкъыны жашыды,
Биргелей а – Ата журтубузну, –
Туугъан жерни ол тыпыр ташыды,
Тамблагъы кюню умутубузну.

Алайды да, къыяма кюнде да
Малкъарны туурада биз кёрейик,
Ёлесиз, кетесиз дегенде да,
Биз малкъарлы болгъанлай ёлейик!

Мен малкъарлыма, мен малкъарлыма,
Билмеген билсин деп, къычырама.
Таулада ёсген таулу къанлыма!
Малкъарым дей, мен жолгъа чыгъама.

Ай

Ай – ол жансыз,
Сансыз төммек туююлдо,
Кёкню сыйы
Аны кеси юююдо.
Бирде жарыкъ,
Бирде мутхуз ышара,
Бирде толу,
Бирде жарты ашыра,
Бирде чиммакъ,
Бирде къызыл жанады,
Кёк жюзюнде
Ол неден да къанады?
Аны кючу
Жер юсюне жетеди,
Тенгизлени
Толкъунларын тыяды,
Кёкню жети
Къатысындан ётеди,
Самум желни
Залим кючюн жыяды.
Шаркъ халкъланы
Жырларында къубула,
Сюймекликни
Сырларында бурула,
Ариу къызыны
Къадарында айтыла,
Таулу жаш да

Жюрегинде къайтара.
Айны кючу,
Къыз жюрекча жашырын.
Ай дегенинг
Чексиз ёмюр ашырыр.
Тилкъау кибики,
Тынгылауукъ болса да,
Мутхузланып,
Мудахлыкъдан толса да,
Ууун ийип,
Ариуланы жойса да,
Айны кючу
Жер жашаугъа жашырын.
Адам улун
Ёмюрледе ашырып,
Кёкден жерге
Ол ышара къарайды,
Жер юсюнде
Минг-минг затха жарайды.
Кюн таякъла
Бизни жылытадыла,
Жашау бере,
Бизни къубултадыла.
Шор жарыгъы
Суу ташла къургъакъсыта,
Ай жашырын
Къапхан итге ушайды,

Жер бетинде
Сау жанланы жарсыта.
Адам айны
Кючюн толу билмейди,
Акъылы да

Тынгылы илинмейди.
Жашырынды
Бюгюнлюкде бизге ай,
Кёзбау халы
Чарс бийикледен къарай.

Жыйырманчы ёмюрню жашыма

Мен жыйырманчы ёмюрню жашыма.
Жыйырманчы къанлы ёмюрню жюгюн
Мен бюгюн да кётюргенлей жашайма,
Келгенме аны бла бирге жюрюп.

«Кимни арбасына минсент, аны жырын
Жырла», – дейдиле эрттеден Малкъарда.
Жыйырманчы ёмюрню жолун жырып,
Кеме тенгиз толкъунланы жыргъанлай
Айланганма, кесим жангыз къалгъанда.
Тынгылып да турдум, къууут къапханча,
Мен асыры кёп ачы зат билгенден,
Кёлюмю ачып, сёз айтыргъа болмай,
Аузуму мен кирит бла жапханча,
Жашагъанма кёпню ичимде тутуп,
Татлысын да, татыусузун да жутуп.
Башха ёмюрде туугъан болсам эди,
Билмейме, не этер эдим жашауда?
Аллах жарты жолумда къойса мени,
Ёмюрюмю сакъларем тау Малкъарда.
Декабристлени заманларында
Туугъан болсам эди, насыбым тутуп,
Арсарсыз барырем сатырларында,
Къоркъмазем мен, жаш къанымы сууутуп.
Онжетинчи ол тауушлукъ жылда уа,
Манга да болгъан болса онжети жыл,
Жангы жашау къурагъанла жанына
Барыр эдим, ача Малкъарыма жол.
Сокъуранмай жашауума, кюнюме,
Бюгюн да ыразыма ёмюрюме.
Къанлы къазауат болса да тюнене,
Аны къызыл байрагъын кётюрюрме!
Кётюрюрме бийикге. Мен тутарма.
Сур ёмюрню адамы терс тюйюлдю –
Ёмюрюмю ачыуун мен жутарма,
Кёп тенгими бизни ёмюр – юйюдю!
Жыйырманчы ёмюр бизге не хата

Этгенди да, биз анга терс къарарча?
Жыйырманчыда насыплы танг атды,
Малкъарны хар атламына жарарча!
Кёп халкъла, ала жангыдан туугъанча,
Жашауларын жап-жангыдан ачханча,
Ай, жулдузла да бизни сакълагъанча,
Табийгъатны саулай къолгъа алгъанча,
Кёкню, жерни байлыкъларын жыйдыла,
Илму кючлерине да сыйындыла.
Жыйырманчы ёмюрню жолларында
Адамла космосну да бийледиле,
Жыйырманчы ёмюрню жылларында
Жаханым отла жырып да келдиле.
Кёп ахшылыкъ, кёп байлыкъ бла бирча,
Атомну, водородну кючлеринден
Жер юсюнде ачыдыла ахшыла.
Минг жылланы босагъадан атламай,
Ким тургъанды эскиликге байланып?
Бизни ёмюр а баргъанды тохтамай,
Адам улу космос таба айланып!
Жыйырманчы ёмюрню жылларында
Мени халкъым – Малкъарым тюз жолунда
Жангылыкъны сайлагъанды жаз жырын,
Къаты тутханды байрагъын къолунда!
Мен жашагъан заман кыйын болгъанды,
Бирде кюн мутхуз тие, туман жаба,
Кёп тюз адам ажымлы къорагъанды,
Узакъ, суукъ жерде ажалын таба...
Бир-эки болуп къалмай, жюзле, мингле –
Сибирьледе суукъдан юшюгенле.
...Мен ахшыны да, аманны да кёрдюм,
Терсликге да, тюзлюкге да тубедим,
Халкъыма мен мамыр жашау тиледим.
Манга дери кёплеча, бу дуниядан
Айрылып, ахыр кюннге жетерме,
Жашаууму бир кюнюнден уялмай,
Малкъарыма къайгъы эте, кетерме!
Киши эсенг, киши бол да, сен сюел,
Заманынгы жашы бол да, сен сюел!
Бир кюн махтап, бир кюн сөгюп юйюнгю,
Не табаса? Къаты тут сен кюнюнгю!
Мени жаула асмакъгъа ассалла да,
Тёрт санымы айырып кетселе да,
Ёлтюрюп, багуш таба атсала да,
Жаным саулай бедишлик этселе да,
Кетералмам тюненени къанымдан.

Ары – оракъ, бери – чалгъы болмам,
Тюнени мен бюгюнге алышмам.
Жангы жашау насып жолуна къайтыр,
Ким биледи, аны хазна кёралмам,
Биреу мени юсюмден былай айтыр:
«Дайым къызыл байракъны кётюргенлей,
Бешмюйюш къызыл жулдузну суюгенлей,
Оракъ бла салтаны да билгенлей,
Жанын-къанын бергенди советлеге,
Тукъуму советлени келтиргенлей».
Эки таулу коммунист къалсала да,
Мен аланы экисинден бирлери
Болурма, илишаннга салсала да.
Жашасынла тюзлюкню ёкюллери!

Бюгюн бла мен чаришге чабышмам,
Тюнени да бюгюнге алышмам!
Жыйырманчы ёмюрню ортасыны
Ышангылы, ышангылы жашыма –
Жашыма анасыны, атасыны.
Жангыз жашым, сен а манга жарсыма!
Алма терегинден узакъ тюшалмаз.
Сен, менден айырылып, жюк ташыма,
Сени хантынг менсиз хазна бишалмаз!

Мен жыйырманчы ёмюрню жашыма,
Жыйырманчы ёмюрню мен, апчымай,
Жюгюн бюгюн да кётюрюп келеме,
Келген жолуму тюзлюгюн кёреме!

«Кимни арбасына минсенг, аны жырын,
Аны жырын жырла», – дейдиге Малкъарда.
Жыйырманчы ёмюрню жолун жырып,
Кеме тенгиз толкъунланы жыргъанча,
Айланганма, тири атлап хар къайда!
Айланганма, жыйырманчы ёмюрню
Жырын жырлап, эжиуюн да кётюрюп,
Халкъыбызгъа мен да юлюш келтирип.

Къарт кишини сёзю

Сабийле анасы къартайгъанды,
Жашау зауукъдан кесек тайгъанды,
Тюрленгенди сыфаты, жюрюшю,
Тас этгенди ариулукъ юлюшю.

Дагъыда мен, бетине къарсам,
Аны жылларын бюгюн санасам, –
Туурамда чырайлыгъы кёрюне,
Акъылым жангыз анга бёлюне.

Заман, заман, сен нек терк озаса,
Ариулукъну сен къалай бузаса?
Заман, заман, къалай огъурсузса,
Ариулукъну кёрмеген сокъурса.

Ашыкъма да, табийгъатха къара,
Жер юсюнде ариулукъгъа жара,
Сюймекликни хар кимге тенг юлеш,
Тиширыуну къарт этмезге кюреш!

Акъ таула

Юйюмю балконундан
Къарайма тауларыма.
Мен ол ариу таулары
Ёсгенме кёлларында.

Жюрегиме хычыуун –
Таулары тёппелери,
Бирде къар, бирде жауун
Жибитгенлей бетлерин.

Таулу, таугъа къарамай,
Къалай жояр ёмюрюн?

Таулу, тауну махтамай,
Къалай кёрюр кёрюрюн?

Акъ таула жашил таула –
Хар таулуну къадамы.
Сиздеди жаным сауда
Жашаууму мадамы.

Ингир сайын балкондан
Сюеме мен къараргъа,
Тауларымы атындан
Кёз жибере Малкъаргъа.

Жерди бизни анабыз

Топуракъдан жаратылгъанбыз,
Топуракъгъа кирликбиз.
Жерни топурагъын сакълагъыз,
Аны бла жашау кёрлюкбюз.

Сатмагъыз жерни сиз, сатмагъыз,
Жер – бизге жашау берген.
Жерни, сансыз этип, атмагъыз,
Бизбиз хатерин кёрген.

Жерди бизни туугъан анабыз,
Байлыгы уа – хантыбыз.
Биз анга эмчек балалабыз,
Жерди бизни антыбыз.

Жерди бизни да жашатхан,
Кийиндирген, ашатхан да,
Терегин, кырдыгын сакълагъыз,
Аланы дайым ийнакълагъыз!

Жер юсюнде

Жер юсюнде халаллыкъ къалгъан эсе,
Жюрекдени сууаплыкъ алгъан эсе,
Минги тауну уллудугъу сакъланыр,
Къатында малкъар халкъы да жоқъланыр.

Жер юсюнде огъурлулукъ бар эсе,
Жер юсюнде огъурсузлукъ зар эсе,
Ачыу-бушуу жерибизден тас болур,
Хар кюнюбюз къууанч болур, къарс болур.

« Жерине кёре жиляны » дейдиле.
Келип, жерни иесин кёредиле,
Жерине ушагъан таулу халкъыма
Намыс, сый да, хурмет да бередиле.

Тауларыбыз атыбызны айтдыра,
Жерибизни ариулугъу махтала,
Журтларына таулула сау къайтдыла,
Аз эсек да биз – халкъбыз, малкъарлыла.

Биз жашайбыз, жерибизни ийнакълай,
Бетибизни тау туманы къучакълай,
Эркетете хар кезлеуюн, шауданын,
Хар терегин, хар кырдыгын, къауданын.

Сабийле аздан-аз

Кече жукълаялмайма,
Кюндюз атлаялмайма,
Жюрегими къайгъысы
Этип мени тынгысыз.

Таулу сабий аздан-аз,
Таулу къартла аздан-аз,
Малкъарлы юйюрге,
Аллах, иги жазыу жаз!

Эгизле туумайдыла,
Ол затны унутханбыз,
Хауа кѳууандырмайды,
Хыйныламы жутханбыз?

Бек аз сабий ойнайды
Таулуну арбазында,
Кѳайгы кѳоймайды мени
Кѳышымда не жазымда.

Мен кѳурманлыкѳ этейим,
Эгизле туудула деп,
Алагѳа кѳууанайым,
Умутла толдула деп.

Жюрегим кѳууанады
Таулу сабийле кѳрсем,
Сау дуниям кѳаралады,
Таулу сабийчик ѳлсе.

Сабий болмагѳан юйде
Намыс, насып да болмаз.

Бюгюн сабий аз болса,
Тамблагѳы кѳарт онгмаз.

Туугѳанындан ѳлгени
Кѳпдю таулу юйюрню,
Аны ючюндю мени
Ауругѳаны жюрегими.

Халкѳыбызны адамы
Жыл сайын болады аз.
Аны бюгюн амалын
Этмесек, мадар кѳалмаз.

Ары-бери, хайранча,
Эл жайылды да кѳалды.
Суу кѳошулгѳан айранча,
Хар ким башха бет алды.

Азны ким сан этер, ким?
Жашауда юлюшю – кем,
Кѳарыуу азды – онгсуз,
Баргѳан жери да жолсуз.

Заманны шартлары

Жашла, кѳызла, кѳайры кетип барасыз?
Кюнюгюзге сиз не бетден кѳарайсыз?
Жангы заманны кѳп тюрлю шартлары
Абындыралла бюгюнню кѳартланы.
Мен жарсыйма, жарсыйма барыгѳызгѳа,
Бюгюнюгюзге бла тамблагѳызгѳа.
Кѳалай-алай болса да, биз жашадыкѳ,
Заманыбыз берген ашны ашадыкѳ.
Заманны кѳышына, жайына кѳре
Кийиндик, анга намыс-сый да бере,
Бизге тийиншли жырланы жырладыкѳ.
Кѳкден байлыкѳ тюшер деп да турмадыкѳ.
Окѳууну да, ишлеуню да мадарын
Кѳрдюк да, биз сюрдюк жашау сабанын.
Фабриклени, заводланы ишледик,
Кѳыралыбызны байлыгѳын кючледик.
Алай бла хорладыкѳ фашистлени –
Журтубузгѳа чапхан сылхыр итлени...
Бизни заманны жашлары, кѳызлары
Кѳалмадыла халкѳ аллында кѳызарып.

Бюгюн бир къарачыгъыз тегерекге,
 Къуруй барадыла чакъгъан терекле.
 Кимле киедиле къаллай келекле?
 Кимле къаллай жырланы жырлайдыла?
 Бир бирни чимдийдиле, тырнайдыла,
 Аналары берген тилни унута,
 Аталары къойгъан мюлкню къурута.
 Къарачы сен бизни ариу сахаргъа,
 Тюкенлени атларына тагъаргъа
 Тенгиз жагъалада жашагъанланы
 Атларын кокаландыра келтирип.
 Тюкен толу тыш кыраллы хантлары,
 Эки башлы къуш байракъны кетюрюп,
 Ахчады ауузларында антлары.
 Селешселе, жангы сёз эшитиле.
 Сомладан ол долларлагъа кечдюле.
 «Сникерсле-мсникерсле», сора «Марсла».
 Ашасанг а, бир башха болмай, хансла.
 Сатадыла, барыбызны да алдап,
 Ахча ючюн ала кимни да малтап.
 Кийинселе, киндиклери ачыла,
 Кюлселе уа – шытылары чачыла.
 Къыз, жаш болгъанын билалмазса,
 Сейир этип къарарса, кёл салмазса.
 Имбашлары добар, къалын чачлыла –
 Орамлада хаулелеге башчыла.
 Бирлери элибизге келгенинде,
 Хонушубузну ити анга чапханды.
 Гяпчи сунуп, аны алай кёргенде,
 Шошунлайын барып, аны къапханды.
 Ма бюгюнню жаш телюню хар халы,
 Заманына кёре, аны тартханы:
 Назикле, бир къансызла, къарыусузла,
 Къара иште ишлерге жараусузла.
 Бетлери – саз, безгекден ауругъанча,
 Суусуз нартюх бахча къуруй тургъанча.
 Къызланы кийимлери, жюрюшлери –
 Жашла кибик, суху селешулеры,
 Керек жерде бетлери жибимейле,
 Орамда ушагъыулу жюрюмейле.
 Жашла, къызла кибик, узун чачлыла,
 Анда-мында хаулеликге чачыла,
 Къарамай юлерины жумушуна,
 Айланалла жетген жерде бошуна.
 Мени сёзюм – тюз къамичи ургъанча,
 Жюрегим да бу затлагъа бек чанча,

Андан төкдүм ичими к'айнаг'анын,
Сурама жүрегими к'ыйналг'анын!
Жаш төлюге мен кир сууну к'уймайма,
Түрт сөзүмю айтмайын да к'оймама.
Ыстаутны да болады гылжасы,
Жаш төлю сөзүме бир тынгыласын.
К'ызыма айтама, келин эшитсин,
Мени бу сөзүм к'еп юйюрге жетсин.
Хар заманны болг'андыла шартлары,
Айтылырча ахшыланы атлары!

Ийнаныуу ючюн ёлген

(Гемуланы Ако дуниядан
кетгенли – 75 жыл)

Гемуланы Ако халккыбызны эм белгили адамларындан бириди. XX ёмюрню кьадарын этгенледен. Миллетибизге жангы жашау жол ызлай келгенледен. Аны 1931 жылда 7-чи сентябрьде ОГПУ-ну коллегиясы, илишаннга салып, ёлтюрюрге оноу этеди. Ол заманда Гемуланы Акогьа 40 жыл да болмагьан эди.

Ако кесини жашау жолуну юсюнден кьагьытында былай жазгьанды: «Мен Чегем аузунда Ачы деген элде 1892 жылда туугьанма. Атам кьара ёзденледен эди. Жерибизни азлыгьы бла байламлы атабыз Думалада юй орун бла бирге бир кесек жер сатып алады да, биз юйюрюбюз бла ары кёчөбиз. 1900 жылда, манга жети жыл болгьанда, атам Нальчикге келтирип, бир орусуну юйюне орнатады. Аны тукьум аты Гришин эди. Анда жыл чакьлы школгьа жюрюп турама. Кьадалып окьургьа итингеним ючюн, юйдегилериме да билдирмей, школгьа кьарагьан Салагуп деген устаз мени пансионнга салады.

1906 жылда ючжыллыкь шахар школну бошап, элге кьайтама. Эл мюлкде атама болуша турама. 1910 жылдан башлап, бийлени бла жарлы эллилени араларында кьаугьала чыгьа тебрөйдиле. Ол кьаугьала урушка, туююшге да жете эдиле. Бу тукьум кьаугьалада мен эм алчылары болуп да тургьанма. Жарлыланы аз тилегенлерин тамамлап, аны бла кьайгьыланы чачар орнуна, патчахны оноучулары, жамауат жерлени сыйырып, кьолайлы адамлагьа юлеше эдиле. Ол кезиуден башлап, жарлы эллилени жарсыуларына ёкюллюк этгенлей келеме.

Терк областны атаманы 1916 жылда мени Кавказдан кёчюрюрге буйрукь чыгьарады. Аны юсюнден Терек шахарда шагьат кьагьытла да бардыла. Февраль революциягьа дери

мен Царицын шахарда тургъанма. Андан сора артха, туугъан жериме къайтханма. 1919 жылгъа дери айырылгъан къуллукълада ишлейме. Партиягъа уа 1918 жылда киреме. 1919 жылда Малкъарда болама, акъ аскер ары киргенде, партизан жыйын къурап, алагъа къажау сюелеме. Эки ай уруш этеме. Акъла баш болгъанларында, Къабарты-Малкъарны агъачларында кечинебиз. Ауушла ачылгъанлай, Тау артына – Эбизеге ётебиз. Сванетияны тау эллерине Совет властью кийиребиз. Арасы Мулах деген эл эди. 1920 жылда, Къызыл Аскер Кавказгъа жетгенде, мен, партизанланы бирикдирип, Бахсан аузунда акъланы ууатабыз, къызылла жетгинчи. Барысны юсюнден да Къабарты-Малкъар областьда шагъат материалла бардыла. 1920 жылдан башлап, бюгюннге дери мен совет, партия къуллукълада болгъанма: 1920 жылда Малкъар округну исполкомуну председатели, 1921 жылда Нальчик округну ич управлениясыны таматасы, 1922 жылдан 1927 жылгъа дери – Малкъар округну председатели. Облсполкомну эм да обкомну бюросуну членлери. 1927 жылдан а облсполкомну председателини экинчиси, облспокмну президиумуну члени».

Бу къагъыт къысха жашауну къысха хапарыды. Алай къаллай бир къадар сыйыннганды бери. Къаллай бир тарихи барды мында халкъыбызны. Гемуланы Ако не тукъум адам эди? Аны таныгъанла, билгенле бюгюн хазна жокъдула, алай бизде аны айтхан сёзлери бардыла, архивледе сакъланнгандыла ала.

Сёздю нени да башы, ёмюрле чарсын чачхан, жарыгъын ийген да олду. 1921 жылда Советлени экинчи съездлеринде Ако былай айтхан эди: «Адамла ёз жерлеринде ишлеген ме-кямланы, бауланы, къошланы, мени акъылыма кёре, барын да алгъыннгы иелерине къояргъа керекди. Биз аланы башхалагъа берсек, ала да, хау, бек хайырланлыкъдыла, алай ол журтладан жаз башына бир жукъ да къаллыкъ туююлдю. Мен аны уста билеме. Нек дегенде, жангы ие иги ангылайды ол жер, ол журт да келир жыл жангыдан анга жетмезлигин. Аны себепли, биз эски иелени жерлерини иги кесегин сыйырсакъ да, ишленнген ме-кямла, журтла, баула келир заманнга, чачылмай, сакъланырыкъдыла.

Бу тукъум оюм Акону акъылыны теренлигин бек кесгин чертгенди. Бюгюннге да жарагъан, эндиги заманнга да хайыры тиерик акъыл туююлмюдю бу? Ийнанмагъан бюгюннгю колхоз, совхоз фермалагъа, къошлагъа барсын да, къарасын.

Архив къагъытладан: 1916 жылда 23-чю августда Терк областьны атаманы генерал-лейтенант Лейшер Кавказ аскер округну штабыны таматасына былай жаза эди: «Гемуланы Ако областьдан тышына 1101-чи номерли буйругъум бла

1916 жылда 24-чю мартда кечюрюлгенди. Ол адам мени буйругъума бой салмазгъа кюрешгенди». Ако казна жерледен жарлылагъа юлюш чыгъарылмагъаны ючюн къажау сюеле эди патчах властъха. Советле келгенлей, ол арсарсыз ала жанлы болады, власть ючюн къан къазауат этеди. Деникинчиле, Бызынгы аузу бла аууп, Чегемге келгенлеринде, атасын, чыбыкъ уруп, ёлтюредиле, эки къатлы ююн да кюйдюредиле. 1919 жылда болгъан ишледиле была. Андан ары Гемуланы Акону жашау жолун ангылай да, биле да келебиз. Биз ангыламагъан быллай бир зат барды: «Бир ауузда жашап, аны жашауун да къоруулап тургъан адамгъа алай этерге боламыды, не бек жауласала да? Чегем аузунда партия ячейканы жыйылыуунда 1929 жылда сентябрьни 16-сында жарашдырылгъан къагъытладан биринде жазылгъаныча, хар бир ячейканы членлерини барысына да областьда эм да округда ишлеген адамланы ишлеринден терслеу материалла хазырлап берирге борч салынады. Андан ары башында партия къуллукъчулагъа быллай тилек барады: «Гемуланы Акону, биринчиден, революциягъа дери Думалада энчи жайлыкълары, жерлери болгъандыла. Экинчиден, ол къара ёзденди. Ючюнчюден, Ако алгъын заманлада бийле бла бирча Нальчикде окъуу, билим алгъанды, анда анга бийлени сабийлеринеча, намыс-сый бергендиле. Тёртюнчюден, 1917–1919 жыллада къызыллагъа къатышмагъанды ол». Бу тукъум затла кёп санала кетип, ахырында дагъыда былай айтылады: «Гемуланы Ако, Огъары Чегемге келип: «Коммунист партия тюкге да тиимейди, мен партиядан чыгып да къаллыкъ эдим, алай тутарла деп къоркъама», – дегенди. Гему улу Къатхан улу бла уллу байламлыкъ жюрютеди. Эней улу бла да шуёх эди. Шуёхлукъдан тышында да, аны жууугъу бола эди. Битеу Малкъар округ да бек уста биледи аны жарлыла эм жалчыла бла бир деп бир байламлыгъы болмагъанын.

Ако шуёхлукъ жюрютгенле байла бла алгъыннгы бийледиле. Алгъын заманлада Гему улуну намысы бийле бла тенг жюрюгенди. Бююн къулланы бла жарлы эллилени, ала бла бирге уа партияны да сейирге къалдырады Гему улуну, тыш адам, къажау адам болуп тургъанлай, партиягъа къалай бла член болгъаны. Уллу тилегибиз барды бизни: Гемуланы Акогогъа, кереклисича, тийиншли багъа бичигиз. Нек дегенде, башында айтылып кетген затла барысы да болгъан ишледиле». Андан ары адамланы къол салгъан ызлары бара эдиле. Кесибизни къаршы адамларыбызны. Гемуланы Акону ёлтюрюр заманнга дери алыкъа тамам эки жыл бар эди. Былайды дерге тилим айланмайды, жалан да бу тизгинле келедиле эсиме:

*Тюзню да жокъду хайыры!
Болгъан эсе бизни суюген,
Дертни кёрюнмей къыйыры,
Болгъан эди бизни сурген.
Тюйюл кимни да сындыргъан
Жууукъладан ёзгелери.
Отунланы да жандыргъан –
Кеслерини юзгелелери.*

1925 жылны март айында ВЦИК-ни экинчи съезинде Бетал Калмыковну былай айтханы бюгюн да сакъланады: «Кеси кёзлери бла кёргенле бюгюн да саудула. Пятигорскде мен, полковник Турчеевни, старшина Михайловну эм да полицияны начальнигини погонларын жыртып, Абуков бла Атажукин бийлени жухларын тешгенимде, мени, тутуп, артда сюд этген эди. Къайсы жыл эди ол? Не 1913–1917 жыл туююл эдиле! Ол 1912 жыл эди. Не зат ючюн болгъан эди алай? Билемисиз? Барыгъыз да, къабарты бла малкъар халкъланы архивлерине къарагъыз. Ол демлешле Залукъа бла Нагорный жайлыкъла ючюн болгъан эдиле. Анда мени атым бла Гему улуну аты айтылады биринчи. Ако бизни бла бирге болгъанды, бизни бла бирге ишлегенди. Барыгъыз да, Владикавказда, Тифлисте архивлеге къарагъыз, алада ангылашынырча жазылады. Ким ишлегенди? Кимни къыйыны уллуду революциягъа?» Хау, революциягъа Акону юлюшю уллу болмаса, 1919 жылда деникинчиле аны юйюн да кюйдюрюп, мюлкюн да сыйырмаз эдиле. Аны къой, къарындашы Къапланны, Нальчикге алып кетип, илишаннга салып ёлтюрген эдиле.

Адам улу жаратылгъанлы власть ючюн уруш да, туююш да бола келедиле. Анга сейир этерча туююдю. Къайсы заманны да кесини чыгъышы, кесини бир башха ууахтыгъа ушамагъан жолу болмай къалмайды. Хорлагъанлагъа сюд этилмейди дегенлери тюз болур, алай «иер басханны ат биледи».

Озгъан ёмюрню отузунчу жыллары къыралыбызны бюгюн да сау болмагъан, ашлана тургъан жараларындан бириди. Ол жараны бизни жюреклерибизде ачыгъаны не хазна тохтар. Алай кёллери сынганлагъа, тазалыкълары ючюн ажымлы жоюлгъанлагъа болушалмайды бизни жарсыгъаныбыз, ачыуубуз, ачыгъаныбыз да. Биз эталлыкъ – аланы эсибизде тутуп, кёлюбюзден кетермеудю.

Кёп терс ишле боладыла. Аланы жангыдан къайтарып этмезге акъылыбыз жетсе, ол да жигитликди. Заманны къыйыны, тынчы болмайды, заман жалан да заманды, ол жалан да адамны адамгъа кёз къарамы бла байламлыды.

Бир бирни аягыын марагъан, бир бирни сюрген къачан да, къайсы халкъда да эм осал халладан бириди. Бююнлюкде бизде башхады къырал. Демократияны жолунда барыргъа итинген къырал. Ма ол осал, адамлыкъ бла келишмеген халланы тамырлары бла къурутургъа барды онг. Ма ол ышырады бизни умутубузну отун.

Гемуланы Ако 11-чи область партия конференцияда былай айтханды: «Жыйын болуп, бир адам бла кюрешиу тереге айланып барады. Бу зат башындан келеди. Бююнманга къажау къауум къурадыла, тамбла уа бир башхагъа бурулур ол къауум. Бу затха, сансыз этмей, эс бурулургъа керекди».

Ако айтханча болгъанына кишини да шеги болмасын. Билгич сёзледиле ала. Бир бирге билеклик эте, бир бирге тынгылай, бир бирни ангылай да баралсакъ, жокъду къыйын заман. Аллай кюннге жетер къарыу Аллах берсин барыбызгъа да! Сёзюю бу тизгинле бла бошаргъа сюеме:

*Къыйын эсе кёллюбюзге,
Жаулайды ким да къадарын.
Бирлик керек кюнлюбюзде
Тенглик излейбиз, къадалып...*

*Бир бош затдан кёллунг сына,
Къолай туюл жүрюшлюбюз.
Амалсызлыкъ жашау суна,
Такъыр болду жүрегибиз.*

*Сагъыш этген кезиулюбюз
Саналмайын жашагъаннга,
Бизни ахыр келиулюбюз –
Керексизле жаншагъаннга.*

*Керти затха ышанганлай,
Къайтып, киребиз кеплеге.
Эркинликге ычынганлай,
Борчлу туюллюбюз кеплеге.*

*Намыс да, сый да биркюнлюк
Боллукъ заман келлик эсе,
Неге керекди эркинлик?!
Жюрек, башха затны кюсе!*

*Кеси эркин ёсген терек
Көгет бермез, чыбыкъ ийип.
Жангыз аны билдим терен,
Эски бёркню алчи кийип.*

ЁЗДЕН АДЕТ – МИЛЛЕТНИ ХУНЕРИ

Бюгюнлюкде Журтубайланы Махти Къарачай-Малкъар халкъны закий жашларындан бириди. Халкъны тамыры къачан, къалайда, къалай тамырланып, ёмюр къатларында бегий, ниет дунияны къарачай-малкъар атлы деменгили терегин къалай ёсдюре келгенин кеси кёрюрге, ызы бла бюгюннюлеге, келечекде тёлюлеге да кёргюзтюрге къаст этген, къастына да Аллах ёт, хунер берген ас адамды.

Мен аны Москвада Адабият институтда окъугъан заманында таныгъанма. Ол анда таржымачыгъа – кёчюрючюге окъуй эди. Алай окъумуш-илму сейири бурунгу ийнангъланы (динлени) тарыхлары эди. Мени да рухий къулталыкъны ол жанына талпыуум бар эди да, ол менден кёп да жаш болгъанлыкъгъа, биз тенг адамлача болуп, ушакъ этген сагъатларыбыз узақъ созула тургъандыла. Андан бери мени кичи жерлешим Журтубайланы Махтини къуралуу, ёсюу, танылыу жоллары мени кёз туурамда баргъандыла. Ала уа, Журтубай улуну жоллары, ёр эселе да, аны ётмек юлюшюн элпек этерден туюул эселе да, ол да – не, асламысында Адам хазна жюрюмеген, къалыубала букъуларында къалып, ызлары кёзге туура эсленмеген тунакы-тунукъ эселе да, мени жаш шуёхум, эюул шуёхум артха туракъламагъанды. Тау элден жегип чыкыгъан арбасын сюргенлей, жюгю да ауурдан ауур бола, барады, барады...

Махти бек алгъа уланлыкъ, инсанлыкъ борчун этеди. Мен алай сунама: аны эсинде, тин теренлигинде, къалай эсе да бир бурунгулу таууш, чакъырыу, тилек шыбырдап тургъанчады, ол алай кёп да, терен да андан тынгылагъанча. Заман гузабасы Махтини къулагъына кирмейди – анга сёз къоратхандан эсе, иш этгенни асыугъа санайды ол.

Журтубай улу къарачай-малкъар халкъны къалыуба-ладан бери тиринмеклик этип келген рухий жолун тинтеди. Таулула «Къарачайлыла», «Малкъарлыла» деген атлагъа жетишгенли да, ары дери да табийгъатлары, жер юсюнде жашагъан инсанла бла къаты байламлыкъда къалай жашагъанлары, кесиликлерин табыуда, таныуда неге жетишгенлери – тинтип къарасанг, къаллай сейир окъууладыла

ала! Инсанлыкъны къурагъан тагыла! Ол арада къуралгъан, жюриген, ёсген къулталыкъ Журтубай улуну китапдан китапха сейири, иши, тангсыныуу болгъанлай келеди. Къарачайлыланы бла малкъарлыланы бурунгу ийнаныулары – аны биринчи уллу китабы, – бек аздан айтханда, **МИЛЛЕТ СЕЗИМЛИКГЕ ЮЙРЕНИУНЮ ЖОЛУН АЧХАН КИТАПДЫ**. Ол совет окъуулу, эсе да хар иги затха да бу эки халкъ совет властыны жылларында жетишгендиле дей ёсген бурунгу къарачайлыланы бла малкъарлыланы кёзлерин кёп затха ачханды; аланы жашау тиричиликлерини кёп жанына жангы, ТЮЗ къарам болдургъанды.

Андан бери Махтини «Къарачай-Малкъар халкъны ниет культурасы», «Малкъар халкъны жаны», «Къарачай-Малкъар нарт эпос», «Игорьну жортууулуну юсюнден башха хапар» дегенча, маза тамаллы китаплары чыкъгъандыла. Аланы хар бирини юсюнден энчи айтыргъа, ала бла байламлы бизни миллет сезимибиз къалай ёсгенини юсюнден асуулу ушакъла этерге боллукъ эди. Аллах айтса, келир заманда Журтубай улуну юсюнден жазарыкъла аны ол формалы миллет масихлигин (миссиясын), жик-жиги бла жетишдирип айтырла. Былайда уа, къысха чертгенде, биз миллет сезимликни юсюнден айта эсек, миллетибизни махтаргъа да аман туююл эсек, бизге кесибизни алай жүрютюрге къарыу берген затла – тюзюнлей Журтубай улу Махти, аны кибик, жалан да таулубуз деген хосу дёрденлери болгъанла угъай, илму-инсан ётлери болгъан жашла, къызла тапхан, халкъгъа къайтаргъан, халкъны атындан саулай да илму-рухий дуниягъа кёргюзтген КЪУЛТАЛЫКЪ бла байламлыдыла.

Журтубай улуну китапларыны, аны башха этнография, этнология, эпос излемлерини юслеринден айта, даулашыргъа, аланы тюз, терс кёрюрге да боллукъду. Тап-ланмагъан, иги да танылмагъан жолда баргъан адамны соруулары асламысында бютюн да уллу соруула туудуралдыла. Журтубай улу Махтини энчилиги, аны сансыз этерге болмазлыгъы да аны излем жолуну кесилиги, энчилиги бла байламлыды. Ол кёк бла жерни арасында адам, аягъы юсюне бола, болдургъан тин, рухий ырысхы толусунлай ангылашынганды, ахыр-ауал белгиледи, бир адам да бир зат къошар, къоратыр кереги жокъду деген даулашсыз тарых кесаматлагъа таянып, аланы ичлеринден къозгъай, кесини БАШХА оюмларына жауапланы аланы ичлеринде излей, сейир жоллагъа чыгъады. Анга кёре, кёп ёмюрледен бери тинтилип, айтылып, белгиленип келген затлагъа жангы ТЮРК, ТАУЛУ КЪАРАМ бла къарайды. Махти ал жабыуун ачып, бизге кёргюзтген дуния сахнаны сейирлиги, даража

магъанасы да андадыла – бизни да, кесича, кѐп затха, кѐп тюрлю тарых келишлеге жаппа-жангыдан ахыр да башха кѐз бла къараргъа юйретгенинде!

Сѐз ючюн, Махти маза тамаллы «Ёзден адетге» келген жолунда, «Игорьну жортууулуну юсюнден башха хапар» деген китабын жазгъанды. Аны бла тенг бирси таулу жаш Будаиланы Назир «Игорьну полкуну юсюнден сѐзню» автору кимди?» деген китабын басмалагъанды. Аладан алгъаракъ-лада назмучу Байзуллаланы Алий «Сѐзню» бурунгу орус тилден бюгюнню орус тилге кѐчюргенди, ол деменгили орус (орус эсе?) поэманы юсюнден КЕСИНИ энчи сѐзюн айтханды. «Игорьну полкуну юсюнден сѐзню» сартындан илму ишле жазгъан башха тюрк авторланы сагъынмасакъ да, юч таулу жаш бир ёмюрню бир кезиуюнде аллай, дуниягъа белгили чыгъарманы жаппа-жангыдан тинтип, аны жангы къарам бла жарытып, **ЖАНГЫ СѐЗ** айтыргъа жетишгендиде. Бирле алай сунаргъа да болурла – ол Журтубайланы Махтини, Будаиланы Назирни не уа Байзуллаланы Алийни энчи сейирлериди, энчи аперимликлериди деп. Угъай, бек алгъа аллай ишле миллетни жетишимлеридиде! Таулу жаш Махтини, таулу жаш Назирни не уа назмучу Алийни дуния кеминде, дуниягъа белигли алимлени кемлеринде оюм эте, айта, жаза билмекликлери – ахырында таулу халкъны оюм эте, айта, жаза билмеклигин кѐргюзтген шарт болуп къалады. Аллай дин, тин, ниет тамалы болмай, миллетме деп, кесини кѐкюрегин къакъгъан – къаягъа тары сепгенча бир ишди. Таулу алимле, халкъларыны келиш жолларын билгенле, аны тюенесин, бюгюнчю чынтты улан сезим бла суйгенле, мен деп, кѐкюреклерин къакъмай, кеслерине махтау, даража излеп, жингирик уруш этмей, кеслерин да, халкъларын да дуниягъа алай танытадыла. Махти да, Назир да, айтылмай, ангылатылмай бир сѐзю да къалгъан болмаз деген, орус миллет кирик, илмусу, адабият бийиклиги болгъан деменгили халкъны менме деген алимлери, эки жюз жылдан артыкъ заманны тинтип, суратлап, кѐчюрюп, миллетни миллет этген адабият эпосха, жигитлик, ёхтемлик, аскер эсгермеге санап келген чыгъарманы – «Игорьну полкуну юсюнден сѐзню» – **КЕСЛЕРИЧА** окъуп, сюзюп, дуния къулталыкъда тюрк атаулланы **ЮЛЮШЛЕРИН** белгили этгендиде. Унаймыдыла аны, унамаймыдыла орус алимле – дунияны ниет агъымында ол формалы кесимчилик не да гынтты жалан да менсиниулук болгъаны **ЭНДИ** къайда да туура кѐрюнюрюкдю.

Унагъанны, унамагъанны сартындан а, Олжас Сулеменовну «Аз и Я» деген китабы чыкъгъанда, «Сѐзге» орус великни жанындан къаллай къаутгъа болгъаны эсибиздеди.

Тап, орус маданиятны бетине саналгъан, адабият илмуда даражасы бийикде жюриген Д.Лихачев окъуна тезалмагъанды анга чамланып чапмай! Ол – не эди, кыралны хукму кыудурети окъуна – басмасы, саясаты, сарыуу, – бары да кыуюлгъан эдиле Олжасны юсуне. Тарыхны андан алгъаракъ заманларына кыарасакъ, ёз миллетини ниет кыулталыгъына – жырларына, эпосларына, адеп-кыылыкъ институтларына жол излерге, аланы **БОЛГЪАНЛАРЫН** окъуна айтыргъа базынган «батырла» олсагъатдан «буржуазный националист» болуп, тую этиле эдиле. Бююнлюкде... тынгылап кыоядыла. Махтини да, Назирни да китаплары чыкыгъанлы иги кесек заман озгъан эсе да, сёзсюз, ол заманны ичинде ала кёп «академикни» кыолуна тийген эселе да, ауузларында кыуутлары болгъан кибик, «О, хахай, чалманыбызны буздула, хастаныбызгъа кирдиле, бу тузем кыарамедиреле аман озуп башлагъандыла», – деп чапханлары кёрюнмейди. Чабарыкъ да туююлдюле. Нек дегенде, таулу (тюрк) алимле келтирген юлгюле ачыкъ этген, тешген туююмчекле асыры кертидиле, асыры хакъдыла – орус череклени башларына кыыпчакъ (тюрк) асыраула кыалкыып чыкыгъанлай!

Дуния аймагъында Кыарачай бла Малкыар кибик «гитче этносчукъ», – бурундан бери да уллу маданият тёрелени сала, ёсдюре, журюте келгенлерине ийнанган, бютюн да кыабыл кёрген, бойсунган кыайсы кыоншугъа да тынч туююлдю. Совет власть чачылгъанлы, жангы кыраллыкъ да ол байлыкъны жол нёгерге алыргъа жан атардан туююлдю. Ол шарт бизни, миллет кыадарында, бютюн да сагъайыргъа, этегибизни-женгибизни игирек жыяргъа юйретирге керек болур деп, мен алай кыарайма.

Ол затладан оюм эте келсек, «Ёзден адетни» тагылары алай теренде нек болгъанларына, Журтубай улу аланы туугъанларын, келишлерин алай узакъдан нек сюрсенине сейир этмейбиз. Халкыны жашау-турмуш, адеп-кыылыкъ институтлары аллай бир эрттегили эселе, халкъ да эрттегилиди. Халкъ кесини тёлюлерин жашау жоллагъа тюзетиуде, адамла арасында жашай билирге юйретиуде, кесиликни, азатлыкъны, кертиликни юлгюлерин жарашдырыуда аллай хунерге жетишгенди – аны жолунда бююнню таулула кёп ёмюрлени арытханлары хакъды. Махти, аланы жыйышдыра, тинте, басмагъа хазырлай, кеси да ёсгени, инсанлыгъына, алимлигине ёзден даража кире баргъаны эсленеди. Халкъ да алай ёседи, алай танылады. «Ёзден адет» деп, ол адеп-кыылыкъ ёлчемлени биринчи кере, китап этип, чыгъаргъаны бла бу «Ёзден адет» деген деменгили тинтиу ишни жашаугъа келгенини арасында кыысха – беш жыл жетмеген – заман озгъан эсе да, ол заманнга биз, таулула, ары дери бла андан

артха заманны арасында бир кесек башха болгъан болурбуз деригим келеди. Адет, адеп төрелери болмагъан бла, не да ала адамлагъа белгисиз тургъанлары бла «хуна тешикден чыкъгъан» деген ангыламны арасында башхалыкъ жокъду да, аны себепли айтама алай.

Бу китапда къарачай, малкъар халкъны бары дин, тин, жол, жор, жорукъ, жолдаш төрелери жыйылып къалмай, аланы хар бирини тагысы, тамалы да сюзюлгендиле, къайсы ёмюрде къайсы жорукъ бла, къаллай жор бла жашаугъа келгени айтылады, къалай жюрюгени, къалай айтылгъаны, жашау болумлагъа кёре къайсы къалай тюрленнгени ачыкъланады. Адетле, төреле халкъны къылыгъы, жери, дин къарамлары бла байламлыдыла; кеси кезиулерине ала да – халкъны къылыгъын, жерине иелигин, дин, иш, ишлениу амалларын къурайдыла. Тиричиликни ол формалы юзюлмез агъымлары, халкъны тюрлю-тюрлю ёмюрледе тюрлю-тюрлю сынаулары бла байыгъа, насыят юлгюлюкге жетишип, къысха, шатык айтылгъан адеп ёлчем болуп къаладыла.

Ёзден адетни Журтубай улу алай ангылатханына бир юлгю келтирирге сюеме. Юлгюлени барын айтырдан болсакъ, ала 350-ге жетедиле. Хар бири адамны жашаууну бир хыйсабын, ёлчемин, даражасын тутады. Адетни дин, къылыкъ жаны бла теренлигине кирирге суйген аны философиясын окъургъа боллукъду. Бу мен юлгюге келтирирге суйген бёлюм от бла байламлыды, таулуланы отха кёз къарамларын кёргюзтгенин, от аланы жашауларында къаллай тиричилик, дин магъананы тута келгенин айтады. Журтубай улуну отну юсюнден бизге берген илмусун толуракъ ачыкълар муратда бу къысха бёлюмде ёзден адетлени саулай келтиреме:

**Отну, сууну кёзю бар,
Сауга айтыр сёзю бар.**

**Жер тойдурса – тюйдюрюп,
От тойдурса – кюйдюрюп.**

**Жылытхан да – от,
Улутхан да – от.**

От «ашамай» жашамаз.

Суу семизди, от арыкъды.

От отха ушамайды.

**От дегенинг – ит кибик:
Бирде жалар, бирде талар.**

От бла суу – тилсиз жаула.

Нарт сёзле болуп, халкъда айтылгъан бу жашау къарамла, жаратылыш къарачайлыланы бла малкъарлыланы дуния ангыламларын ачыкълайдыла. Дунияны къурулушун билмей, аны жолунда тюз барыр амал жокъду Махти аны былай ачыкълайды. «Представление о разделении природы на четыре великие, но несвободные стихии (плюс три высшие) – огонь, воду, землю и воздух (ветер) – является в воззрениях древних карачаево-балкарцев одним из главнейших и пронизывает всю их мифологию и нартский эпос. Есть в мифологии и Великая Госпожа природы – Ажам бийче, чье тело мыслится многосоставным: ноги из глины, поясница из воды, волосы из огня, ее голос – свист ветра...» Бурунгу таулуланы отха, суугъа, табийгъатны башха кюйлерине (стихия) къарамларыны юсюнден Махтини ангылатууларын юзмей, къайтарлыгъынг келеди. Ала ёзден адетлени белгилеген къысха айтыулары, бир-бирде сёз тутушлары, рифма бла айтылгъан шатык, гыллыулу экитизгин, тёрттизгин лакъапланы, жорукъланы кенгликлерин, магъана чексизликлерин ачадыла. Сёз ючюн, «Отну, сууну кёзю бар, санга айтыр сёзю бар» дегенде, бурунгу таулу, аны тейри къадарында, жашау таянчагъы къадарында кесине тенг этип, тенг этгенни къой, сыйлы этип, аны да, кесинича, жаны болгъанын чертгенди. Жаны бар эсе уа, сёзю да барды дегенни айтады. Бош алай ансдан угъай, «Санга айтыр сёзю!» Санга деген – хар жаны болгъан адамны, бегирек да ёсюп келген тёлюню отха нёгер этип, энчи жауаплыкъны салгъанды: жаны болгъан от, жаны болгъан адам кибик, жылытхан да этеди, улутхан да этеди. Анда дунияны зауукълугъу, къыйынлыгъы айтылады. Аны кибик: «От отха ушамайды». От, жалагъаны кибик, талагъан да этеди: жашау, къууандыргъаны кибик, жиятхан да этеди.

Китапда аллай 350 бёлюм, хар бири кеси аллына жашау тиричиликни бир жанын, ёмюр сюрюуню бир философиясын, адамла арасында жашай билмекликни бир алапат юлгюсюн береди. Ол бёлюмледе Журтубай улуну ангылатуулары не къарангы адамны да уятыргъа боллукъдула.

«Ёзден адетни» баш бёлюмю, анда ал сёзю къадарында жазылгъан илму-философия иш – метафизика тинтиу, – бир жанындан, Журтубай улуну, ким да сукъланырча, билими, ангылауу болгъанын кёргюзтеди; философия-илму тамалы алай жараулу болуп, кюнчыгъыш, кюнбатыш маданиятланы кюнеликлерине да алай жетишип, Журтубайланы Махти Къарачайны бла Малкъарны, алай эсе уа, саулай да тюрк дунияны закийлери – халкъ акъылманлары къадарындамы, жазгъан адамла болупму, – башха туююлду, хау, саулай да тюрк дунияны закийлери айтып, жазып жетишдирмеген,

бирси кюнбатыш философла, тарихчиле уа, тап тюшсе, кем этерге угъай демеген кьулталыкъны жерине келтирирге кю-решгенча, — алайды; дуня кьулталыкъда Къарачайны бла Малкъарны да энчи юлюшлери, салымлары болгъаларын айтыргъа, кьргюзтурге ашыкъгъанча. Бусагъатда ол, жылы кьолдан барыны жерин тапдырып, ёз халкъына, бирси халкълагъа да белгили этип кьоймаса, артда, тарыхны тохтаусуз агъымында, минг жылладача, бир жангыз ёмюр окъуна мындан алгъадача, бурунгулу жума халкъны ниет байлыгъы жокъ болуп кьаллыкъча, тынгылы иш этгенди. Мени сартын, Махти ол ашыгъыуунда халкъыбыз хурмет этер жетишимле болдургъанды. «Ёзден адет» хар таулуну — къарачайлыны, малкъарлыны, алагъа хурмет этген ким болса да — барыны столунда турургъа тийиншли китапды.

Журтубай улу бу китабы бла бизге берген дерследен дагъыда бир асыулусу тилди, ана тилибиз. Бирлени чамландырыргъа, бузаргъа, бирлени уа кьууандырыргъа боллукъ оюмланы, илму фикирлени асламысын ол тилни кючю бла айтады; орус не башха илмулада ангылашынмай не да терс ангылашынып, анга кёре, терс ангылатылгъан тарых шартланы бюгюнню къарачай — малкъар тилни ич кьудуретин, кёп магъаналы жыясын салып, алай ангылатады. Тилибизни аллай ажайып кючюн, биз эндиге дери билмей, эс-лемей келген кёп кьатлы магъанасын туурагъа чыгъаргъан юлгюле кёпдюле. Аллай юлгюлени кёре, зауукъ этмей, ана тилинги узакъ ёмюрлени тутта келген байлыгъы бла ёхтем-ленмей кьалмайса. Андан сора да, тилибизни алай билген, алай тинтген жашларыбыз бар эселе, халкъыбызны келечегине ийнаныргъа боллукъду дейсе.

Ахырында, бу китапны былай деменгили чыгъарына себеп болгъан (базынган!) «Эльбрус» китап басмагъа, аны редактору, сёзю, иши да, миллет ётю да болгъан Табакъсойланы Мухтаргъа ыспас этерге, быллай ишге кьууаннганланы атларындан махтау, ыразылыкъ да айтыргъа тийиншли кёреме. Журтубайланы Махти бла Табакъсойланы Мухтар миллет магъанасы болгъан, адамлыкъны, окъуулукъну да излеген огъурлу оюм, умут бла бирикгендиле. Аланы жоллары, бетлери да жарыкъ болурларын мен бек сюеме.

Кеси сайлагъан жол бла

Владимир Вороков – СССР-ни радиосуну бла телевидениясыны сыйлы къуллукъчусуду, кёп халкъла аралы, битеусоюз, битеуроссей, регион теле-эм кино-фестивальлада хорлагъанды. Ол Шуёхлукъну орденин эм төрт да майдалын алгъанды. «Россейни бек иги менеджери» деп, Пётр Великийни атын жюрютген Алтын белгиге тийиншли болгъанды. 2003 жылдан бери уа – Россейни Сыйлы кинематографистиди.

Арый-тала билмеген Вороковну акъылында къуру да бир жангы муратла туугъанлай, ол кесине дайым да иш тапханлай жашайды. Аны «Чыгъармачылыгъыны жыйымдыгъы» (анга алай атайыкъ) – ариулукъну ниетин жайгъан, жашауну кертилигин суратлагъан, аны бла бирге уа суймеклик жүрегин бийлеген, игиликге да ийнанган адамны жарым ёмюрлюк иши ма алай бла жаратылгъанды. Ол адамлада бла жамауатда бек алгъа огъурлу шартланы излейди, тюзлюкге эс бурады.

Владимир Вороков 1935 жылда 2-чи январьда Нальчикде туугъанды. Аны битеу жашауу туугъан шахары бла байламлыды: мында 1955 жылда орта школну, 1960 жылда уа КъМКЪУ-ну тарих-филология факультетин бошагъанды.

Журналист, кинорежиссёр усталыкълагъа ол жаныкъаны бла бериледи, Россейни журналистлерини бла кинематографистлерини союзларыны члениди. Отуз жыл мындан алгъа – 1996 жылда – кесини студиясын, шёндюгю ОРТК (НОТР) «Нальчик» телеканалны, къурагъынчы, Владимир Халидович кырал телевиденияда ишлегенди. Бош репортердан башлап, аты, къуру алгъыннгы СССР-де угъай, бир-бир тыш кыраллада да айтылгъан кинорежиссёргъа дери ёсенди. Ол 120-дан аслам телефильм къурагъанды.

1999 жылда ол Культура фондну Къабарты-Малкъар бѣлюмюню председатели болады. Мында да аны иш къурай билгени толусунлай ачыкъланады: В. Вороков КъМР-ни битеу халкъларын да бирикдириуде магъаналары бек уллу болгъан 18 миллет культура араны къураугъа, аланы ишлерин бардырыугъа да уллу къыйын салгъанды. Культура фондда аланы онла бла тематика кѣрмючлери, чыгъармачылыкъ ингирлери бардырылгъандыла.

Кѣп затлагъа сейири, хунери да болгъан Владимир Вороковну жазыу ишге да фахмусу уллуду. Ол тогъуз китап чыгъаргъанды. Аланы критикле бла окъуучула атлары айтылгъан поэтлени бла жазыучуланы чыгъармалары бла бир тизгинге салгъандыла. Аны китаплары ата журтлу эм тыш къыраллы окъуучуланы да жүреклерине жол тапхандыла.

Кинорежиссѣр Владимир Вороков биз барыбыз да кѣрюп тургъан затлада бир энчиликни кѣрмей къоймайды.

Аны къадарында, чыгъармачылыгъында, жашауунда Рина Мартиросова энчи жер алгъанын да айтыргъа керекди. Володя бла Рина уллу устаны – Чыгъармачылыкъ бла Рухий атлы усталаны – къоллары бла ишленген алтын манатны эки жаныдыла. Алада фахму, суймеклик, жашлары, тудукълары эм да аласыз жашаулары магъанасыз боллукъ сунуп тургъан шуѣхлары да бардыла.

Жокъду жер юсюнде суйген иши бла кюрешген инсандан насыплы. Ол насыпны да, билмейме, Аллах кесими берип къояды, огъесе адамны ѳз мажарыулугъу, ѳз ѳтгюрлюгюмю этедиле юлюш. Мени ангылауум тюз эсе, Владимир Вороковха Аллахха да, кесини уллу талпыныууна да таяннганы болушхан болурла. Алай туююл эсе, къайданды да муну, не ишни къолгъа алса да, аны тынгылы, ким да сукъланырча эте билиую? Ол соруугъа жауапны, сѣзсюз, Владимир Халидовични жашау жолунда жетишимлерин жамауатха туура эте билгенинде табаргъа боллукъду.

Бу оюмланы, бираз философиягъа кетиулеринден да буюкъмай, мен терсге санаргъа суймейме: Володя Вороков дуниягъа, миллетине, битеу адамлагъа да бек жарагъан адамладан бириди да, алайлыгъына бир жан да шекли болмаз.

Мен аны таныгъанлы къыркъ жылдан атлагъанды. «Нальчик сахарны телестудиясы» деучю эдиле мында телевидениягъа. 1965 жылны кюз артында мен ары, школдан кетип, ишге киреме. Сейир жылла эдиле анда ишлеген жылларыбыз. Кертиди, он жыл ишлеп, телестудиядан кетерге тюшгенликге, анда алгъан жашау, чыгъармачылыкъ дерс-

лерими да, ол иште кѳрген зауукълугъуму да унуталмайма. Унуталмайма анда биргеме ишлеген адамланы да! Аладан жүрек, ниет жарыгы кюч-къарыу ала келгенледен бирлери Володя эди. Кертисин айтханда, жетижыллыкъ улан эди (1957 жылда туугъан) Нальчикни телевидениясы, СССР-ни кесинде окъуна ол жангы искусствогъа саналгъан бир зат эди. Алай ол искусствону магъанасын телестудияны босагъасындан атлагъанлай окъуна ангылагъанладан а Владимир Вороков болгъанын айтырчады.

Ол жыллада, биз анда ишлегенлени ичлеринде (театр актѳрла, режиссѳрла да – кеслери да жашаулу адамла) жаш эдик, ѳхтем эдик. Барыбыздан да ѳхтем а – Владимир Вороков. Бир эки-юч редакторну бла жаш режиссѳрладан да экисин-ючюсюн эсге алып, ол обкомгъа тилек къагъыт ийген эди: «Мында, Ленинградны «Горизонт» деген юлгюсюне таяна, «Вертикаль» аты бла, жаш тѳлюге бериуле хазырларча, программа къурайым» деп. МГУ-ну бошап келген, менме деген журналист Анатолий Чернышевдан сора, мени да нѳгерге кѳргюзтюп, сѳзсюз, юй бийчеси Рина Мартиросованы да бир жанында къоймай, уллу умут бла жазгъан эди Володя «башына» ол тилек къагъытны. Андан а, ашыкъмагъыз, ишлей туругъуз деп, ыразылыкъ бермеген эдиле. Къалай-алай болса да, Владимир Вороков ахшы муратларына жетмей къалмады. Аны, керти да, жулдузлу жолу ол жылладан башланнганын, менича, жашны эрттеден таныгъанла кѳрюп турадыла. Ол жыллада окъуна аны Социалист Урунууну Жигити Аттоланы Салиххе аталгъан телеочеркинден белгили болгъан эди телевиденияда ишлерге жаш бош келмегени.

Кертиси бла да, ол очерк идеология тылпыулары бир жанлы этген лентагъа ушамай эди, жүрекни къозгъарча, анга жылыу, асыулукъ да тапдырырча, алай кюч бар эди анда. Таулада мал кютюню къыйын, алай магъаналы, ѳмюрледе малкъарлыны къол къыйыны бла, мангылай тери бла кесине гыржын мажаргъанын алапат суратлайлгъан эди Володя. Аны бла ол жыллада ишлеген операторла Ю. Бублик, Э. Шилин, В. Губарев эм башха устала Володяны тѳгерегине, аны фахмусун багъалай, бошдан жыйылмагъан эдиле.

Владимир Вороков ѳмюрюнде да кертичилей къалгъан Къабарты-Малкъарны жери эди. Кеси таулада туумагъанлыкъгъа, Володяны жүреги не заманда да таулагъа тартычусу кимге да белгилиди. Аны ючюн болур, Владимир Халидович, таулагъа, таулулагъа да атап, кѳп фильм алгъанды. Аны «Туристская Мекка», белгили малкъарлыла Залийханланы Хусейин бла Михаил, Улбашланы Мутай, Зумакъулланы Танзиля, ахшы тенги Байчораланы Борисни юслеринден фильмлерин айтыргъа боллукъбуз.

Володяны манга: «Билемисе, мени жерлешлерим, къуру да малкъарлы къарындашланы махтап тураса бериулерингде дейдиле», — деп, бирде лакъырда халда айтханы эсимден кетмейди. Ол тюздю. Алай, не жашыруу, миллетине, аны культурасын айнытыугъа къыйын салгъан Владимир Вороковча, кёп адам тапмазса. Сёз ючюн, ол бла Мухамед Хафицэ халкъларына этген хайырлы къуллукъну къыйыры-чеги болмагъанча кёрюнеди.

Вороковну алып айтханда, аны телевиденияда бериулерин, адыгланы тарихлерини юслеринден драма постановкаларын бир жанында къоюп да, кёп болмай чыкыгъан, «Прощающие да простят» деген романы бла ол кесини халкъына, керти да, махтау жыр такыгъанын окъуучу шарт кёргенин айтсакъ да тамамды.

Романтика халда, жарыкъ ёнде хапарлау — ала Вороковну суйген амалларыдыла дерге боллукъду, аны фикирини суратын ишлегенде. Сёз ючюн, Владимир къуру да киноленталагъа берип къоймай кючюн-къарыуун, кино-эм телережиссёрлукъдан тышында да, барыбыз да кере, прозагъа, поэзиягъа да салады къыйын. Аны манга сауыгъагъа берген «Пусть будет добрым приговор» деген назму китабы мен, кёзбаусуз айтама, улуу сейирге къалдыргъанды. Ол мен эрттеден таныгъан Владимир, жыл санын унутуп (нечик игиди ол!), жетмиш жылына чыгъа келген чагъында аллай назмула жазаргъа жюрек жылыуу жетгенине сейир этгенме! Бош кёреме къартлыкъ бла поэзияны аралары узакъды деген оюм. Жашауну татыуун тата билмеклик, аны хычыуунлугъун, жылларындан буюкъмай, къартлыкъгъа бой салмай, жыр, назму да тагъа келген инсан — ол туюлюмдю дунияны, сезимни да бийи!

Владимир Вороков аллай инсанладан бириди. Жашауну желлери (сууукъ желлери), бушууу да ол адамдан не заманда да бир жанлыча кёрюнедиле манга. Бу адамны нюрютабийгъаты ариуду. Накъышлыды Володяны дуниясы. Ол дуния, къалай эсе да, биягъы таула бла байламлыды, назмучуну ёхтемлигин да ала тутханча, сууутмай. Аламат дуниясын назмучуну «Сонет о рассвете в горах» деген чыгъармасында кёребиз:

Ты посмотри как розовый восход
Кладет на горы трепетные руки.
И розовость земли от ласковых забот
Теперь забыла о былой разлуке.

А только что на всем лежала мгла,
Лишая землю радости и света,
И прятала в ущелье глубина
Красоты в ожидании рассвета.

Таула, халаллыкъ, керти шуёхлукъ, къарындашлыкъны билеги, жюрегине теренинде уа (бек теренинде!) – туугъан жерине суймеклиги. Владимирни чыгъармаларында тиширууну сыфаты суу суратха ушайды. Аны, мен билип, ёмюрюнде табийгъатны ариулугъун, ата журтуну да чырайын багъалагъанча, тиширууну сыфатына уллу сукъланыу халда къарагъанча, алай къарагъаны кёзге урунуп турады.

Аллай адамды Вороков, уллу зат, аз зат окъуна болсун, багъалай, аны даражасын, сыйын бийикге кётюре билген.

Тих и нежен шепот,
А звучит, как рокот.

Нечик ушайдыла бу эки тизгин Владимирни кесине. Нек дегенде, ол не гитче затчыкъдан да, гелеу сыртда назик гюлюн, Чегем чучхурланы инжи саркъыуларын ариу, татлы, жумушакъ тил бла суратлагъанлыкъгъа, аты, ауазы узакъ жерледе да эшитиле турадыла. Вороковну нёгерликге, шуёхлукъгъа кертичилиги уа? Нечик кёплени кесине шуёх этгенди ол, нечик кёпле тутхандыла аны кеслерине татлы тенгнге, къарындашха.

Жангы жылны ал кюнлеринде газетге аны юсюнден, жетмишжыллыгъына атап, манга материал хазырларгъа тюшгенинде, ол затны магъанасын бютюн терен ангылагъанма. Бизни республикада атлары иги бла айтыла келген кёпле бири биринден ариу сёзле бла Володягъа алгъышлау къагъытла жазгъан эдиле! Кеси айтыучулай, ол къауумну асламы таулуладыла – Залийханланы Михаил, Зумакъулланы Танзиля, Эфендиланы Тамара, Салих, Фуад, Байчораланы Борис... Аланы алгъышларына Володя бек къууанганын айтмай жарамаз. Жюрек ыразылыгъын билдиргенди ол аланы барына да.

Нечик игиди нёгери, шуёху да кёп болгъан. Ала не заманда таянчакъдыла адамгъа. Сёз ючюн, Байчораланы Борисни – Володяны антлы тенгин – былайда мен бош сагъынмайма: «Мен сени (Володягъа) хирург бла да тенг-лешдирирге кюрешгенме. Алай хирург, операция этип, бир жолгъа жангыз бир адамны салады аягы юсюне, сен а эфирге бир чыкгъанынг бла минглени аурууларындан сау этесе».

Володяны ёмюрюн жарытхан – Рина. Рина Мартиросова. Ол жаны бла да тутхан кёре эдим жашны насыбы! Экисини атлары, аланы хар ким да биледи, бирге жазыладыла титрледе. Кюн бла айгъа ушатыр эдим аланы, алай кюн бла ай тюбемеучюдюле бир бирлерине. Эки жарыкъ жулдузчадыла ала, бири бирине жарыгъанла. Алайлыгъына шагъатха

былайда Володяны «Эсингдемиди?..» деген миниатюрасын юлгюге келтирирге сюеме:

Сен соргъан эдинг:

– Мени къаллай чагъымы сюесе?

– Мудак чагъынгы. Жарыкълыгъынгы. Шошлугъунгу. Тохтаусуз селешип туруунгу да. Соргъанынгы, жауап къайтаргъанынгы да. Кесинг кофе иче туруп, мени кызыл кружкама ол мен скойюучю «Голд» кофени къуйгъан чагъынгы да. Кертиди, не хазна сюер эдим алай а, сен уллу селешсенг. Да мен сени аллай кыылыгъынгы билмейме.

Сюеме, балконбузгъа чыгъып, мен кезден ташайгъынчы, къол булгъап, ашырсанг. Мен да, ызыма къарай-къарай, сенича къол булгъай, кетип барсам. Кёрюп болмаучума ол балконну, алайда сени эслемесем.

Кёк кюкюрегенде, сен манга жууугъуракъ кысылыргъа кюрешесе, мен сени элияны чартлауундан къоруулаялыкъча. Ол чагъынгы да сюеме сени.

Бирде кесими, не уа бир башханы назмусун окъуп бошаргъа сен: «Нечик ариуду», – десенг шош ауазынг бла, ол да хычуунду манга.

Тюш азыкъгъа олтура: «Келчи, бичакъ бла кесмей, лавашны кьолубуз бла сындырайыкъ», – дегенинги да сюеме.

Эсингдемиди жашнай тургъан алма терек бахчабызгъа къагъанакъ жашчыгъыбызны келтиргенибиз?

Тадж-Махал а?

Эсингдемиди Буз тенгизде Берген?

Эсингдемиди Египетни пирамидасына къоркъа-къоркъа киргенинг?

Эсингдемиди?.. Эсингдемиди?.. Эсингдемиди?...

Кюн жауундан тогъуп, кёкге чыкыгъан Тейри кыылыч, узакъаладан келе-келип, экибиз бир бирибизни уппа этгенибизни да сыйлы кёрюп, алай эрисе сюеме мен. Сюеме.

Рина. Володягъа аны аты, ариу макъамча эшитиле, жашауну къууаты, чыгъармачылыкъ жолуну да – музасындан да озуп, жол нёгериди, ишини магъаналылыгъына магъана салып туруучу жолдашыды. Ол мен эрттеледен таныучу эки ахшы тенг, эки алаамат журналист, режиссёрла – Рина бла Володя – кёплеге алаамат юлгю бола келедиле, бир ахшы ишни да жартылай къоймай.

* * *

Былайда Володяны ахшы тенглерине, республикада, андан тышында да белгили адамлагъа сёз берирге тийиншли болур.

Залийханланы Михаил: Рина бла Володя къурагъан ОРТК «Нальчик» бла республиканы Культура фонду асламлы информация органланы айныуларында магъаналы жерни алгъандыла...

Владимир Сохов: Мени чексиз сейирге къалдыргъан сени «Прощающие да простят» деген романынгыды. Аны жазаргъа

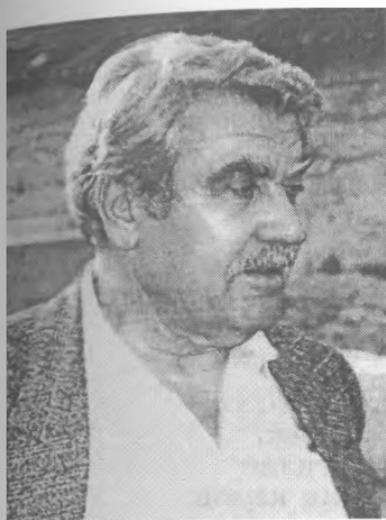
фахмудан, иш кёллюлюкден сора да, адам улун, ёз халкын да адам нечик сюерге керекди!..

Зумакгулланы Танзиля: Ол, бетинде сабий ышарыуу болган, кеси да халал, жумушакъ жүрекли адам, сёзсюз, культурабызны закий инсаныды десем, жангылмазма...

Виталий Наводничий: Айтхан сёзюнден таймаучу, тюзлюгюн билип, анга кертичилей кялыучу адамды Володя... Негерине керек кюн игилик этерден ол бир заманда да артха турмады.

Владимир Вороковха ийнакъ сёзле айтып, бийик багъа берип, аны ишине, инсанлыгына да дуня бла бир алгыш кяагыт келгенди. Ол а Володя шуёхлукъну, шуёхланы да кяалай тута би лгенини шартыды.

ГУРТУЛАНЫ Салих

НАЗМУЛА

Неге жарсыйса, Малкъарым?

1

– Ата ташлагъа келдик. Энди санга
Сорама: ненг барды этилмей къалгъан?
– Бир бирни иги тутмайдыла саула,
Мени бюгюн ол этдиреди къайгъы.

– Малкъар, ишленедиле эллерибиз,
Энди бизге бармыды айтырыгъынг?
– Барды! Барды! Бирге болуп экигиз,
Ючюнчюню сөгюп, тыясыз таргъа.

– Малкъар, иште хорлатмадыкъ кишиге,
Андан иги уа не барды адамгъа?
– Къарыусузну къыйнамасын кючлюгюз,
Адамлыкъгъа жабышмасын терс тамгъа.

– Таулуну аты чыкъды билимлиге,
Андан уллу махтау жокъду дуняда!
– Таза ниетли болсагъыз бир бирге,
Кери къалырсыз керексиз дауладан.

– Дуня да бизге айтады ариу,
Бийик Малкъар, ол туюлмюдю къарыу!?
– Къоншугъуз бла иги болсун ара,
Андан уллу байлыкъ жокъду Малкъаргъа.

Бир бирини ёлюрюн, онгарын да
 Суймейдиле, дейдиле, къарындашла.
 Бу айтыу унутулсун ахыры да,
 Ол жюрюйдю жан кюйдюрюгюч къаргъышха.

Жол жанында чечек бетли тюе таш
 Кючден чыдады эрттенден ингирге:
 Къайырылса къарындашха къарындаш,
 Ол туююл бу кеф дуняда игиге.

Кырдык да, кечеги чыкъдан ийилип,
 Чалынып къалса сюеди теркирек:
 Къарындашланы бир бирге игилик
 Этдирмеген душманлыкъларын кёрюп.

Темир чакъгъыч бла кьюу да – нёгерле.
 Тую тенгли тамычы тешер къаяны.
 Къарындашны суймей эсе ёлюрюн,
 Онгмасын деб'а, жанын нек кыйнады?..

Уянады кёк.
 Булутла
 жубукъаш этдиле аны.
 Тынгысыз къарады Жерге.
 Къалыубалалы, бурунгу,
 къарлы, тёппели тауланы
 сыйындыргъанды жюрегим.

Тёппени сылай жюрюген
 жел да чал болду, туююлюп.
 Бек тынчды жашау эссизге.
 Жарылгъан эсе жюрегим
 тамыр, сизилип, тюгенип, –
 Малкъарны жарсыуу сизди.

Булутлада къалкъыгъан кёк
 уянды мени биргеме.
 Аны тёшеги – жумушакъ.
 Жаным – бичакъдан юркген –
 къадалыпды темирлеге,
 Малкъарны куююне ушап.

Кёк, булутлагъа тегюле,
Жерге кёксюлюн татдырды,
Жерге уа ол – сыйлы саугъа.
Алышдырдыла темирге
Аллах берген тамырымы...
Тюрленмеди жаным санга.

Кюн жилтиреди огъары,
хар юйге кирлиги келип, –
жол ачылады жашаугъа.
Сынап да тур, манга къарап:
темирленмез суймеклигим,
Малкъарым, ийнан жашынга.

4

Тал терекле тынгылайдыла суугъа,
Чачларын сугъуп, сууну халын тинте:
Дуния кетип барады осалгъа,
Эртте тюйюлмюдю алыкъа, эрте?

Суу эшитеди, чачын жууа талны,
Ахтынганын бийик таулу Малкъарны:
Къол аяз тенгли жерчиги – таланып,
Эрирге да къоркъуп турады къары.

Талны бла сууну орталарында
Ушакъ барады адамны юсюнден:
Бу жер бизге жетгенди аталадан,
Хар ким муну нек тартады кесине?

Оноу этедиле халкъны чуууна
Башладан келген сууундан татханла:
Таллагъа негер боладыла чумла,
Кёк да, тезмей, бетине ау тартханда.

Къалын чачын тал суугъа берген кибик,
Таулу къан болур ючюн ёз сууунда,
Жанын жүрекке ышанып, суймеклик
Аз да тапдырмайды кесин осуйгъа.

5

Эрттен шошлукъ кырдыкга,
Таш жоллагъа да къонду.
Мени къаным, къартыккъъа
Сыйынмай, жамлап кюйду.

Тангны атханы бошму
Болуп кьалды да манга?
Эшитемисе, шошлукъ? –
Табыл, табу, дарманнга.

Шошлукъ, шошлугъунг кьайда? –
Сени жырып озду окъ.
Дуния – дауур, кьайгъы,
Халкыма бир тынчлыкъ жокъ.

Къурудула тагыла.
Баш болдула тентекле.
Шошлукъ, бери тынгыла
Бу кюн тийген эрттенде:

Ёмюрлени хатлары
Къалмадыла сыйсызлай,
Тынчлыкъны, рахатлыкъны
Малкъарым бир сынасын;

Чумла, бетледе бише,
Балсыдыла иссиде.
Сюймеклик сени бешик
Эте келди кесине;

Элгенмегенди жукъдан,
Санга кертилик этди.
Ол бешикни таш жолда
Малкъарым тебиретди.

2005

Агъаргъан бийиклеге къарап...

Къан тегюлгени, гур отча, кюйдюрдю,
Эриулю жаныма къатылып.
Къарады кезюме буз ургъан бир кюнде
Ышыкгъа къысылгъан къанатлы.

Къыйынды кишеннге юйретеген ажирни,
Къопхан суу таш тапды башына.
Тал чапырагъы юзюлдю бош желде,
Къалтырау – бутакъдан башланып.

Азия тюзледе, ол къызгъан хауада,
Кёзкёрген, дарийча, кёрюнюп,
Кёз ачды таулуну хаятлы халына –
Адамгъа ачылгъан кёлуне.

Жаналгъыч, жал барып, жанына сюелсе,
Кёрмегенча этген, ол – таулу.
Тюекъуш адетге бермеди ол кесин,
Тюзде да кёрюнгенди уллу.

Асырау адетге тиширыу юйренип,
Къабырла къазаргъа тюшгенде,
Андан да къачмайын, урушдан эрлерин
Сакълагъан анала – тышында.

Биз а – не! Сабийле! Аш болса – къарын токъ.
Ол кюнде таш кесген жарама
Бюгюн да излейме не жула, не буштукъ,
Жула да – Азия жаныма.

Ол ачыу азмыды менича бирлеге, –
Тюрсюню къоркъутады къанны.
Жашат, я Аллахым, агъарып бийикле,
Алагъа бурдурмай аркъамы.

Жазыу сыры

Адабиятха жол ишлеу – къанатха
Желни сагъын табып берген кибикди.
Зурнук жыйын учады бир къууатлы,
«Къырыуу» да – алгъыш этген кибикди.

Аяз, къыркъынжик балача, кырдыкда
Ойнакълайды, жашлыгъына къууана.
Жазыучуну, хорлагъынчы къартлыгъы,
Къаламы жютюлей къалсын къолунда.

Акъ Сууну жерк къулагъы жаназыгъа
Сюелди да, баргъан суу да алынды.
Жазыу иш къадар эсе жазыучугъа,
Жаны жашар адамны сууалында.

Акъ булут – кёкню кенглигине керти.
Жазыучуну къаламы уа – къадаргъа.

Аны жашауум кеси да танг кёрдю,-
Тыялмаз жазычуну киши таргъа.

Жангы сёз къанатланыргъа ашыкъмаз,
Каламчыны кесинден изим тапмай.
Жангы болмай – эски эшикге чыкъмаз,
Жангы да чакъмаз – эскиге таянмай.

Къарачайлы къыз

Бир къайгъым жокъ.
Радиога – музыка.
Кюн – къушлукъда.
Назы – кёкге тигилип.
Тюбедим къадарымы ууазына,-
Зухра келди, келген кибик игилик.

Кёкде эди Зухра кюппе-кюндюзде,
Къоншу жулдуз жашаудан умут юздю.
Марал болду бу дуня кёз юсюмде,
Суусап бахчам къадар сууун кюседи.

Кёкге илинген назычыкъ уюду,
«Зухра» деген жулдуз жыргъа тынгылай.
Тынчылыкъ, терек къагъылгъанча, къуюлду
Башыма хычыуун, халны ангылай.

Радиогагъы музыка – макъамы.
Чолпанны да балсыталды Зухрам.
Баям, манга эски жыры Таукъанны
Энди кёкден, Аллах ишими къурап.

Кесин кёк жулдузда излейди кезлеу,
Заман салалмаз буйрукъну бир чекге.
Къарачай, «Зухра» деген жырын излеп,
Къыйналса, келсин тюзюнлей Нальчикге.

Зухра, сенде Зухра турсун кеталмай,
Жаз кюнлеринг унутдуруп къышланы.
Жангы минг жыл башланады тамбла,
Минг жылгъа болсун мени бу алгъышым.

Нарсана. 2000 жыл 30-чу декабрь

Орам чыракъны жарыгъы

Шошду кече.
Терек бахчам жукълайды.
Къалкъыгъан кырдыкланы чыкъ терлетди.
Бир иги хапарны кибик, жокълайды
Орам чыракъны жарыгъын терезем.

Иги хапарны сакълау а – ичимде,
Каполда сакълагъанча гюл заманын.
Жюрек жюреке ийсе келечиле,
Ала огъурамайдыла чыракъны.

Къарангыда бичилген жарыкъ ишле
Излемйдиле нёгерге чыракъны.
Чариш къызыугъа кирселе ючлюле,
Уллу кёллю боладыла тынчлыкъгъа.

Ол ишлеге таш атханла болдула,
Жар тюбюне къутулгъан ырхы суулай.
Мени тынчлыкъгъым а кёчдю чыракъгъа,
Сюйгенле андан юлюшлю болсунла.

Къара сабан, акъ сабан да – адамдан.
Жауун тюбюнде кёк кырдык сюелди.
Жюрек – излеген жюреке алданыр,
Алагъа ёз суу берген а – суймеклик.

2005

Тюненем

Сууугъу жиликге ётген бийикден
Къарайма – сабийле ойнай тюбюнде.
Аладан да къоркъадыла кийикле,
Мени уа ала бюгюн да тюненем.

Бизни да апчытханды къыш сууугъу,
Атала этген къууумла ажашып.
Биз – жашла – аманат эдик саулагъа,
Биз а кимлеге къояйыкъ жашланы.

Аяз чапды, гелеулю бетни сылай,
Анасына алай чабады бузоу.

Къужур дуниягъа тюбедик – саула:
Майдаллы болады жашауну бузгъан.

«Бюгюнюнгден онглумуду тюнененг?»
Ол сорууну сорады кёкню сайы.
Аллах сакъласын умут тюгенгенден,
Аны тилейме эрттен, ингир сайын.

«Сюймеклик да бир башха тюрлю болду,
Сууу къуругъан суу ызча, ачылып...»
Ол соруудан намыс агъачха букъду,
Булут артына букъгъанча ай, чыгъып.

Бу иште да тюненеми изледим,
Излегенча къанкъаз эски уясын.
Сунмай тургъанлай, таудан къар юзюлдю –
Да бюгюнюм тюненемден уялсын.

2005

Жангыз жол къагъыт

Тауусуладыла букъулу жолла.
Тюгенедиле залимле да бирде.
Жалан да жашауду ёмюрлюк болгъан,
Артха къайтмайды черегине кирген.

Адетин этип, къышны жаз алышыр.
Озгъан кюнню жокъду алышыу адет.
Хычыуун болады, ариу алгъышлай,
Жашлыкъ кюнюнг – ол а озады бир терк.

Жолну арытыргъа изим хазырды,
Артха къайтыргъа табылмайды изим.
Уллу терек болуу – зыгытха жырды,
Зыгыт къалай болалсын терек кеси.

Ары барды жол къагъыт, бери – жокъду.
Сюймекликде болады къагъыт бери.
Жашауунг – сызгъырып озгъан бир окъду,
Сюймеклик изимни къыйынды билген .

Билдирмей, келип да къалыр ол изим,
Жюрегингде бар эсе уялыкъ жер.

О, Аллах! Ол изимге жетсин сёзюм,
Жашлыгыма кёз жетдирирге онг бер!

Жашлыгыма бийик кёкдю жол к'аг'ыт,
Жулдузу сайын – с'оймеклик ийнаг'ы.
Манга ийнаныу береди, сау к'аллык',
Кюнюм кеч болмайды, анга ийнанып.

2005

Кёсе бетин к'аяны
К'ямичилейди жауун,
Чорбатсыз уяланы
К'оймазданды бир сауун.

«Штап-штабы» аны,
Элия от чак'дыра,
Юздюле каполланы
Алма терек чачладан.

Эбзе хогултну сары
Бишер кюнлерин созуп,
Элия жанды ог'ары,
Жаууну бла озуп.

Буюк'г'ан гяхиникле,
К'орк'а-к'орк'а, турдула,

Ышанып игиликге,
Ышардыла туурада.

Кёк наратны кекели –
Кюкюреуден элгенген –
Кёзюн ачды, сак' кёкню
Кёклюгюне илинип.

Кёкню сууу талады
Жерни, битеу да жамлап,
Ак' Сууум толанланды,
Кенг арбазыма жанлап.

Жунчуг'анча кёрюндю
Табийг'ат бир кезиуде.
С'оймеклиг'а юйреди,
Жук'у кирмей кёзюне.

2005

С'оймеклик сыйлы аурууду

Тауг'а жайылг'ан – тангны аууду,
Ахшы муратым чабады ары.
С'оймеклик ауруу сыйлы аурууду,
Аны сынаг'ан болады ариу.

Жай кюню жерге – кючдю, к'арыуду,
Жылыу чапханды арбазг'а, юйге.

Сюймеклик ауруу кыйын аурууду,
Хар адам андан аурургъа суйген.

Сериюн желчик, букъу суурмай,
Оюн-ойнакълай тюбейди санга.
Сюймеклик ауруу татлы аурууду,
Жаны барлагъа болады саугъа.

Жолну бегитген бийик бурууду,
Жолун таусмаз анга жолукъган.
Сюймеклик ауруу жукъган аурууду,
Къызгъа, жашха да бир кибик жукъган.

Тауну кър жюгю бир бек ауурду,
Сейир этеди тегерек-тийре.
Сюймеклик ауруу кючлю аурууду,
Къарт жүрекни да атха миндирген.

2005

Таусулмагъан кюреш

Таула бла таулула – къарындашла.
Кёк бла жер – бири бирин суйгенле.
Суу бугъады, тёмей ушкок тауушха,
Суу ташны ышыкъларына сюркелип.

Башладан кюн, кърккъа-кърккъа, къарады.
Юйренген жолу бла энеди танг.
Кюнню тюрсюню къонады кърлагъа,
Къар суугъун сындыра да, сынсыта.

Зауаллы кеси – Жарыкъ! Кишенленип
Туругъа юйренмеген оюм, акъыл.
Азларын кёп этедиле кючлюле,
Этимлери уа толтурмай оймакъны.

Сейир этедиле, халкъым, тасларынг:
Зыбыр ташларынг да тюшюп юлешге,
Къауданынгы, шауданынгы тазалай
Сакълар ючюн тохтамайды кюрешинг.

2005

Аны далиллиги бетинде эди

Бу адам, терскъолчу жаш Тилланы Рашид, туугъан, ёсген жерине бир алакат ушай эди: узун бойлу, къатангы, кюз артында наратланы къырпакълап башлаучу мууалгъа ушаш, агъы хорлай башлагъан чачын узунуракъ ёсдюрюп, ол да кесини ёсюмюне бир тап келишип, бёксюмюн алгъаракъ атып, хар заманда да, уллу-уллу атлап, аягъын жерге салгъаны сайын, аны тутумлулугъун басып сынагъанча, алай жюрюучю жаш бир да кёз юсюмден кетмейди. Кенг жауурунлу, бетинден ышаргъаны кетмеген, ол ышарыуу таза да жюрек халаллыгъындан келгени, кеси ёсген Терскъолда танг аласында кюнлюм бетле кибик, шарт билинген адам эди ол. Атлашында-жюрюшюнде, сёзюнде-хапарында, этиминде-ишинде да аны далиллиги кёрюнюп тура эди.

Жашагъан Москвада эте эди. Анда орналгъанлы иги кесек заман бола эди, алай аны таулулугъу, адет-къылыкъ билими, адеп-низам жюрютуюу, иш этип къармагъан адам да бир чурум тапмазча, алай таза, ана сютю бла келгениндеча эдиле.

Аны юсюнден хапарны, жашла айтып, эшите-эшите тургъан эдим къысха танышхынчы. «Ол биз хапарын айтып туруучу таулу жаш ма буду» деп, узакъдан кёргюзтген да этген эдиле бирде. Алай мен, аны атасындан да тамата болурма дерча, ол жыл сандагъы киши, аны тенгнге-нёгерге излер заманым озгъаны себепли, таулулада аллай жашларыбыз болгъанларына къууанып къалдым. Къолундан келген, жангы жашауну агъымларына кесин терк окъуна жарашдырып, иш къуараргъа от болгъан, саулулугъу, жигитлиги сюелип тургъанлай да тышына уруп тургъан бёгек, таштабан жаш эди Тилланы Рашид.

Танышханыбыз а былай болгъанды: жюрегим ауруп, мында дохтурла этер амалларын тауусхандан сора, манга Москвада жюреклеге бакъгъан Арагъа барыргъа тюшеди. Не барыргъа, биргеме бир жюрек дохтурну да – Гемуланы Сергейни – ийип, элтген этедиле. Къатымда уа – гитче жашым Марат.

Къызым Джамилия бла бирге бизни жюрекке бакъгъан больницабызда ишлеген Елена Казбековна Арсагова Москвада Кардиоарагъа сёлешип, манга къарарыкъ бир дохтур бла да келишип. Жюрегими жарыргъа тюшсе деп, ол жаны бла аты айтылгъан уста Малашенко бла оноулашып. Манга айтмагъан эдиле, алай артда ангылагъаныма кёре, ишим хоча болмаз эди да, аны ючюн къазауат этген эдиле сабийлерим.

Гемуланы Сергей мени андагы дохтурланы кьолларына береди да, ол кюн окьуна кьайтып кетеди ингирги самолёт бла.

Экинчи кюнню эрттенинде, бир аш-суу мажарайым деп, Марат сахаргъа чыгъады да, ма сейир! – жолну толтуруп, бир бирлерини кьабыргъаларын «кьашый» баргъан мешина кьадарны ичинден Маратны эслеп, таныйды да, Рашид, ортадан кьыйыргъа чыгъар ючюн иги кесек жол да барып, артха бурулуп келип, Маратны табады.

– Нексе мында?– деп сорады Рашид Маратха, анга да билдирмей келгенине сейир этген магъанада,– жукъму болгъанды?

Анга не айтханын мен билмейме, алай, аллыкъларын да алып келип, Рашидге тубегенин манга бек кьууанып айтхан эди. Визге туберге аэропортха Маратны дагыда бир нёгери – Чочайланы Тенгиз келген эди мешинасы бла. Саусузла юйюне тохташхынчы, ол да кетмей турду. Артда Маратны биргесине окьугъан татлы тенги Кючмезланы Валерий да Петербургдан келди. Ол экисине Марат болмай кьалмазлыкъ ишгеча кьарагъан эди, Рашидге тубегенине уа артыкъ кьууанганын сезип тургъанма: ол Москвада эрттеден жашагъан, тенглери, танышлары да кёп болгъан жашыбыз эди.

Ол Арада эхограф болуп ишлеген таулу жаш – Мамай-ланы Хусей да, мен орналгъандан сора, излеп табып, танытды кесин.

Ол кюн билдирдиле жүрегими жарыргъа керек боллугъун.

Алай бла 19-чу июльда бардыкъ да, 22-чи июльда уа жардыла жүрегими, ол ортада тынгылы хазырлап.

Артда айтхан хапарларына кёре, ол кюн ары Москвада болгъан таулу жашла жыйылып болгъандыла. Кеслери да, кавказ миллетге ушагъанла деп, хахай этмесинле деген магъанада, ючюшер-тёртюшер болуп, бир бирден узагыракъ сюелгендиле аягы юслеринде 12 сагъатны. Аланы ичлеринде, айхай да, Рашид да болгъанды. Ол кюн мени жүрегим бла 12 сагъат кюрешгендиле. Реанимация отоугъа элтгенлеринден сора, жукъудан жайыгъа баргъанымлай, хауа жетмей, кьайры эсе да кетип баргъанымы ангыларда, эсими тас этдим. Артда айтханларына кёре, буйреклерим, ёпкелерим да кече ишлерик дохтурну жараусузлугъундан тохтап кьаладыла. Марат кьоркъады, адыргы этеди, амалсыз болады. Постда олтуруп, темир чыбыкълары манга илиндирилип тургъан аппаратлагъа кьарагъан дохтур тиширыу да Маратны адыргысына:

– Аппараты показывают, что всё нормально,– деп кьояды.

Марат, этер амалы къуруп, мобилъ телефону бла тышына Рашидге сѣлешеди.

Ол уллу юйде реанимация отоуну Рашид алай терк къалай тапханын бюгюн бир киши да айталлыкъ туююлду. Кире келип, Маратны халын кѳргенлей, ангылайды болгъанын да, кѳп сагъыш эте турмагъанлай, Рашид ол агумансынган дохтурну юсюне айланады, постдагъы тиширыу телефон бла бѳлюмню таматасына сѣлеше тургъанын эслеп, телефонну, тартып, аны къолундан алады.

– Бусагъатдан бери жетип, бир мадар этмесегиз, эшит-медим демегиз, – дейди бѳлюмню таматасына.

– Мен Москваны ичинде туююлме шѳндю, тышындама, жеталлыкъ туююлме, боллугъу болгъанды, къайтаралыкъ туююлбюз, – дегенни айтып, къутулургъа умут этеди.

Адам аягъы тынган заман, кеч, ким сюеди ол заманда ишине келип айланыргъа?! Аллаины аз кѳрген болмаз эди ол бѳлюмню таматасы.

– Алай эсе, бусагъат Лео Бокериягъа (Кардиоараны таматасы) сѣлешеме, мен аны уста таныйма, ол кеси окъуна келирге угъай дерик туююлду, алай андан сора сен бу ишингде не хазна къалырса. Не бусагъатдан бери жетесиз да, бу адамыбызны жюрегин жангыдан ишлетип, жашаугъа къайтарасыз, не да мен айтханымча этеме, – дейди Рашид да, ачууланып.

– Кѳрейим, жетала эсем, – дейди бѳлюмню таматасы.

Телефон бла сѣлешип, адамланы жатхан жерлеринден къобара келмей эди эсе, билмейме, Марат айтханнга кѳре, дохтурла реанимация отоугъа бирем-бирем хылыф кирип башладыла. Къарнымдан, къууугъумдан да сууну ийнеле бла сыпхарып алып, аркъамдан а ток бла урдуруп, тохтагъан жюрегими теширдиле, буюреклерим бла ѳпкелерим да аз-аздан ишлеп башладыла...

Не да болсун, кѳп мадарла этдиле, аланы барын да санап турмайым, бир заманда бѳлюмню таматасы (ол «боллугъу болгъанды» деген), Рашидге бла Маратха айланып:

– Биз этерикни этгенбиз, энди кесини чархы болушса, саулукълу адамча кѳрюнеди, къутулады, тин киреди, – дегенди...

Бир заманда кѳзлерими ачсам, – аякъ жанымда Рашид сюелип, къатымда уа – Марат.

Ауазым чыкъмагъаны себепли (ѳпкелериме хауа барыр ючюн бурун тешигим бла резин быргъычыкъ кийирген эдиле, къолум-бутум да темир ундурукъгъа тартма жипле бла къысылып), сол къол аязымы къымылдатып, Рашидни къатыма чакъырыргъа кюрешеме. Ол, ангылайды да, келеди. Бармакъларым бла белгиле эте, Маратны кесин къоюп

кетме, деген ниетими ангылатыргъа кюрешеме. Рашид ангылап къояды, таланган. Айтады манга ол:

– Сен къайгъы этме, мен былайдама, турлукъма былайда.

Бек дурус эшитдим аны ауазын. Ол кезиуде биягъы онгсуз болама да, кетеме къайры эсе да батып. Тюш кёргенча болама: жатама къабырда; сол жанымда, онг кьолларына бирер къынгыр кылыч алып, биреуню уругъа хазырланып тургъанча, ёрге тутуп, къайры эсе да къарап, Марат бла Рашид сюеледиле. Онг жанымдан а манга кёрюнмеген ким эсе да биреулен тюз жашладача къынгыр кылыч бла уруп, бир тёшню сары мылы топурагъын тилим-тилим аудура келеди. Хар ургъаны сайын, бир тилим бери жанына аууп, кысыр къабыргъа ачылады. Дагъыда урады да, дагъыда бир тилим ауады да, сары мылы топуракъ къабыргъа ачылады. Дагъыда бир ургъанында уа, топуракъ тилим бери ауады да, къабыргъада мени суратым кёрюнеди, башымда да – эрттеги шаркъ поэтлени суратларындача, аллай бир бёрк.

– Тохта! – деп кыгычырады Рашид ол манга алыкъа да кёрюнмеген адамгъа. Ол адам, къынгыр кылычын да силдерге хазыр болуп, ёрге кётюргенлей, дып тохтап къалады.

– Ма былайда Салихни аты бла бир оюлмазлыкъ къадама къала ишлегинчи, мындан чыгъарыкъ туююлсе, – дейди Рашид ол адамгъа.

Алайлай, биягъы уянышмы къалама, огъесе дагъыда бир ёлюмденми къайтарадыла, – билмейме, эсим къайтады.

Ол ёле-къайта тургъан такъыйкъаларымда битен жашаууму кёргенме, артыкъ да кёбюрег'а – жүрегиме къыйын тийген кезиулерин. Китаплада кёп окъугъан эдим мен алай болуучусун, ийнанмай тургъанма ансы, кесим сынагъынчы.

Аланы барын да жазгъанма, китап этип чыгъарыр заман болур эсе уа деп. Эсгериулерими бу кесекчиги Тилланы Рашидге аталгъанды да, аны алгъаракъ туура этеме сизге. Нек дегенде, бир Аллахдан сора жанымы къайтаргъан ол болуп, андан артхасында, мен бери къайтхандан сора да, жылны кёзюне хар ыйыкъдан бир сёлешип, саулугъуму соруп, бери келгени болса уа, къайтмай кетмегенлей, манга алай сакъ болгъан жаш, мен саусузла юйюнден чыкыгъандан сора жыл да озгунчу, Марат юйленгенде, тоюма да келип, жууукъларым бла да танышып, къууанчымы бютюн да жарыкъ этип кетген огъурлу жан ажымлы жоулгъанды. Аны ачыуун кётюралмай, не этерге да билмей, жашыма къарындашлыкъ, манга жашлыкъ этген уланны юсюнден эсгериулерими артында къалгъан сауларына къайгъы сёз орнуна басмаларгъа сюеме. Анасы Зулихагъа бла къарындашы Хусейге андан

не келсин?! Болса да, иги адам болгъанын башхала да сынагъанларын билсинле деген болмаса.

– Бир жылдан сора дохтурунга кёрюнюрге керек эдинг да, нек келмей тураса?– деп соргъан эди, мени тоюмдан кете туруп. – Келлигинги алгъаракъдан билдирген эт, Ревешвили (Кардиоараны таматасы Лео Бокерияны экинчиси) иги шуёхумду, хар затны да хазыр этип турурма.

«Бир къаты сёз бла жүрегими къыйнамай кетген жашым»– деп жиляй эди Зулиха. Мени жүрегим а манга хар эрттен сайын: «Мени ишлетип кетгенни унутма»,– деп, Рашидни фазлу суратын кёз туурама келтирип турады. Ма бу тюпдеги тизгинле да алай жаратылгъандыла:

Минги Тауум, къарлыса, чыранлыса,
Бийигинги жашырмайса кишиден.
Дунияда кёп затха чыдагъанса,
Къалай чыдадынг жигит Рашидинге?

Сенден да бийикдеги кёк, жарылып,
Нек алындырмады жерни дауурдан? –
Жарылгъан жүрегим, тюшюп жалыннга,
Жарылгъынчыдан эсе бек ауруду.

Тынчлыкъ юйюмден кетгенди эшикге,
Тарла ичинде жиляйды, бууула.
Кесинг ёсдюрген эдинг да Рашидни,
Бешиги да, бешик жыры да болуп.

Жан халаллыгъы да, кесингча, уллу,
Санга айып келтирмезча – эрлиги.
Акъырынчыкъ кетереди ауунгу
Чарслы туман, ача-ача ёрлени.

Ырхым эди Бахсан ауузну жели.
Кюн а жылытады, жиклеге жетип.
Алай жылыта эди элни-жерни
Рашидни адамгъа тутхан ниети.

Чексиз эсе да рахуму къадарны,
Къалды, баям, заманында жеталмай.
Манга Рашид табалды темир дарман,
Кесине уа аллай бир да эталмай.

Ажым дегенинг – Аллахны бир иши,
Барыбыз да эсгеребиз Аллахны.
Энтта бизге керек эди да Рашид,
Ажымгъа андан чыгъарабыз аны.

Тау жерибиз! Адамынгдан кѐп ташынг!
Шорайгы бола к'аллык'ды эрттенинг.
Хусей, жарлы, тас этди к'арындашын,
Билсин ол манга да жашлык' этгенин.

Терск'ол, анамы эли, китап ок'у! –
Ол китапда бу айтыуум болур баш:
Тюгел Рашидча болалмаса ок'ун,
Мени жашым да Хусейге – к'арындаш.

Бу иште мен да т'уйюлме саубитген:
Хусейге ол болалса да к'арындаш,
Жиляг'аны ташланы да эритген
Зулийхаг'а жашым болалырмы жаш?

Курт юзюлюр, хауа да бурдумланып,
Жазыу да жоруг'уна салады бой.
Бир жангыз тилеги барды ананы:
«Сыйлы Аллах, баламы артымда к'ой!»

Имбашлада к'екню тутхан таулада,
Жюрегинде орналып ля илляха,
Мук'минлигин жилямук'г'а талатды,
Тилегине тюбеменг Зулиха.

«Жюрегими бир с'ез бла к'ыйнамай
Кетген бауурум, мен к'алай жашайым?» –
Деп, тобук' т'уйген анаг'а ийнанмай
Амал жок'ду туурада не ташада.

Да не этгин? Хар кимге да бир жеген
Бичилипди, билейик алайлыг'ын:
«Ол Берген – алг'ан да этеди», деген
Хак' жолну хукму айтыуу болг'анын.

Минги Тауну т'еппесинде к'арыча,
Тарк'аймазлык' эсди – элни эл этген,
Ол эсибиз, Рашидни хапарыча,
Баг'ышланып турсун иги адетге.

2005, октябрь

К'зара булут

К'зара к'арг'а к'анатлы к'ара булут
Жарык' к'езюн байлардан болду к'юнню.
Жаш адам к'асмак' жолда, арсар болуп,
Сюелгенде, ким болалды ек'юлю?

«Жингирикдеди арлакъда жютю таш,
Аягъынгы иш ачытырса анга» –
Жакъчы кимди аллайгъа, ауруу тас?
Ол арсаргъа ким болушду атларгъа?

Жолну жара этди, ашап, къулакъ суу,
Буралмадыңмы аны бир жанына?
Адамны сакълап, бахчада, акъ къусуп,
Чакъгъан терек, ачыу тийип, жарылды.

2005

Сарыот чапыракъ

Сарыот чапыракъ,
Бийикден энишге,
Тюшерик жеринги
Кетере ташларын,
Жел урса, барыгъыз,
Бир бирге эшиле,
Эндигиз акъырын,
Къоркъгъандан къаушалып.

Аллайын – кюнлерим,
Санлары бошайып,
Назмуму жазаргъа
Такъыйыкъа кызгъанып,
Энишге чапсала
Тёшлеме башындан,
Назмумда айтыллыкъ
Оюмум да – зая.

Кюз кеси да – мудах.
Ол къайтып да келир.
Кюз къырау къанатха
Жюк болгъан ууахты.
Бир киши къайтармаз
Заманны, ёпкелеп,
Тилеген этейик
Аны биз Аллахдан.

Къаралгъан бутакъла,
Кюз жюкден къутулуп,
Тюберикдиле акъ
Жюгюне акъ къышны.
Умутла юйренген
Жолларын къойдула,
Кюзюмеди мени
Бар этген алгъышым.

Табанлап да кёрдю,
Къойнуна да къысды
Минген тор атында
Бек тургъан заманым.
Кёлкъалдым жокъ анга,
Болса да бек къысха:
Кётюрдю, махтады,
Къошмайын аманнга.

Сарыот чапыракъ –
Табийгъат белгиси.
Бал татхан заманым
Биргемеди мени.
Мен – къалай эсем да,
Менден да игиси
Ёз ызын ызласын,
Титиретмей жерни.

2005

Айыу бла кертме ашагъан

РОМАН

Баргъаны

XXX

Жаз саулай да, къалай эсе да, бир хышты-мышты ётюп кетди: Кишиуну айтханын эте, ол къызгъа кесими ариу кёргюзтюрге кюреше, кинолагъа, театрлагъа, парклагъа жюрюгенден, конфетле, гюлле ала айланнгандан башым ычынмай къалгъанды. Шабат кюн бла ыйых кюн а кёбюсюнде бешибиз да бирге айланыучу эдик – мен, Сурат Ахматовна, Индира, Хызыр сора Кишиу. Хар ыйыкъ сайын юч бериуню къалай хазырлап тургъаныма кесим да сейир этеме, ол угъай эсенг – газетге да бир затла «тырнаргъа» кюрешеме.

Кертиди, газетге деп, энчи жазып уллу кюрешмейме – радио бла баргъан бериуюмю бир кесек тюрлендирип, ийип къояма ансы. Радиода эрттеден бери да сынаулу журналистле барыбыз да алай этебиз. Бир кезиуде газетни оноучулары, дёрденлерин кёпдюрюп, радио бла берилген затланы чыгъара турлукъ туююлбюз дерге да кюрешген эдиле, ишлери бармагъан эди ансы. Бир да сизни капеклеригиз ючюн ёлебиз дейди деп биз, ала уа бир статьягъа 12–15 сом бере эдиле. Сора, бошунлай негрле ишлеучюдуле, ала ишлесинле дегенни айтып, артал да газетге жазмай къойгъан эдик. Бошунлай таулу газетге ишлерге не Африкадан, не Америкадан негрле келмегенлерин, редакциягъа уа хапарла жетишмей тебрегенлерин кёрюп, газетни таматалары радиожурналистлени статьяларын суймей басмалап башлагъан эдиле.

Биз а газетде чыкъгъан затны радио бла бермей эдик. Нек дегенде, радио да, телевидение да газетледен эсе къайда иги жалчытылынып эдиле мешинала бла. Газетде – бир

«Волга». Ол редакторну кесинден ычхынмайды. Автобус бла уа Нальчикден, сёз ючюн, Лашкутагъа не да Жемталагъа барып, ишинги алай терк мажаралмазса. Аны юсюне да къанынг бузула, алай хычыуун тюйюлдю, факъыра кибик, къой къошха, фермагъа не да сабан къошха жетерге мешина, ат тилей, эл таматалагъа жалынып айланган. Эки-юч кюнден ишге къайталсанг – бек иги. Андан сора, кёлюнг барып, «бизни жарыкъ жашауубузну» ачыкълагъан дуния сейирлик очеркни терк жазгъан тынч эсе, бир кёр! Биз а, радиода ишлегенле, элге-жерге мешина бла барабыз да, бир кюнню ичинде окъуна, хайт десек, эки-юч бериуге окъуна жыйып келебиз хапар, юч-тёрт жерде да болуп. Сёз ючюн, Тырнауузгъа бардынг эсе, анда аты айтылгъан комбинатны ишини юсюнден хапар аласа да, ол бир бериу болады. Андан къурулуш организациялагъа къайт да, бир иги бригаданы адамларыны юслеринден экинчи бериу этерге боллукъса. Кеч туюл эсенг, келе туруп, не Быллымгъа, не Жанхотиягъа къайтып, дагъыда бир бериуге хапар къураргъа боллукъса. Алайды да, жалан да бир кюнню ичинде, мешинасы болгъаныны хайырындан, радиода ишлеген журналист иги кесек хапар алып келирге боллукъду...

Не да болсун, ол халда хар нени да ашыгъышлы эте, айлана-бурула, август айны, дыбырдап, жетип келгенин эс-лемей окъуна къалгъан эдим. Ма алай, жашау дыгаласына берилип, мен тели августну юсю бла сентябрьге ётюп кетерге да боллукъ эдим. Алай кюлени биринде, кюн а бир алапат, шабат кюн, ингир алада, биз суу боюнунда юйге кетерге хазырлана тургъаныбызлай, Кишиу:

– Не дейсе, Князь? Келишимге къол салыргъа хазырмыса? – деди.

– Не келишимди ол? – деп, сейирсиндим. Хызырны кёлегин табалмай, адыргыгъа къалып тура эдим да, аны келишимлерими эдиле эсимде! Хызырны уа аллай бир тели къылыгъы барды – суйген жеринде тешип, кийимин атар да, сен а артда изле да айлан аны суу бойнунда, Акъ Суудан Нальчикге дери!

– Къызгъанчылыкъ эсингде жукъ къалдырмаймы къойгъанды? Ай хариб'а! – деди бир ауаз, Кишиу кеси эсе да, Сурат эсе да.

– Тюзюней, адам ангыларча айт, ийманынг хакъына, не къызгъанчылыкъ келишим эсе да бу?

– Сора жаз узуну мен боппа-бошунамы къыдырып айланама таулада, агъачлада суу боюнларын? – деди ол. – Алгъанмыса манга алтын сагъат бла жаухар минчакъла? Кёрмеймисе, ол тели къызгъа айтханымы этдирирге аздан къалып тургъанымы? Къарачы, сени Царицанг бла къалай

кюреше турады ол? – деп, Индираны жыйрыкчыгынын кыагып, чашчыгынын жыя турады. Ол а, Кишиуну алай кюрешени асыры хычуун тийгенден, бир сёз айтмай, ары-бери бурула, сюеледи.

Биз барыбыз да юйде Индирагъа Царица дейбиз, нек дегиз, дуниягъа аты айтылгъан тишируну – Индияны премьер-министри Индира Гандини атын журютеди да – андан. Анасы, харип, кеси ататхан эди алай, Индираныча, аны къадары да, ким да сукъланырча, иги болсун деп. Сора бир заманда сёз нени юсюнден баргъаны ол мени тели башыма да жетди.

– Мен сени бла жангыз бир келишимге угъай эсенг, миллион келишимге окъуна къол салыргъа хазырма! – дедим мен Кишиуню къулагъына, соргъан ол бири угъай, Кишиу кеси болгъанын билип.

– Игиди сора. Аны юсюнден тамбла сёлеширбиз, шёндю уа – юйге! – деп, ол да, нек эсе да, шош сёлешди манга, сабийле бизни «келишимлерибизден» жукъ ангыламазлыкъларын бек иги биле да тургъанлай.

– Сурат, мен да сени бла барайыммы? – деп тохтамаймыды, биз барыбыз да Долинскеде автобуска тохтаучу жерге жыйылгъандан сора Индира. Былайдан Кишиу шахаргъа кетерик эди, биз а – Хасаниягъа.

Кишиуну абызрап кългъанын керюп турама, анса уа не айтырык эди ол жукъ ангыламагъан сабийге? Угъай десе, аны жанына тиерикди, биргесине уа къалай элтсин?

– Сурат бир къатын бла жашайды шахарда. Анда тарды, къуру бир отоулары барды, ундурукълары да бирчикди, – деп, мен Кишиугъа болушлукъгъа «къууулдум».

– Сора нек жашайды да бу анда?

– Хар ким да кесини юйюнде жашайды сора уа.

– Шуёхла уа бир бирлерине болушургъа керекдиле! Исламчыкъ береди да манга кесини мешинасын. – Исламчыкъ хоншу жашчыгыбызды.

– Керекдиле. Ислам да иги жашды, – дедим мен, сёз башха жанына бурула башлагъанына къууана.

– Да сора Сурат а нек жукълайды ол къатын бла бир ундурукъда? Везде барды да ундурукъ. Биз шуёхла туюлюбюзму да?

– Сурат юйге келмесе, ол къатын анга урушхан этерикди, туюген да этер. Сора сен Суратны туюселеми сюесе?

– Угъай!

– Да сора Сурат юйюне барыргъа керекди.

– Хо сора, – деди, мудахчыкъ болуп, Царица. – Папа, сен Суратны кесине ундурукъ алырса да?

– Алырбыз, сюе эсе.

– Сюерикди.

– Мен билмейме, Индира, аны сюеригин. Суратны кесине сорургъа керекди.

Индира Кишиуну аллына барды, ол а, биягъыча абызырап, не этерге билмей, чөгюп, Индираны белчигинден тутду.

– Сен сюерикмисе папа санга ундурукъ алса, кесинг жата турурча?

– Мен бир кесек сагъыш этип кёрюрге, охому, Индира?

– Нек этесе сагъыш? Охо де да къой!

– Охо, охо, Царица! – деп, Кишиу, Индираны къойнуна къысып, эки-юч кере да уппа этди.

Тюз да ол кезиуде тюбюнден автобус келип тохтады да, биз ючюбюз да аны этегине илинип тохтарыкъ кибик, будуман болуп, Кишиу аны ичине ташайып кетди. Ючюбюз да иги кесек заманны автобусну ызындан къарап турдукъ. Ол сахаргъа, биз а – Хасаниягъа нек барыргъа кълалгъаныбызны биз бир да ангыламай эдик. Барыбыз да нек бармайбыз Хасаниягъа? Алай тап боллукъ туююлмю эди барыбызгъа да?

Экинчи кюн ингир алагъа, Индираны, Хызырны да юйде къоюп, мен кесим кетдим сахаргъа – баям, тынгылы селеширге, сора, Аллах айтса, экибизни арабызда шуехлукъну эм бир бирге толу ышануулукъну юсюнден Келишимге къл салыргъа тюшерик болур. Аллай жауаплы ишле этилген заманда, сабийле юйде турургъа керекдиле, уллулагъа чырмау болмай...

Келди Кишиу, тап, омакъ да кийинип. Алай, нек эсе да, бети бир кесек акъсыл кёрюне эди.

Мен кърккъгъанча, кепге созулгъан къыйын селешиле болмадыла. Биз, бара барып, паркны бир ташаракъ жерине жетгенибизлей, мен тели, хар замандача, ойнагъан кибик этип:

– Кишиу, мен Келишимни проектин хазыр этгенме. Ол къызгъа окъур эдим, сюе эсе?

– Окъу! – деп, буюруп къойду Кишиу, кишиге сора да турмай.

Мен, кългъытны тутханча, кълуму алгъа этдим да, «окъуп» башладым: «Бу Келишимни этген эки да Сыйлы жаны – бир жанындан Киштикланы Ахматны кълзы Сурат, мындан ары анга «кълыз» дей турлукъбуз, башха жанындан а – Мисирланы Исмайылны жашы Магомет, мындан ары анга «жаш» дей турлукъбуз, юч айны ичинде шуех эм бир бирге хурмет этиу халда баргъан кенгешледен сора былай оноу этгендиле:

Биринчиси – шуёхлукъну, бир бирге толу ышаныуну эм дайым да болушууну юсюнден бу Келишимни къабыл этерге эм да Уллу Аллахны, Кёкню, Жерни да шагъатха тутуп, халкъ аллында эр бла къатын болгъанларын баям этерге.

Экинчиси – бу Келишимге хурмет эте, мындан ары къыз жаш бла бирге, жаш къайда эсе да, анда жашаргъа керекди. Бусагъатда: Къабарты-Малкъар АССР, Хасания эл. Бегимни бу кесегинде айтылгъан иш 1-чи августха дери тамамлансын. Къыз анга чырмау этмесин.

Ючюнчюсю – аллындан айтылгъаныча, бу Келишимни болдуруугъа салгъан къыйыны ючюн жаш Кишиугъа нохтабау этсин 1-чи августха дери;

Тёртюнчюсю – халкъла аралы къагъытлада мындан ары къызны аты – Мисирланы Сурат Ахматовна деп жорюсюн.

Бешинчиси – шуёхлукъну, бир бирге толу ышаныулукъну, дайым да болушууну юслеринден бу Келишим эки жаны да къол салгъандан сора къабыл этилгеннге саналады.

Келишим 1974 жыл 25 июльда Къабарты-Малкъар Автоном Совет Социалист Республиканы ара шахары Нальчикде этилгенди».

– Келишимге къошарыгъынг бармыды? – деп сордум мен, «окъуп» бошагъандан сора.

– Барды, – деди ол. – Келишимни эки жанын да айтып бошагъан заманда, дунияда жорюген төреге кёре, алгъа жашны айтыргъа керекди, къызны уа – андан сора.

– Тюзетдик. Энди уа?

– Не да этип, Келишимде соймекликни юсюнден бир сёз да айтмай, къутулуп кетерге суюсе да?

– Менде аллай зат барды деп, киши да билдирмегенди шёндюге дери сора уа? Болмагъан затны юсюнден сёлешгенни уа не магъанасы барды?

– Ким биледи, бар эсе уа биреуленни бир бурхучукълары окъуна? Юч ай баргъан кенгешледе биз, къалай эсе да, соймекликни юсюнден сёлешмегенбиз. Сора сен кесинг да бир затла айтхан ушай эдинг да – дунияны башын-тюбюне этсем да, бар эсе, жер тюбюнде, жер башында эсе да, соймекликден бир затла уа табарма деп. Не уа мен ётюрюкю айтама?

– Сен кесинг кёрюп тургъанса, Кишиу, сен айтханча эте, онг болгъанлай, Сурат Исмаиловна бла бирге кинолагъа, парклагъа жорюгенден, суу боюнларында айлангандан ычхыналмагъанма. Жерни башын-тюбюне этерге кереклисини юсюнден а унутуп къойгъанма.

– Сора не этейик да энди?

– Кел, Келишимге быллай жорукъ къошайыкъ – бир бирибизден багъалы затланы, ол санда соймекликни да, букъдурмазгъа, жашырмазгъа деп. Битеу багъалы затла, эндиге

дери болгъанла, боллукъла да саулай юйюрнюдюле дейбиз. Ол юйюр хазнадан а тыш адамгъа бир зат да бере турмазгъа. Алай этсек, эки жанына да тап бола болур дейме.

– Болсун алай окъуна. Бу жорукъну ахырына сал. Анда кишиуланы, чычханланы юслеринден, ким эсе да, биреуню алагъа бир затла этерге кереклисини юсюнден дегенча жерлени кетерирге.

– Да...

– Магомет Исмаилович, халкъла аралы къагъытлагъа кесигизни энчи ишчиклеригизни къошайыкъ дегенигиз ушагъыусуз болгъанын къалай ангыламайсыз? Кесигизни ишлеригизни кесигиз эте туругъуз. Сизни ишлеригизден халпары болмаса, жашаялмаймы къаллыкъды дуния?

– Ахшы, Сурат Ахматовна.

– Бер бери.

– Нени?

– Келишимни. Къол салыргъа керек ушайды да. Бармыды къаламынг?

Мен Суратха къаламны да, «Келишимни» да бердим. Ол а, къолун бир тюрлюле ойнатып, «къол салды». Мен да алай этдим. Сора бу уллу да, жауаплы да ишни бошагъаныбыз бла къызны алгъышладым да, къучакълап, уппа этдим.

– Телими болгъанса?! Адамла кѳредиле! – деп, къучагъымдан ычхынды, уялгъандан бети да къызарып.

– Сейир-аламат, тохтамай, кече-кюн да айтадыла: эр кишиле, къатынларыгъызгъа аслам эс бура туругъуз, уппа эте туругъуз! – деп. Сен а алай этерге къоймаса – бу не хыликъды?

– Мен алыкъа сени къатынынг туююлме, – дерге кюрешди ол.

– Къалай туююлсе? Келишимде не айтылады – къол салынгандан сора жаш бла къыз эр бла къатындыла деп айтылмаймыды?

– Хау, хау, айтылады...

– Кел сора! – деп, мен аны къолтугъундан алдым.

– Къайры? – деп, сейир этип, тирелди ол.

– Бюгюн биз къуру кесибиз тоюбузну этебиз. Ресторанда.

– Не дейсе? Къалай...

– Неди бу? Ким кѳргенди быллайны – таулу тиширыу кишисини айтханын этерге унамай тохтагъанын?

– Аллахакъына, бу ишинг а зулмулукъду, Князы!

– Рестораннга элтген зулмучулукъгъа саналса, дунияны халкъы саулай да зулмулукъну сайлар эди...

Шабат кюн жетгенлей, Мисирланы келечилери, ючелен болуп, Киштиклагъа тебретиле. Ала Мисирланы Исмайылны жашы Магометге Киштикланы Ахматны къызы

Суратны тилерге бардыла. Адетге кёре, алагъа чай окъуна салмай, охо, тукъумда Таматала Кенгешин жыярбыз да, аны оноуна кёре этербиз деп къойдула. Жаш адамла биле да болмазла, быллай ишни юнью таматасы, кеси оноу этип къоймай, тукъум таматаланы оноуларына бере эсе, ол ишни къурала баргъанына шагъатды. Республикада да оноу алай къуралышды: правительство кеси суйген законланы жарашдырып, аланы Баш Советге береди. Баш Советге дери жетди эсе закон, ол къабыл этилмей хазна къалмайды. Алайды да, Мисирланы келечилери муратларына жетген эдиле – иш Таматала Кенгешине жетди эсе, аны къуралгъаннга сана да къой.

Экинчи шабат кюн бизникиле биягъы Киштиклагъа бардыла – аланы тукъум таматалары айтырыкъларын эшитирге. Бу жол ала, иги сыйланган да этип, кеч келгендиле. Келгенлей, юйде сакълап тургъанлагъа хапар айтдыла.

Жаш партияда болгъанын, къаллай ишни жюрютгенин да тергеп, алгъан-берген болмасын деп, эки жаны да алай оноу этдиле. Келинни келтирирге уа келе тургъан шабат кюн барыргъа.

– Къыйнамайыкъ деп, азыракъ адам жиберлигибизни ангылаталдыгъызмы, жанларына тиймезча? – деп сорду бизни таматабыз, атаны гитче къарындашы.

– Хар нени да ангылатып, бек тап айтханбыз.

– Охо сора, Аллахха шукур. Ахшы сагъатда, ахшы кюнде башланган иш болсун. Хазырланып тебрерге керекди, алай кёп заман къалмагъанды, – деди бизни хан-патчахыбыз.

XXXI

Белгиленген кюн да жетди, тоюбуз да болду. Мен айтмасам да, кесигиз ангылай болурсуз, заготовительни, тюкенчини не да склад таматаны тоюча, алай залим той угъай, мени кибик къыйыр-этекде ишлеген бир журналистни, бир факъыр интеллигентчикни тоюча: бир кесек ашагъан-ичген да, ойнагъан-кюлген да этсек, ол болмаймыды да? – деген той. Бизге ол керек да туююл эди – төрт-беш тууар союлгъан, сау ыйыкыгъа баргъан, дуняны сейирге къалдыргъан той.

Алай бла ашап-жашап башладыкъ биз, бир юй болуп. Аллахха шукур, ишлегенибиз ашаргъа-ичерге да, киерге да жете эди, андан сора биз излеген да жокъ эди.

Бек игиси уа – гитче къыралчыкъ эсе да бизни юйюрюбюз, энди аны да бар эди халкыгъа билим берген, жаш төлюню юйретген министри да, аш-азыкъ министрни болушлукъчусу да, культура министри да, тыш къыралла бла – халкъ алагъа тюкенле бла базарла дейди – мюлк, куль-

тура байламлыкъла жюриотген министри да. Битеу ол къул-лукълагъа Кишиу салыннганы сейир туююл эди. Ол уллу жашау магъанасы болгъан ишлени бирде президент Аммака кеси, бирде мен – премьер-министр, бирде уа не министр болгъанын киши да билмеген Аминат эте туруучу эдик да, хар заманда да, бир адам къарагъандача болмай, алай тынгылы этилмей эдиле ала.

Къыралыны, халкъыны юслеринден атача къайгъыргъан уллу къырал къуллукъчу уа къалай тынч-ырахат жукъласын кече, къыралны, халкъны да кеп уллу ишлери кереклисича тынгылы этилмегенлерин кюн сайын кере турса, ишни тап этерге къолундан келмесе? Мен да, премьер-министр къадарымда, бу арт жыдлада тынчайып, башымы жастыкъгъа салалмагъанма, ашагъаным ичиме татымагъанды, нек дегенде, къыралны кереклерин да, халкъны жарсыуларын да кёрюп тургъанма. Энди уа, Уллу Аллахны ахшылыгъындан, къыралгъа, халкъгъа да тюз ниетли, жарагъан къуллукъ этерик адамладан правительство къуралгъанды да, иш онгуна барлыкъ болур.

Правительствону биринчи иши, бек уллу мураты да – ол халкъны тынч-ырахат жашаууду. Хар ким да – Индирадан башлап, Президентге дери – билимине, хунерине кере ишлесин, къартма, сабийме деп, кесин къарыусуз сунуп, мудах болмасын, хар ким да кеси къыйынын къыралны айныууна къууанып къошсун. Бу – барыбызны да жарыкъ муратыбызды. Къалай жашасын да бу къарангы дунияда адам, аны жолун ахшы умутла жарытмасала?

Къысхасы, Кишиу бла мен бир юйюр къурап, ашап-жашап келгенли сау төрт жыл учуп, ётуп кетди. Эки да Сыйлы жаны этген Келишимге кере, ол жылла тынч-ырахат жашауну, бир бирге толу ышаныулукъну, ийнаныулукъну жыллары эдиле. «Къырал» тилни къоюп, хар ким да ангыларча айтханда уа, иги жылла эдиле, хатасыз жылла, кез тиймесин деп, алай окъуна айтып къояйыкъ. Бизни хайт деп жашап тургъан «къыралыбызда» халкъ да энди танг кесек ёсгенди – бизге Мурат, Мариям, Лейля да къошулгъандыла. Аладыла бизни байлыгъыбыз. Клюбюрледе мугут эте тургъан дарийле, быстырлагъа чулгъанган алтынла, сууукъ бриллиантла алагъа къалай тенг болсунла? Къолунгда бир сабий – ол сау дуния байлыгъы туююлмюдю? Бизде уа беш къатлап да барды дуния байлыгъы! Къайсы халкъны, патчахны барды аллай бир байлыгъы? Жокъду жер башында не аллай хан, не аллай патчах! Муратха Кишиу Княжич дейди, Мариямгъа уа – бир Рим бийче, бир а Белянка. Лейляны аты уа, ары-бери бура кетгенден сора – Лейлякъуш, Къу-

шайхан – Ханка болгъанды. Кече сабийледен бирлери жетел иш этсе, энди алай сорабыз: «Ол Ханкамыды?» – деп.

Кишиу, ангылагъан болурсуз, заводда ишин эртте къойгъанды. Энди ол юй жумушладан хазна ычхынмайды, эшерге да юйренгенди. Бир-бирле алай сорургъа да боллукъдула: «Да сора къалай жашайсыз да сиз? Ненча боласыз кесигиз да энди – тогъуз адам!» Жашайбыз биз да, халкъ жашагъанча. Ачдан, жаланганчдан кыйналмайбыз, андан сора не керекди бизге? Къалай бламы? Ма алай бла, мен ай сайын 200–250 сом алама, Аммаканы пенсиясы 40 сом болады, ол 300 сом болдуму? Жаулукъла, бёркле этип, тиширыула да аллай бир аладыла, 600 сом болдуму? Тохтагъыз, андан «серебрянканы» бла жюн халыны багъасын чыгъарыргъа керекди. «Серебрянканы» бир килограммыны багъасы 100–80 сом, жюн халыны уа – 40–30 сом болады. Эшген мешинагъа да, бояулагъа, анга-мынга да бир затла къоратыргъа керек. Къысхасы, чыгъышларын кетерсенг, тиширыуларыны айдаларыны жартысы къалады – олду аланы иш хакълары. Алайды да, бизни республиканы оноучулары сунганча, эшиу бла алынган ахча алай тынчлыкъ бла келмейди. Ала уа, оночула, Аллахха шукур, халкъ кесине иш тапды эсе деп, къууаныр орнуна, эшиу иш бла кюрешгенлени, кыралны душманларына тенг этип, ызларындан тюшюп айланадыла. Таулу тиширыуларыны этгенлерин къойдурууну республиканы оноучулары уручулукъ бла, башкесле бла, наркоманла бла кюрешгенге тенг этип, ол ишге бек уллу эс бурадыла. Эшилген жаулукъла, бёркле сатхан тиширыуларыны милицала къуууп, изгилтин этедиле, туталгъанларындан сатарыкъ затларын сыйырадыла, къагъытла жарашдырып, тазирге саладыла. Хасания аягъында суу бойнунда бир жерчикге жыйыла тебреген эдиле да. Сатханла, алгъанла да, кюнлени биринде алайгъа да эки-юч мешина бла милицала жетип, ыстауатха бёрюле кирген кибик, тегерекни кычырыкыгъа-хахайгъа алдырып, туталгъанларын тутуп, къалгъанларын чачып, кау-куу этгендиле.

Хар юйюрге да, бир кибик, жашау тюз жолгъа тюшюп, къайгъысыз бармайды – биринде юй таматасы ичгиге берилип, биринде ууакъ сабийле, къартла болуп, биринде уа тиширыу башы бла, кълунда сабийле бла къуру кеси къалып. Жашау дегенинг алайды – ол хар заманда да ананг кибик огъурлу болмайды. Бир-бирде уа огъурсуз ёге ана кибик да болады. Аны айтханым, ма аллай, къарыусуз юйюрлени тиширыуларына жашау этген кыйын эди да, ала бирем-бирем, экеу-экеу болуп, курорт ичине къутулуп, жашыртын, милициягъа кёрюнмей, сатаргъа кюреше эдиле этген затларын – «серебрянкадан» эшилген дуния сейирлик

«паутинка» жаулукъланы бла бёрклени. Эшилген затланы сатхан тиширыулагъа «уугъа барыу» милицалагъа алапат фйдалы иш болуп къалгъанды. Солургъа келген адамла да, сейир этиц, къарап тургъанлай, милицала, уялмай, таулу тиширыулары, къыралгъа бир бек уллу хаталары жетген аман адамланы къуугъанча, къуууп, тутуп, милицаланы юйлерине алып кетедиле. Жолда бара, аланы хазна къалмай барысы да «къачып» къутуладыла, жаулукълары, бёрклери бла артмакъларын милицаланы къолларында къоюп. Алагъа «къачаргъа», айхай да, милицала кеслери онг бередиле. Быллай ишледен уллу ангылаулары болмагъанлагъа ачыкъ окъуна айтып къоядыла: «Бар, бу жолдан сора тюше турма! Жаулукъларынгы уа (бёрклеринги) артда алырса, сюд эркин этсе» – деп. Ала бла къатсынла – эки-юч жаулукъ не да тогуз-он бёрк ючюн таулу тиширыу сютлеге-айранлагъа кирими айланырыкъды? Андан эсе, жангы затла эшген тынч ушайды да: алай бла ол сыйырылгъан жаулукъла, бёркле милицалагъа къаладыла да къаладыла. Эринмесе, «жюн уугъа» баргъан милиционер бир кюннге төрт-беш артмакъ окъуна тюшюрюрге боллукъду. Аз туююлдю да? Аз эсе да, кёп эсе да ким билсин, алай ол ишледен тюшген фйдалы хайырындан Долинскеде – курорт тийресинде ишлеген милицала, факъыралыкъ жыяргъа жете келген журналистле, инженерлеча, автобусада тюртюле айланмайдыла. Энди ала «Жигулилеге» мингендиле. Милицаланы таматалары аланы бу «сиркиулуклерин» эслемей эселе, урушмай эселе, баям, алагъа да бир тюк тюше болур. Таулу тиширыулары жаулукъларындан бла бёрклеринден тюшген «тюк» андан ёрге уча эсе да ким билсин. Ай сахарны, республиканы да оночулары, эшиу бла кюрешип, адамла заводлагъа, фабриклеге бармайдыла, жамауатны сейирлерине чюйре келген бу бедишлик бла сиз къаты нек кюрешмейсиз деп, милицаланы таматаларына бош уруша болмазла – аланы да болур бир сейирлери дейдиле «кёпню кёргенле, кёпню билгенле». Ол затха ийнанырыгъынг келмейди, алай ийнанмай да не этгин ансы, – эшгенле бла кюрешге республиканы, сахарны да оночулары бекден-бек къызына барадыла. Ала, баям, алай окъуна умут эте болурла – эшиуню да, эшилген затланы сатханны да арталлы да тыяргъа, къурутургъа деп. Алай ол умутну башында бир акъыл тамычысы болгъан адам этмезге керекди, ол болмазлыкъ ишди. Мал ёсдюрюу, жюн бла кюрешюу – ёмюрледен бери да таулу юйюрню жашауууну мурдоруду. Малды, жюндю таулуну жашау тутуругъу, къатыгъы, гыржыны да. Бюгюн да алайды, башха туююлдю. Таулу элдеде колхозла бла совхозла, сюрдю жерлери жетишмегенден болалмайдыла, фйдалары не жокъду, не азды.

Таулула асламында кеслерини юйде тутхан малларына, бахчаларына базадыла. Алайды да, таулу юйюрге уллу, гитче да ишлеп кюрешедиле: малла тутадыла, бахчалада алма, картох, хобуста ёсдюредиле, халы ийиредиле, жаулукъла, огъары жанла, чындайла, бёркле этедиле. Къырал къуллукъчула уа алагъа: «Сиз таула ичинде къыйын болумлада жашайсыз, алай, анга да къарамай, къолларыгъызыны бошлап къоймай, къармашып, мажарып, кеси арбазларыгъызда да ишлерге жетишесиз, хар керегигизни табып, тап жашайсыз, сабийлени да, ач-жаланганч этмей, ёсдюресиз. Сау болугъуз. Биз ыразы кибик, Аллах да ыразы болсун сизге!» – дер орнуна: «Кимди арбазында ол артыкъ къой тутхан? Кетеригиз! Кесигизден да къыралгъа файда жокъ, сабийлени окъууларына да чырмау боласыз!» – деп къычырадыла, элдеде мингле бла адамла иш табалмай айланганларын билмегенча. Эшиу бла асламында къырал ишге жарамалыкъ къарт къатынла, ууакъ сабийли анала бла сабийле кюрешгенлерин билмегенча. Кёп да тиширыулары къырал ишден къайтхандан сора да эшиу этгенлерин билмегенча. Ёмюрге да сабийни тап юрениуюне, окъуууна да къолундан келгенича ишлегени чырмагъан угъай, болушхан этгенин билмегенча. Къырал кеси да сабийле асыры кёп ишлейдиле деп угъай, ишлерге суймейдиле, мытырла, хомухладыла деп, дайым да «жиляп» тургъанын билмегенча. Къысхасы уа – ишди, жалан да ишди адамны адам этген, къолайлы, тап, къууанчылы жашаууну да тутуругъу, ёзеге да дегенден артал да хапарлары болмагъанча.

Сейирди – къалай болады алай айтыргъа адамгъа: «Ишлеме, иги жашаргъа кюрешме, ол къыралгъа хата болады» – деп? Анга ийнанган къыйын эсе да, бир къауум оноучула алай айтадыла! Къырал былай эт десе уа, угъай деп, этмейме деб' а бир кёр, хычыуун эсе! Алай, Аллахха шукур, хычыуун туююл эсе да, къыйын эсе да, угъай, алай а жарамал, биз а ишлемей, ашамай-жашамай тураллыкъ туююлбюз дегенле бардыла. Ала ишлейдиле, ала ишлеген затлары уа солургъа келгенле аладыла, юйлерине къайтхандан сора нёгерлерине махтанадыла – бу сейирлик ариу жаулукъну мен Кавказда юч тюменнге алгъанма, мында уа саудюгерчиледен жети тюменнге да кючден аласа деп. Узакъ жерледе да эшген затла багъа сатылгъанларын таулу тиширыула биледиле, алай жолоучулукъгъа базынганла кёп туююлдоле ансы – миличала бла тарт-соз болуп айланган алай хычыуун иш туююлдо. Аны себепли тиширыулары асламы эшген затларын таулу элге жол салып тохтагъан саудюгерчилеге сатадыла, ашыкъмай, аланы келирлерин сакълап. Къыралны узакъ жерлеринден келген саудюгер-

чиле да, ол ишге базынган кесибизни адамларыбызгъа да Малкъар бла Къарачай керти да Эльдорадо кибик болуп къалгъандыла. Жюнден этилген ариу да, женгил да жаулукъла, огъары жанла, бёркле саудюгерчилеге башха затладан эсе иги файда береди. Къолунг бла кесинг элтген бир чемоданчыкъ окъуна бир ыйыкъны ичинде не аздан да минг сом файда береди. Юйге юч-тёрт посылка жиберсенг а – юч-тёрт минг сом таза файда. Алай, кёп да бармай, ол иш жигит милициябызгъа белгили болады да, ол аяусуз аланы ызларындан тюшюп тебрейди. Эшилген затланы чемоданла бла, артмакъла бла элтип баргъанланы милицала элдеде, аэропортлада, темир эм автобус вокзаллада, автобуса тохтагъан жерледе тута эдиле. Тутулгъанла, милицалагъа иги улутха тутдуруп, къутула эдиле, алайсыз а, тейри, тутмакъгъа тыхырдап кетерге да боллукъ эди. Къыралны атындан ишлей эдиле. Къырал дегенинг къарыулу кишиди. Сатыу-алыу ишни татыуун сезген адамгъа уа бир ыйыкъ файдасын милицалагъа берип, къутулгъан – ол алай уллу жарсыулу иш туююлдо, нек дегенде, ол милицала бу вокзалда мындан ары аны нёгерлери, къалауурлары болуп къаладыла андан. Кертиди, анда-санда алагъа дагъыда бир затчыкъла бере турургъа тюшерикди. Алай не этериксе, башха мадар болмаса? Бир кесекден, бу иште тийиншли сынаулары болмагъан, милицала бла бир тил табалмагъан адамла, бир-эки кюйгенден сора, жангыдан жолгъа атланыргъа базынмайдыла. Къысхасы, узакъдан келген саудюгерчиле иги да аз боладыла. Ол заманда таулу элдеде эшилген затла сатылмай, халкъ къыйналып тебрейди да, ишни къолгъа кеси жерлерибизни жигитлери аладыла. Ала, вокзаллада, аэропортлада, базарлада алларын тыйыгъан милицаланы, аямай тюменликле бла «тюе», Украинагъа, Уралгъа, Алтайгъа, Сибирьге жол саладыла. Алгъа иш жангыдан къуралгъаннга ушай эди. Алай ишлеген халкъгъа кесибизни саудюгерчиле тышындан келгенледен эсе тапсыз эдиле – тышындан келгенле ахчаларын берип, алай ала эдиле аллыкъ затларын, бизникиле уа – сатып къайтхандан сора берирбиз деп. Сора бир аман къылыкъгъа тюзелдиле – баргъан жеримде тутулгъанма да, хар затымы да берип, кючден къутулгъанма деп. Охо, бир мадар этерме да, берирме ахчагъызны, тёзе туругъуз деп, кеси уа эки жылдан, беш жылдан да «мадар эталмай». Ол палах бизни юйге да жетген эди – бир хасаниячы тиширыу жюз бёрк алып кетген эди да, къайтхандан сора, саталмай, анда къоюп келгенме, бир айдан барлыкъма. Келсем, ол заманда берирме ахчагъызны дейди. Алай бир айдан сора да, бир жылдан сора да бизникиле андан ахчаларын алалмайдыла. Энди ючюнчю жыл окъуна барады. Эшген затларын

курорт тийресинде сатаргъа уа не Кишиугъа, не Аминатха мен эркин этмейме: энди ол къалгъан эди, хау, – аланы милицала къуууп айланмасала! Алай, эшмей, боппа-бош ала да турмайдыла. Не десенг да, биз тюкен не да склад таматаны юйюрю туююлбюз да, иш хакъ бла да, пенсия бла да къырал бизге ычхындыргъан сомчуклагъа жашау этген а къыйынды.

Ма алай бла, тюзю, XX ёмюрню 80-чи жылларыны экинчи жарымында мени ёз къыралымы – юйюрюмю ырысхы-ачха къолайы осалгъа кете башлады. Тыш къыраллагъа – жууукълагъа борчубуз эки минг эди. Ол ачханы эки жыл мындан алда Исмайыл, Аммаканы гитче эгечини жашы, къоймай берген эди – жюн алыгъыз да, эшиу бла кюрешигиз, халкъ да алай бла жашайды ансы, тейри, къыралгъа къарап къалсагъыз а дегенни айтып.

– Тогъуз-он кило «серебрянка» ал, халы ал да, ишле да башла, – деген эди ол Кишиугъа. – Файдачыкъ тюзюре башласанг, татлыкъсынып, ишге кёл салып тебрериксе. Ма, кёрюрге, артда манга сау бол дерсе, тейри... Къайтарсанг – къайтарырса, аягъы юсюнге туралсанг. Къайтармасанг да – андан хатадан къалайыкъ.

Ол алай айтханлыкъгъа, биз къалай ашап къояр эдик Исмайылны ахчасын! Бир бек сылхыр туююл эсе, борчу бола тургъанлай, не бек кюрепсе да, тынч-ырахат жашаялмайды адам. Мен да алай – Исмайылгъа борчумдан къачан къутулама деп, андан сора сагъышым жокъча эди. Ол саудюгерчи тишируулагъа бёрклени да биз ол умут бла берген эдик – аланы ахчалары келселе деп. Энди уа умут эт да, сакъла да тур, къочхарны ызындан айланган тюлкюлей...

– Эшитемисе, Кишиу, сен Уралда не Алтайда иш болгъанмыса бир заманда? – деп сордум бир ингирде кеч, ол отоугъа шош киргенде.

– Угъай, не эди? – деди.

– Таш тюзген жеринде къалгъанлай, Таудан бир жары чыгъып, дунияны да бир кёралмадыкъ да, ахырысы, – дедим мен. – Кел, Уралгъа барып келейик!

– Сора сюерик эдинг! Сабийлени кимге къоярыкъса? Ахча къайдан табарыкъса? Мен да билмей, миллионер болгъан эсенг, борчунгдан къутулсанг а.

– Мен да, аны сагъышын этип, андан айта турама санга. Уралгъа барайыкъ, анда, хапаргъа кёре, ахча тегюлюп турады. Барайыкъ да, бир кесек жыйып келейик, борчубуздан да къутулурбуз.

– Ахчаланы къалайда тегюлюп тургъанларын а билгенмисе – къайры барлыкъбыз жыяргъа? – деп сорду Кишиу, ышармиш этип.

– Анда къайда да ахча топпа-толуду, бизде ташлача.

– Да сора барайыкъ! – деди, «кьюуанып», Кишиу.

– Бек ахшы. Мен март айда солургъа чыгъайым да, барайыкъ.

– Алапат! Артмакъмы, чемоданмы алабыз?

– Тейри, аны да, аны да алыргъа тюшерик болур.

– Сора ол къаллай бир миллион боллукъду?

– Ол эки минг болур, баям.

– Нек? – деп, «сейир» этди Кишиу.

– 100 не да 150 бёркден кёп элталлыкъ болмабыз да, андан, – дедим мен, ёнюмю тюрлендирип.

– Сен, сен?! – деп, асыры сейир этгенден жукъ айталмай къалды Кишиу.

– Да неди да? – деп, аны сейир этгенине «сейир этип», мен да сордум.

– Жукъ да угъай. Къалай кюлкюлю боллукъду иш, сени тутсала – журналист-спекулянт!

– Алгъа мени тутаргъа керекди, ол биринг. Экинчиден а – мен спекулянт туююлме. Мен эгечим бла юй бийчем этген затланы сатаргъа барама.

– Не билейим, Князь, мен, нек эсе да, базаыналлыкъ туююлме.

– Нек? Биз бир жанны бир затын урламагъан ушайбыз да. Не этейик сора, айт? Ёмюрюбюзде башыбыз борчха кирип, кесибиз да факъыралыкъ жыяргъа жетип, къалай жапап турайыкъ? Сен суйгенинглеи эт. Мен а, кесим барлыкъ болсам да, барлыкъма. Ол борчбуз мени тынчлыгъымы алгъанды, мен уялгъан этеме Исмайылдан!

– Барайыкъ дей эсенг, барайыкъ, – деп кюймаймыды, уллу даулаша да турмай, Кишиу. – Алай, билип кюй: тюз да тутханларындай, мен кюркыгъандан ёлюп къаллыкъма.

– Бек кёпле жюрюйдюле, тутулмайдыла, биз аладан артыкъ нек тутулургъа къалгъанбыз? Ма кёрюрге – хар не да тап болуп къалмаса.

Ол кече биз, жукъламай, кёпге дери сёлешип турдукъ. Ол бош алай, хапар айтханлыгъыбыз эди ансы, барыргъа таукеллигибиз а не аз да тюрленмеген эди.

Керти окъуна, мени жолда бёркле бла тутсала, аны юсюнден хапар а Темиржановха жетсе, ол дуния сейирлик омакъ кабинетини башын окъуна тешер, тейри, асыры кьюуаннгандан, ёрге-ёрге секирип! Ант анга жетгенди! Мен эр киши эсем, ёз кыралымы-юйюрюмю премьер-министри эсем, бир тюрлю чырмауладан да кюркымай, не да этип, халкъым, кыралым да, не кереклерин да табып, тынч-ырахат жашарча этерге борчлума. Ол борчну толтургъанды мени биринчи ишим. Къалгъаны уа – андан сора!

Алайды да, кесими ёз кыралымы-юйюрюмю юсюнден, аны премьер-министри кирик, мен энди уллу кыайгы этмейме. Алыкыа кышды, Урал таба жортуу – ол келир заманы ишиди. Алай эсе уа, бусагыатда битеу эсими кесими уллу кыралыма, мени юйюрюм кирик, миллионла бла саналган гитче кыралчыкылану бирикдирген Ата журту-бузгыа – Совет Социалист Республикаланы Союзуна берирге боллукыа.

Керти оюнсуз да, мен энди, ары-бери да бёлюнмей, тынчырахат ишлерге да боллукыа, керек эсе уа – туююшюрге, тутушургыа да боллукыа – бир кыайгыым жокыду, Аллах айтса. Ким не да айтсын, алай, сен Ата журтунгу сюе эсенг, тели туююл эсенг, аны кертичи уланы болургыа ыразы эсенг, суюсенг-суюмесенг да, туююшмей, сермешмей болаллыкы туююлсе – аллай бир кёпдюле жер башында тууган жерлерин угыай эсенг, тууган аналарын окуна сатып иерикле ол аман кыарыларын толтурур ючюн. Оллахий, алай.

Ол ишни юсюнден бек кёп айтыргыа да боллукыду, алай андан эсе, «уллу сёлешме да, уллу кыап» дегенлей, керексиз хапарланы кыюп, ишлерге керекди. Тынгылы, тап. Ийнаныгыыз анга – сен кесинге жетген ишни тап, тынгылы этип башлаганлай, ол аман адамла жолунгу алып тохтарла. Ма ол заманда туююш, алай сюе эсенг. Сен да, кёплеча, туююшюрге, тутушургыа суюмей эсенг а, жолдан бир жанына тур да, батмакы ичи бла, чырпыла бла бар. Сора бар да сор – арта ала сени жолгыа чыгыаргыа кыоярламы, кыоймазламы? Алайды да, сагыш эт да, сюе эсенг – таукел бол да, сермеш, тутуш аманла бла, кюреш аланы жолундан кыыстаргыа; тутушну, дауурну суюмей эсенг а, кыоркыа эсенг а – бир жанына кет да, алагыа кыой жолну. Не уа – аланы кеслерине кыошул да, сен да, алача, эшек бол.

Не зат? Угыай, былай эт деп, мен бир кишиге да айталлыкы туююлме. Хайт деген эр кишиле, мен айтмасам да, биледиле кеслери не этерге, керек болганын. Кыоркыакыла, кыызбайла бла уа мен сёлеширге да суюмейме. Сен керти да хайт деген жаш эсенг а, жолугыурбуз анда – жашау жолунда, начасла бла тутушургыа туюшген заманда. Тутуш-туююшню суюмей эсенг а – ётерсе да кетерсе жол жаны чырпыла ичине, андан арысында уа – суюгенинглеи...

О-о-о! Кёремисиз, аланла, ол Мисиров дегенни! Мени жауума да энди ол аман адамлагыа келген кюн келсин! Кыайдан батыршачыкы болду буму дейсиз? Тохта, сора сиз алыкыа эшитмегенмисиз ол кыатын алганын! Хау, тейри, кеси да кыатынына Кышиу деген хапары барды. Бош кюлесиз – ха-

паргъа кёре, энди, алай этерге сюесе, ол сау дуняны окъуна башын-тюбюне айландырыгъа боллукъду! Ха-ха-ха! Андан къалгъы эди дуняны башы. Ишге бара туруп, хау, биз барабыз да бек батырашчыкъла болабыз, былай этсем эди, алай этсем эди деп, ахшы умутлагъа батылып баргъанда. Ол ууахтыда, не айтырса, керти дуняны тюрлендирип къояргъа да боллукъду. Бир кёрейик, ол Мисиров батыр, кесини кёзюне кёрюннгенча, таудан таугъа секирип баргъан боракъгъа да минип, учуп барып, нарт кибик, аманланы-начасланы, чалгъы бла мурсаны къыргъанча, къырып барса. Къойчугъуз аны Радиону юйюне кирирге! Бизни заманны батыры! Ха-ха-ха!..

Къоркъмайма, тейри, кирirme Радиону юйюне да!

Охо! Радиону юйюню ичи уа бюгюн омакъды да! Уллу, ариу харфла бла жазылгъан алгъышлау, аны къатында уа – билдириу. Алгъышлауну тюбюнде тепшек, аны юсюнде мияла орунда гюлле. Окъуйма:

«Раиса Татуевна Лашинованы 50-жыллыгъы бла къызыу алгъышлайбыз. Кёп жылланы сау-саламат бол, насыплы бол дейбиз. Къырал телерадиону коллективи». Билдириуде уа не барды? «Бюгюн 18 февральда 16 сагъатда Уллу студияда мында ишлеген коммунистлени битеулю жыйылыулары боллукъду.

Жыйылыуда бу ишлеге къараллыкъды:

1. «Бер бирлени ниет-суратлау даражаларын мындан ары игилендириуде коммунистлени борчлары», докладчы жол. Темиржанов.

2. Кандидатланы партиягъа алыу.

Партбюро».

Къарагъыз, къарагъыз, ким келгенди бизге къонакъгъа?! Шуёхум, къайыным да болгъан, бизни болмачы драматургларыбызны ахларын алгъан Мырзаланы Азамат.

– Бизни заманны сейирлик журналистлерине къызыу салам! – деп, саламлашдым мен.

– Салам! – деди, мени дуняны жарытхан жарыкъ саламыма алай уллу да къууанмай, Петя.

– Кирбет! – деди Азамат да, бош алай, хар замандача. «Привет» дегенлиги эди ол.

– Кесингсе кирбет, – дедим да, Петя таба бурулуп: – Ким къойгъанды муну бери? – деп сордум.

– Къалай даражабызны кётюрдюнг, бери келип. Ай, сау болгъун а дер орнуна, кёремисе сен аны дагъыда?! – деди Азамат, хар замандача, дёрденчигин кёпдюрюп.

– Кет, кет ары, сизни хатагъыздан унутуп къоя эдим! – деп, уллу къууанч бет алып, кезиу-кезиу къолларын тута:

– Алгъышлайма сени! Алгъышлайма сени да! – дедим.

Не этеди бу тели деп, экиси да, манга аралып, сюеледиле. Мен а, андан сора жукъ айтмай, барып, пальтому, бёркюмю тешип кюрешеме.

– Не эте эдинг, тели? – деп сорду Петя, тёзалмай.

– Не эте эдим? – деп, мен, «сейирден къата», анга къарап тохтадым.

– Не бла алгъышлайса да? – деди ол, ачыуланырыгъы келе.

– Къалай не бла? Эшитмегенмисиз, кёрмегенмисиз да?

– Нени?

– Биз барыбыз да онг жаныбыздан, сол жаныбыздан да бек суйген генсегибиз Раиса Татуевна Лашиновагъа 50 жыл тола турады да! Къалай эшитмегенсиз аны?

Комитетде Лашиновадан сора да юч партия секретарь бар эди – радиода, телевиденияда, мюлк арада. Аны себепли уа Раягъа бизни генсек деучюбюз.

– Тели! – деди бош андан Азамат.

– Чий телиди Рая, чиппе-чий! – деди Петя, андан ары тёзалмай.

– Нек? – деп, мен «сейирге къалдым».

– Нек эсе да, эндиге дери бизде аллай тёре болмагъанды. Ахшы, энди алай эте турайыкъ дей эсе да, бу ишни уа ол кесинден башларгъа керек туююл эди!

– Уллу генсек туугъан кюнюнде, кесин «Победа» орден бла саугъалап, алтын къылыч да ала эсе, Лашиновагъа уа, гитче генсекге, кесине бир хычыуун тийген затчыкъ этерге нек жарамайды? Ол да адам ушайды да, – деди Азамат.

– Генсек туююлдю ол! Уллу генсек, бир да болмай эсе да, урушда айланганды, къыралгъа оноу этеди. Бу уа кимди, не этеди?

– Бары да – бир къагъыт! Несин къызгъанаса муну быллай бир?

– Къызгъанама! Ол анга тийиншли туююлдю!

– Къызгъана эсенг, бар да, жырт да, кетер! – деп, Азамат Петяны бекден-бек къыздыра барады.

– Энди ол къалгъан эди манга – телиле бла демлешип айланыргъа! – деди Петушок. – Магомёт жыртсын, олду тюзлюк ючюн кюрешчи, манга уа бары бир.

– Сора сюе эдинг! – дедим мен. – Мен тюзлюк ючюн уруш этип, къан тёгюп айланайым, сен а сыртынгдан туююп тур. Сенден тели мен да туююлме. Тюзлюк керек эсе санга, кел, бирге барайыкъ аны келтирирге!

– Сёзлюкледен башха жерде табылмагъан тюзлюгюнгу башынга ур, ол манга керек туююлдю. Сен ишлерик упайса да мында. Бар да, сал суйген жеринге, таба эсенг, тюзлюкню.

– Сен а, бир да, мында ишлерик болмазса.

- Ишлерик туююлме. Кетген этеме.
- Ма санга! Къайры, къачан?
- «Нартия» турбазагъа.
- Директор болуп?
- Тели! Мен санга Эфендини эгечинденми туугъанма?

Ким этерикди мени анда директор?

- Сора не боллукъса да?
- Мюлк жаны бла директорну экинчиси.
- Кертими айтаса, Петя?
- Келир ыйыкъда кетеме.

«Нартия» турбаза Нартия тауну этегиндеди, Хасаниядан Барамтагъа баргъан жолну жанында, суу бойнунда. Ол Нальчик шахарны къыйырындады де да къой – ары ишге жюриген бек тынчды. Ол начасланы кёрдюгюзмю? Азамат къачды, Петя кете турады. Экиси да алакат жерле тапдыла, мен харипни мында къуру кесими къоюп.

– Къалай насыплысыз сиз! – дедим мен керти кёлум бла. – Кесигиз къутулуп, мени уа: «Ма, киштик, аша чычанны» – деп, Темиржановну аллына атып.

– Тохта, къоркъма сен, алгъа бизни бир къутулуп бошама къой да, санга да болушурбуз. Асыры ашыкъдырма ансы, – деди Петя.

– Бир жер а барды, мен алайны жаратмайма ансы, – деди Азамат. – Авторланы эркинликлерин сакълагъан къуллукъчу. Анда ишлеген къартчыкъ Бозиев пенсиягъа кете турады.

– Энци отоучугъу уа бармыды? – деп сордум мен, умут эте.

– Отоучугъу да барды, алай иши магъанасыз, къыйын ишди – къайда къайсы жырчыгъа, поэтге, драматургга кереклиси чакълы бир хакъ телемегендиле деп, элlege, шахарлагъа жюрип, къагъытланы къармап айланыргъа, отчётла жазаргъа керекди. Ары кирир ючюн да не Алакатовха, не Эфендиге барыргъа тюшерикди.

– Аласыз этерге уа онг жокъмуду да?

– Бу адамны ишге алыгъыз деп менми айтырыкъма да? Аланы конторлары Ростовдады.

– Алайгъа Эфенди кесини адамларындан бирин салыр, – дедим мен, тюнгюлюп.

– Кесини адамларына ол, къоркъма сен, андан табыракъ да, файдалыракъ да жер табар. Сюе эсенг, бар да кёр, не дерик эсе да.

– Ашыкъма, – деди Петя. – Андан табыракъ жер табаргъа керекди.

«Ашыкъма» деген алагъа тынч болгъанлыкъгъа, Темиржановну зулумулугъундан мыртыкгы этген радиону батмагъында жашагъан, ишлеген да алай хычыуунду да, хау.

– Сен мындан башха жерледе – къайда да жаннет сунма, жашы, – деди Петя. – Турбазаны директору мени иги танышымды да, аны ючюн барама ансы, аны орнунда башха адам болса, барлыкъ туююл эдим.

– Хар жерде да Темиржановчала болмазла, юйюнге, тынгылы адамла болурла.

– Болурла, алай къайдан табайыкъ аланы? – деди Азамат. – Кел, мен газетни редактору бла бир сёлешип кёрейим, анда совет жашау бёлюмню таматасы Таулуев пенсиягъа кетерге керекди.

– Ары уа барлыкъ туююлме, анда мындан да аманды, – дедим. – Бизде адамланы, кесинг суюген затланы юслеринден жазаргъа да онгунг барды. Анда уа къуру кёзбау, ётюрюк: эл Совет жукъ да этмейди, сен а этеди дерге керексе; таматала кеслерини жууукъларын депутатла эте, сен а ма быладыла элни бек иги адамлары де да жаз, махтап. Халкъ контроль дегенинг да, чычханланы болмаса, бёрюлени тутмайды. Сен а халкъ контроль кыралны, халкъны тонагъанланы ахларын-жанларын алады де да жаз. Мен а алай жазалыкъ туююлме!

– Туююл эсенг, къуйругъунгу кыыс да, жерингде тур! – деди Азамат, ыразы болмай. – Алай бла сен бир жерде да ишлеяллыкъ туююлсе. Мындан кыыстамай тургъанларына да сау бол деп къой!

– Бир да, алай сейирлик ишди да! Кыыстасала – кыыстасынла, школгъа барырма, историядан устаз болурма, неси аманды аны?

– Алсала.

– Алмасала, заводха барырма. Кыянымы да бузуп айланмазла, иш хакъым да – мындан эсе иги. Эшекледен да хапарым аз болур. Ишчиле ичинде итле, эшекле да алай кёп айланмайдыла.

– Кыюйчугъуз керексиз хапарланы, – деди Петя. – Андан эсе, келигиз, мен сизге бир иги анекдот айтайым, тюнене эшитгенме.

– Андан бери къайда эдинг да? Айт, хайда! – дедик экибиз да бирден.

– Биздеча, агъачда жаныуарла изеу жыйгъандыла, ариу этейик, тап этейик тургъан жерибизни деп. Ишни кыызгъан кезиую. Ма-а, кыоян челек бла бир кир-кипчикни алып барды. Кыараса – бийикде терек бутакгъа кыонуп, кыаргъа теке кыалкыуу эте турады. «Эй-хей, кыаргъа! – деп кыычырады ол, – сен нек ишлемейсе?» «Суюмейме да – ишлемейме», – дейди кыаргъа. «Кыалай болады да алай?» – дейди кыоян. «Ма алай болады да кыалады!» – дейди кыаргъа. «Сен

ишлемей эсенг, мен а артыкъ нек ишлерге къалгъанма?» – деп, къоян, челегин да бир жанына салып, терек тюбю салкъында жатып, солуйду. Алайтын, чырпыла кётюрюп бара, тюлкю къоянны жатып тургъанын кёреди да: «Къоян, эшек, нек ишлемейсе?» – дейди. «Анда аны кёремисе? – деп, къаргъаны кёргюзтеди. – Ол ишлерге унамайды сора, мен а артыкъ нек ишлерге къалгъанма?» «Мен а сизденми телиме? Сиз ишлемей эсегиз, мен да ишлемейме!» – деп, чырпыларын бир жанына быргъап, ол да алайда салкъында тёнгерейди. Келеди бёрю, бир хырык кётюрюп, ынчхай, терлегенлери бара. Къараса – терек тюбюнде къоян бла тюлкю сыртларындан тюшюп. «Не деп тёнгереп турасыз былайда, хар ким ишлеп айланганда?» – деп сорады. «Биз а скоймейбиз ишлерге! – дейдиле къоян да, тюлкю да. – Къаргъа ишлемейди да, биз а нек ишлерге къалгъанбыз?» «Мен а халкъдан артыкъ нек къалгъанма ишлерге?!» – деп, бёрю имбашындан хырыкны атып, тюлкюню къатында тёнгерейди. Айыу келеди, бир терекни суйреп. Къараса – салкъында къоян, тюлкю, бёрю тёнгереп турадыла. Суйреп келген терегин атып, хуржунундан аракъы шешаны чыгъарып, ичип, къоянны къабып, тюлкюню терисин сыдырып алады. Бёрюню уа, бир ургъанлай, тишлерин аузуна къуюп иеди. Сора терек-къурукъну суйреп кетеди. Ол заманда айтханды къаргъа: «Ишлемей жашар ючюн, шуёхларым, бийикде турургъа керекди!» – деп.

Ассыры кюлгенден харип Азаматны кёз жашлары окъуна келдиле.

– Олло-ох, не тукъум сейирлик хапарла айтады бу халкъ дегенинг! – деди ол, бир кесек эс табып. – Нечик алаMAT анек-дотду!

– Керти окъуна, алай туююлмюдю да? – деди Петя, кюле-кюле. Бизни Комитетге къарасанг окъуна, тейри, алайды. Редакторла, корреспондентле, эшегим кибик, ишлеп айланадыла, баш редакторла уа – салкъында олтуруп, бир кесек ишлеген кибикчик эте. Заманкулов а не ишлейди? Ыйыкъдан бир жыйылыгуубузну бардырады, андан сора бир зат да угъай. Кесини уа энчи кабинети, мешинасы, шофёру, 230 сом иш хакъы. Хар ай сайын къырал аны тутар ючюн, къысха айтсакъ, 500 сомдан кёп къоратады. Нек? Бар да сор. Председатель а не этеди? Обкомда кенгешге бир кесек тынгылайды, келеди да бизге бир затла айтады, анда летучкада, мында летучкада олтурады, анга-мынга урушады – аны бла ол этген иш бошалады. Кесини уа биз олтургъан юню жартысын алгъан кабинети, ол кабинетге жыл сайын дегенча, жангы керекле, кюйюзле, «Волгасы», шофёру. Юч да хайт

деген редактор олтургъан отоудан уллу отоуу бла къагъытчысы. Мынга уа ай сайын минг сомдан артыкъ къоратыла болур.

– Минг сом – ол бош затды, – деди Азамат. – Аны кыралгъа келтирген хатасыды иш ансы. Ийнан анга, ол «Эркинлик» радиостанциядан эсе кёп хата этеди. Аллайны уллу къуллукъда тургъаны – властьха да, кыралгъа да айыпды, – ол биринг болсун. Бир кесекден Комитетде къолгъа аллыкъ бир журналист къаллыкъ туююлдю – ол экинг болдуму? Тёгерегине жерлешликни, миллетчиликни ууун жаяды – ол ючюнг. Кырал ырысхыгъа жан атханы – ол төрт. Бек башы, битеу ишлерин ол Совет властьны аты бла этеди – ол беш болсун. Билмей тургъанлай уруш башланып кьалса уа, иш къалай боллукъду? Темиржановну не да анга аталыкъ этген Эфендини властьлары ючюн ким къан төгюп, уруш этип айланырыкъды? Киши да угъай!

– Сен а асыры оздургъан этесе, шуэхум! – дедим мен. – Халкъ Ата журт ючюн уруш этеди ансы, сени Темиржановларынг ючюн этмейди. Темиржанов бюгюн бар эсе, тамбла жокъ. Ата журт а тургъанынлай турлукъду. Сиз кесигиз оноугъа эшеклени къоя эсегиз, Ата журтну уа не терслиги барды?

– Сора, сен айтыудан, озгъан урушда да халкъ Сталин ючюню уруш этгенди? – деп кьошду Петя.

– Тейри, атакагъа баргъанда уа: «Сталин ючюн!» – деп кычыргъандыла ансы, «Евгожуков ючюн!» – деп кычырмагъандыла, – деп, Азамат къаты жууап этди.

– Къалай теличиксе сен! – деди Петя, бир кесек кыза. – Не заманда да адамла, урушха кире: «Туугъан жерибиз ючюн!», «Ата журтубуз ючюн!» – деп киредиле. Арта уа «Сталин ючюн!» деп да кьошаргъа боллукъдула.

– Оллахий, Сталин манга этгенин юйюне элтсин, алай адамла анга ийнангандыла.

– Биреуленни айтханына къараргъа керек эди да, къарай эдиле ол айтханнга, аллай намысха ол тийиншли туююл эсе да. Сен билемисе, шуэхум, ол, ненча адамны, къаллай адамланы жойгъанды? Сен билмегенликге, мен билеме. Халкъ да биледи. Кёп халкъны жойгъанды ол. Аны унутургъа жарамайды.

– Сен не да айт, ол а киши эди! Ол болмаса, эшигибиз жабыллыкъ эди! – деди Азамат, къамамай.

– Ол сен айтхан – пионерлеге жомакъды, – дедим мен да, тезалмай. – Мен акъыл этгенден, ол болмаса, фашистле Эдилге дери не хазна жетер эдиле. Бу керексиз даулашны къойчугъуз. Не иште да халкъды баш. Ол кыыйын жыллада халкъны ниет кючу, Туугъан жерине суймеклиги уллу

болгъанларына Аллахха шукур дегиз да къоюгъуз. Сталин, Берия дегенча аманла къыралгъа салгъан уллу хата окъуна халкъны ниет кючюн тюгендирмегенди. Жамауатны туугъан жерине суймеклигин бузалмагъанды. Ма олду ишни башы.

– Сора бусагъатдамы игиди да, «Коммунизм къурайбыз!» деп, хахай эте, кесибиз а болгъанны урлай-тонай? – деп, Азамат тохтамайды. – Халкъны не ниет кючюню юсюнден айтаса, хар ким не урлайым, къайдан не зат тырнайым деп айланган заманда? Къаллай бир бийик къуллукъда эсе адам, аллай бир кёбюрек сермерге кюрешеди. Халкъ а санга аллай бир телимиди, ол затланы кёрмезча? Барын да кёрюп турады халкъ!

– Сора, сен айтыудан, бизни къыралда урламагъан киши жокъду, – дедим мен. – Къалай болады да алай?

– Бизни къыралны орнунда башха къырал болса, не бай да эртте тууарыллыкъ эди. Бу уа, къалай эсе да, тыхырдай барады! – деди Азамат. – Бек сейирди, оллахий, темирден ишленген болур ансы! Тёгерегинден, бёрюле, итле талагъанлай, талап, жыртып кюрешедиле, ол а, къалай эсе да, аумай, сюелгенлей турады, къарыулу окъуна бола!

– Халкъ сенича доп-доп этип турмайды, къарындашым, ишлеген этеди! – деди Петя. – Халкъ ишлей эсе уа, къырал да турлукъду аягъы юсюнде.

– Тейри, халкъ да алай суйюб' а ишлемейди, биз да кёребиз аны.

– Суйюп эсе да, суймей эсе да, ишлеген а этеди. Жарамайды ишлемей. Ишсиз жашау болмайды.

– Къойчугъуз бу керексиз доп-допну! – дедим мен. – Башыбызны аурутдугъуз. Ким сорады сизге не этейик, къалай этейик деп?

– Тейри, сорсала да, жангыллыкъ туююл эдиле, – деп, Азамат дёрденчигин кётюрдю. – Биз а бир затла юйреталлыкъ эдик.

– Охо, охо, арта юйрете туурса, – деди Петя, тышына чыгъа.

– Эштемисе, – деп, биз кесибиз къалгъанда, Азамат манга бир къагъытла берди, – мен директорубузну юсюнден очерк жазгъанма, кеси да Къабарты-Малкъарны культурасыны сыйлы къуллукъчусу, коммунист. Берирмисе радио бла?

– Уялмаймыса сен? Айтхан бирни этесе, этгенинг а – башха? – дедим мен, андан къагъытланы алып.

– Не айтама мен? – деди Азамат, керти да сейир этип.

– Мен нени юсюнден айтханымы бек иги билесе, – дедим. – Андан сора, ол коммунист эсе да, драмтеатрны директоруну юсюнден очерк мындан эсе литература редакциягъа тийиншлиди.

– Мен Заманкуловну жууугъуну аллына барыргъа суймей эдим.

– Кел, Азамат, былай этейик, – дедим сора, – сен ашыкъма, бир кесек ишлеген да эт, ол адамны таныгъан да эт. Артда тийиншлиди, тейри, десенг, берирбиз очеркинги. Сагъыш этип, бир къарачы: сен кимсе да, ол кимди? Сен журналистсе, жазыучу. Ол а бош, начальник. Тюз аны кълунда ишлеп башлагъанынглай, аны махтап, очерк жазсанг, ол даражанга тюз келирми? Мен акъыл этгенден, сен кесинги алай алаша этерге керек туйюлсе. Айхай да, сен алай акъыл этесе – мен аны махтап жазсам, ол мени бла шуёх болур, бир затыма жарар деп. Мен а, сени керти шуёхунг, былай айтама – кълый, этме алай, кеси кесинги учуз этме!

– Сени насийхатларынг манга керек туйюлдюле, кёлп жаншама да, айт да кълый, беремисе, бермеймисе радио бла очеркими?

– Бермейме. Бу очерк литература редакция бла барыргъа керекди.

– «Аман адамгъа игилик этген – итге чабыр этген кибкиди» деп бош айтмагъан кёлеме таулула! Бер бери! – деп, Азамат кълагъытларын кёлумдан тартып алды. – Тапханма шуёх а!

Кълалай ауур тийдиле мени журегиме Азаматны сёлзери. Ол мени бери, ишге алдыргъанын эсгертип, билдире эди манга, итге, керексиз чабыр этгенин!

Азамат тюз эсе уа? Директоргъа радио бла эки-юч ариу сёлз айтханны бир уллу, магъланалы затха санай эсе уа? Да сора не боллукъду, мен аны очеркин радио бла бергенликге? Бир зат да угъай. Сора, чий тели туйюл эсем, нек тиеме да мен шуёхуму жанына?

– Кечгинлик бер, Азамат! Мен кълайдан биллик эдим сен бу бош затха аллай бир уллу магълана бергенинги? Ахшы, бардырайым очеркинги, – дедим.

– Бардырма! Керек туйюлдю! Сенсиз да болалырма мен! – деп, эшикни уруп, чыгъып кетди.

Эки-юч кюнден сора таулу газетни ахыр бетинде драмтеатрны директоруну юсюнден, сураты да салынып, уллу очерк басмаланды. Очеркни тубюнде аны жазгъан адамны аты былай жазылып эди: «Азамат Мурзаев, жазыучу.»

Алай бла ол очерк мени шуёхумдан айырды. Энди манга анда, жашау жолунда, бирле бла тутушургъа иш туюссе, Азамат шуёхум не хазна чабып жетер манга болушургъа. Бююн ол жашауну тюзлюк жолундан тайгъанды. Энди кълачан базыныр жангыдан тюз жолгъа чыгъларгъа? Бар да сор. Базынган а этерми бир заманда?

Азаматны жанына тийгенме жюрегим асыры кыйналгандан, бююн партия жыйылыу боллугун унутуп окуна кыйоыгъанма да, башланыр заманына кючден жетгенме. Мен студиягъа киргенде, сагъат бешге бара тебеген эди да, келгенге-кыалгъаннга кыарай тургъан Лашинова мени тукъум атымы аллына, алай бек да сыймей, белги салды, ыразы болмагъанын билдире, башын булгъай. Мен кеси жериме, мыйюш таба ётдюм да, олтурдум.

– Бизни партия организацияда 92 адам барды, 12 адам келмегенди: алтауланни ишден кетер онглары жокъду, экеулен, саулукъларына кыарата, республикадан тышындадыла, тёртеулен да ауруп турады, – деп билдирип, жыйылыуубузну башлайбызмы, башламайбызмы? – деп сорду Лашинова.

– Башлайбыз! Башлайбыз! – деген ауазла эшитилди.

Къол кётюребиз. Барыбыз да «хо» дейбиз.

– Тёрде жыйылыуну бардырлыкъ адамланы сайларгъа керекди. Ненча адамдан – ким не айтыргъа сюеди?

– Беш адамдан!

Къол кётюребиз. Барыбыз да «хо» дейбиз.

– Кимни-кимни? Ким айтыргъа сюеди? Тамишева? Айт.

Тамишева ёрге турады – толу, бийик да тиширыу, партбюронуну адамы, Кырал телерадиону профкомуну председатели. Ол алгъадан хазырланган тизмени окъуйду:

– Темиржанов – Кырал телерадиокомитетни председатели, Лашинова – партия организацияны секретары, Заманкулов – председательни орунбасары, Левитина – радиону жаш тёлю бериулери редактору, Олейников – киноаппаратураны бузукъларын тюзетген уста.

ООН-ну кыурагъан уллу кыралла аны Кырккыуусулукъ Советинде дайым да болгъанлары кибик, бизни да уллу кыуллукъчуларыбыз – Темиржанов, Заманкулов, Лашинова – не тюрлю жыйылыуларыбызда да дайым тёрде олтурадыла. Тёрде бирси эки жерде да – экеулен. Аладан бирлери, уллу кепелене турмай, хайт деп, ишлеп башларгъа керекди – протоколла жазаргъа, башхасы уа – телерадио арадан бир ишчи, кыарачыгъыз, хар не да тапды – тёрде оноучула, журналистле, ишчиле да бардыла, демократия толусунлай сакъланады дерча.

Бу жол да Левитина протокол жазгандан, не адыргы этсе да, кыутулаллыкъ тыйюлдю. Олейниковну да насыбы тутханды – ол кыара халкыны келечисиди да, жукъ да этмей, кишиден жашыралмагъан мудах кёзлери бла бизге, залда олтургъанлагъа, эки-юч сагъатны кыарап турлукъду.

Жыйылыуну бардыра тургъан секретарьны: «Тёрге сайланган адамла, келигиз, жерлеригизге олтуругъуз», – деген сёзлерин да сакълай турмай, тюз да кьол кётюрюу бошалгъанлай, Темиржанов, хар заманда этиучюсоча, терк окъуна туруп, кесине тийиншли жерге – тёр ортасына къууулду. Секретарь жыйылыуну башланыууу бла байламлы ишлени тынгылы эте тургъунчу, акъсюек Темиржановха къара халкъ бла бирге олтургъан, баям, алай хычыуун болмаз эди, бютюн да къатына ол суймеген биреулен чөгюп къалса.

Тёрге сайланган адамла столгъа олтуруп да бошагъынчы, Темиржанов оноуну кьолгъа алып тохтаучуду да, бу жол да, юйреннгенин эте, жыйылыу къарарыкъ ишле белгиленнген къагъытны сермеп алды. Алай, доклад этерик кеси болгъанын кёрюп, къагъытны Заманкулов таба тюртдю – хо, бу жол сен окъуна бол тамата деп, анга бир уллу ахшылыкъ этгенча. Алай, тёзалмай, Заманкулов таба ийилип, бир затла айтды, былайда да оноу этгенин кьоймай.

– Айхай да, айхай да! – деди, уллу ыразы болуп, Заманкулов. Ол аны председатель бир уллу магъанасы болгъан затны айтханды деп, бизге билдиргенлиги эди, ол ишге биз да, эшитгенибизлей, тюз кесича къууаныргъа хазыр болуп туруп ючюн. Биз хазыр болдукъ, Заманкулов билдирди Темиржановну айтханын бизге.

– Жолдашла, Владимир Замахович алгъа партиягъа кандидатха алыуну юсюнден ишге къарайыкъ дейди, бирси ишге уа андан сора. Ол айтхан тюз болур деп, мен алай санайма.

Биз да алай санап, къууанып, председатель айтханны къабыл кёрдюк.

– Жолдашла, – деди, ыразы болуп, Заманкулов, – Къырал телерадиону партия организациясына телевиденияны корреспонденти Жалаучиев къагъыт жазгъанды, мени партиягъа кандидатха алыгъыз деп, тилеп. Аны партиягъа кандидатха тийиншли болгъанына шагъатлыкъ этген жолдашла быладыла: Нагоев – телевиденияны баш редактору, Олейников – телеаппаратураны бузугъун тюзетиучю уста, ючюнчю уа – комсомолну райкому. Шагъатланы айтханларын окъуйбузму?

– Угъай, угъай! Керек туююдю! – деген ауазла эшитилдиле. – Нек къоратабыз керексиз заманыбызны? Билебиз, бек иги жашды!

– Алай эсе, ахшыды. Жалаучиевни юсюнден ким не айтыргъа сюеди? – деп, Заманкулов залгъа къарап тохтады.

Кьол кётюргенле беш-алты да болдула. Болмай а, министирни жашчыгъын махтап, бир-эки сёз айтыргъа ким суймейди!

Акъяллы Заманкулов былайда да улуу эслиликни юлгюсюн кёргюзтдю. Экинчи классда окъуугъан сабий кибик, къолун кёкге созуп кюрешген Сабыркуловха, таулугъа, угъай, сёлеширге эркинликни алгъа черкес Кушховха, андан сора оруслу Усачевха, дагъыда черкес Татароковха берди, кёресиз да, къаллай къарындаш юйюрге жашайбыз биз, таулу жашны партиягъа кандидатха алабыз, аны жанлы болуб'а къарындашларыбыз черкесле, оруслула да къая кибик сюеледиле деп айтырча. Сёлешгенле бары да, арсарсыз Жалаучиев жанлы эдиле, иги жашды, намыслыды, низамлыды деп.

Бир зат айтыргъа къоймады да мени деп, тюнгюлюп тохтагъан Сабыркуловха да берилди сёз. Андан сора да кёп эдиле, нек эсе да, эндиге дери коммунизмни аяусуз ишлегенлени ал сатырларына тюшмей тургъан Жалаучиевни аламатылыгъыны, адамлыгъыны, ариу, къылыгъыны юслеринден айтырыкъла, Заманкулов сёлешилуени тыйды ансы.

– Ахшы, – деди Заманкулов, къууанып, халкъ Жалаучиевни угъай, аны кесин махтагъанча. – Жолдаш Жалаучиев, ёрге туругъуз.

Жалаучиев ёрге турду, ариу, жаш кёзлерин кётюрюрге базынмай сюеледи: мёлек да мёлек, ол да мёлек.

– Жалаучиевге сорлугъугъуз бармыды?

– Угъай! – деп къычырды ким эсе да, – къол кётюрейик да къояйыкъ!

– Сора... – деп, Заманкулов къол кётюрюуге хазырлана тебрегенлей, Темиржановну аны таба бурулгъанын эслеп, тохтап, энишге ийилип, Темиржановну айтханына тынгылады да, биягъы «айхай да» дегенни айтып, тюзелди. Тюзелди да, былай деди:

– Жолдашла, Жалаучиевге бир затла сормай боллукъ туюлюбюз. Протоколгъа алай керекди.

Телевиденияда ишлеген, мен танымагъан биреулен, секирип турду:

– Жалаучиев, коммунистни не борчлары бардыла – айтчыгъыз, – деди.

– КПСС-ни члени коммунизмни къураучулары ал сатырларында болургъа борчлуду, – деп, Жалаучиев Уставда окъугъанын эсине тюшюрюп башлады, алай, андан ары баралмай, тынгылауну ийди.

– Тюз айтаса. Бармыды дагъыда сорлукъ? – деп, Заманкулов жашны айыпдан бек тап къутхарды.

– Айтчыгъыз, Жалаучиев, партияны оноу этген бек баш органы неди? – деп сорду биягъы Элмырза.

– Партияны бек баш органы съездди, – деди да Жалаучиев, халкъ, эс табып, солуу алды.

Соргъанла бары да эркинлик ала уллу кыйналмай эдиле да, мен да, туруп:

– Жалаучиев, сиз бизни университетни орус-малкъар бѐлюмюн бошагъансыз да? – деп сордум.

– Хау.

– Не заманда?

– Эки жыл мындан алда.

– Ишлерге школгъа жиберилмей къалай къутулгъаныгъызыны юсюнден айтсагъызы эди. Ол жаны бла низам къатыды деп, мен алай эшитген эдим.

Зал сагъайып, шум болду.

– Ол соруу неге керекди? – деп кычырды ким эсе да.

Залда биягъы шошлукъ тохташды.

– Мен ишлей турама, мени школгъа жибермегиз деп, тилеп, халкъны жарыкълау министрине къагъыт жазгъанма да, эркин этгендиле школдан.

– Сиз футболну сюесиз да? – деп сордум мен жангыдан.

– Суймей а.

– Сиз ненча кере, къачан учхансыз Москвагъа кесигиз суйген команданы оюнуна къараргъа?

– Билмейме. Тѐрт-беш кере учхан болурма, мен ол заманда университетде окъуй эдим.

– Не хыликкяды бу? Кимге керекдиле ол соруула? Сорруулары тохтатыргъа! – деген ауазла эшитилдиле жан-жанындан.

Ахы кетип, агъаргъан Заманкуловха Темиржанов бир затла айтып кюрешеди.

– Жолдаш Мисиров, бармыды энтта сорлугъугъуз? – деп, Заманкулов манга къарады.

– Сорлугъум жокъду, алай мен кеси оюму айтыргъа сюе эдим...

– Сѐлешиле тохтагъандыла. Энди соруулары болгъанла соргъан этедиле.

– Жолдаш Заманкулов, – дедим да мен, къаным кызы башлагъанын сездим, – биз адамны партиягъа алабыз...

– Партиягъа членнге кандидатха, – деп тюзетди мени Заманкулов.

– Болсун алай, партиягъа членнге кандидатха. Мен, коммунист къадарымда, бу ишни юсюнден кеси оюму айтыргъа сюеме. Айтыргъа эркинмеми?

Кѐрюп турама, Темиржанов ѳрге турду да, Заманкуловну къолуна тийип, аны тохтады да, кеси сѐлеширге хазырланды. Зал биягъы, сагъайып, шум болду.

– Алай жарамайды, жолдашла, – деп, сиркиу сабийлеге айып этген устазча, айып этди ол бизге, аз да ачыуланмай, сабыр-сабыр сѐлеше. – Биз базарда туюлбюз, партия жыйы-

лыудабыз. Бир низам, бир марда болургъа керекди. Жолдаш Мисиров, Жалаучиевни жауапларына сиз ыразымысыз?

– Угъай, жолдаш Темиржанов, – дедим мен. Ол бир кесек абызырагъан окъунамы этди дейме – ол, айхай да, мен ыразыма дерик сунган болур эди.

– Да жаш, хар ким да ангыларча, бек тап жауап берген ушайды да? – деди, мени аллай бош затланы ангылаялмагъаныма сейир этгенча. Кеси уа сагъайыпды, бу тели Мисиров кишини да эсинде болмагъан бир зат этмеге эди деп.

– Мен ыразы туююлме, нек дегенде, аны жауапларына кёре, ол алыкъа партиягъа кирирге тийиншли туююлдю да, андан.

Аллай бош затчыкъ Темиржанов кибик сынаулу политикге чырмау туююл эди.

– Сиз алай санайсыз да? – деп сорду.

– Санайма алай.

– Бек ахшы. Къол кётюрген заманыгъызда сюгенигизча этерсиз да, кесигизни коммунист борчугъузну толтурурсуз. Энди уа, сизни оюмугъуз барыбызгъа да баям болгъандын сора, сизнича эркинликлери болгъан коммунистлеге да кеслерини оюмларын айтыргъа эркин этсегиз, бек иги боллукъ эди.

– Мен кишини да тыймайма...

– Сора игиди. Сау болугъуз! – деп, ышармиш да этип, Темиржанов мени таба баш къакъды да, жерине олтуруп, бардыр энди ишинги, хомух, деп, Заманкуловха белги берди.

«Олтур жеринге!» – деп къычырды акъ жиним. «Быллай бедишликге тэзюпмю?!» – деп, хахай этди да къара жиним, мен олтурмадым.

– Жолдаш, Заманкулов, – деп, мен Зейтун Тамуковичге айланып селешдим. – Тилейме, айтыгъыз, биз бусагъатда партия жыйылыудамы олтурабыз, огъесе Комитетни коллегиясыны жыйылыуундамы олтурабыз?

– Не сорууду бу? Айхай да, партия жыйылыудабыз!

– Да сора аны нек билмейди жолдаш Темиржанов? Ол нек тутады кесин Комитетни коллегиясыны жыйылыуундача? Сиз партия жыйылыуну таматасы бола тургъанлай, ол нек кюрешеди мында да оноу этерге?

Айхай да, анга Темиржанов тэзаллыкъ туююл эди. Ол, башына-кёзлерине да къан чабып, къып-къызыл болуп, секирип туруп, тюз да орамда туююшюучю жашладан бири кибик, къычырды:

– Не тукъумла селешесе сен? Кимсе сен? Нек къоймайса партия жыйылыуну бардырыргъа? Кимсе сен деп сорама мен!

– Мен коммунистме! Къычырмагъыз бери кесигиз да, мен сизни не къарындашыгъыз не къайыныгъыз тюйюлме. Сизни бла бир тюрлю ишчиклеге да жюрюмегенме! – деп, мен да къычырдым.

Алай бла анга не коммунистгеча, не таматагъача хурмет этмезлигим, аны аман адамгъа, къылыкъсызгъа санагъанымы ачыкъ билдире эдим. Мен жериме олтурдум. Ассыры ачуланнгандан а жеримде туралмайма. Ийсагъан, шендю аны богъурдагъына илинир эди! Бир-эки кере аны таба къарадым – ол да, баям, менден хоча болмаз эди: къызыл бети тамгъа-тамгъа болуп, эринлери уа агъарып, гогуш бурнун салындырып, олтура эди.

Ол халда нелляй бир олтургъаныбызны билмейме. Мени кёз аллымдан энтта кетмеген бир зат къалгъанды эсимде – Заманкуловну башын чайкъай сюелгени. Ол аны халкъгъа, бек алгъа уа Темиржановха, ол тели Мисировну ишине бек сейир этгенин билдиргенлиги эди. Манга уа – ай хариб'а, сен акъылдан шашхан болурса, не этесе кесинг да партияда дегенлиги эди.

Мен да къарай эдим анга. Къарай эдим да, ангылай эдим аны, ёмюрюнде кеси аллына бир атлам этерге базынмай келген къоркъакъ къулдукъчуну къалай къыйналгъанын. Кеси да тели Мисиров бла бирге бир халкъны адамына саналгъанына аны жюреги, харип, аз къыйнала болмаз. Несин да берир эди ол, бусагъатда малкъарлыгъа саналмаз ючюн, ол тели-мелиле сёлешген адамны айыбы аз да анга жетмез ючюн. Не этсин энди ол таулу, председательни экинчиси, аны къолунда ишлеген таулу ол черкес бла – председатель бла адепли сёлешмеди эсе? Бу Аллах урлукъ Мисиров къайдан чыкъгъан болур! Ахырысы, быллай адамла не тукъум затладыла, ким бла, къайсы халкъны адамы бла сёлешгенлерине аз да къарамагъанла? Уллу орус халкъны, украин, гюржю халкъны тамата къарындашыбызгъа саналгъан къабарты халкъланы адамларына да биз, таулула, хурмет этерге керекбиз. Сабийле аталарына, тамата къарындашларына хурмет этгенча. Къыйынмыды аны ангылагъан?

Ма ол халда. Заманкуловну къайгъыларын эте, мен кесим да бир кесек эс тапдым. Заманкулов да, баям, ол къайгъылы сагъышларын хорлай бара болур эди, сёлешип башлады.

– Сени этгенинг, Магомет, мени жюрегими аллай бир къыйнагъанды, не айтыргъа да билмейме, – деди Заманкулов. – Сен таулуса, таулула уа кеслеринден таматалагъа хар заманда да хурмет эте келедиле. Кёпге, азгъа эсе да, Владимир Замахович сенден таматады. Оноучу болгъанын

айтмай кьойсакъ да. Айыпды алай этген! Мен окъуна, уялып, жерге кирлик болуп турама сени ючюн!

– Партия жыйылыуда уллу-гитче деген жокъду, барыбыз да коммунистлебиз! – деп ийдим мен, тэзалмай.

Темиржанов Заманкуловха энтта бир затла айтды да, ол биягъы, охо, охо деп, башын булгъады.

– Жыйылыуубузну андан ары бардырайыкъ, жолдашла, – деди Заманкулов, баям, таматаны айтханын эте. – Кимни барды сорлугъу Жалаучиевге?

Кишини да жокъ эди да энди сорлугъу, къол кётюрдюк «Хо» дегенле – 76 болдула, «угъай» деген – биреулен, арсарла – ючеулен. Алайды да, 80 адамдан мени жанымэ ётмеселе да, башхалача, тизилип, «башчы текени» – Темиржановну ызындан жёбелеп кетмей, арсар болуп, жерлеринде къалыргъа базынганла жалан да ючеулен эдиле. Алада бирлери – Пётр Евгажуков эди, мени къатымда олтургъан.

Андан сора сёз доклад этерик адамгъа берилди да, Темиржанов трибуна таба сызылды. Кёресиз да, Мисиров кибик теличиклени доп-доплары менича эсли кишини къанын бузаллыкъ тюйюлдюле, «айранга суу къош – телиге жол бош», – деп, бош айтылгъан болмаз дерге кюреше, кесиб сабыр тутта эди ол. Андан сора да, алгъаракъда да бир айтханма, Темиржанов сёзге алакат уста эди, дуния сейирлиг артист эди. Бусагъатда да, ол сёлеше туруп, бир бирде халкт кюлген да этеди. Алай мен а аны айтханына уллу эс бурмайма, жалан да анда-санда сёзлерини магъаналарын ангылагъан кибик этеме ансы. Алайсыз да билеме мен аны иги да, тап да сёлешгенин. Аз кере, сейир этип, тынгыламагъанма мен аны докладларына, бу былай алакат къалай сёлешала болур деп. Алай бюгюн а мен аны омакъ сёзлерине, къулакт салып, тынгыларча тюйюлме.

Мен энди башха затны юсюнден этеме сагъыш: келе келип, жашау жолумда, жаннет болсун жатхан жери, ол бирине да тубедим; андан сора, Уллу Аллах кечсин анга да гоппан аякъ бла бир суймеклигиме урлап кетген Зайнафха да жолукъдум. Энди уа, менден къайтмаса да, Аллахдагъ къайтсын, аны керти, ышангылы нёгерлигине таяна Кишиу бла бирге атлай барама; алай бла энди уа, жашау жолуму аллай жерине жетген болурма, баям, бир къауумла бла не ёлюу, не къалыу деп, тутушургъа тюшгенди. Ала уа къылыкъсызлыкъларыны чеги болмагъанла, не уялмай не къоркъмай, не аман ишге да базынып къалгъанла ышармиш эте, къолларында таякъларын ойната, аякъларын кенг-кенг салып, сюелип турадыла, жолну алып, бизни алгъа барыргъа кьоймай, тюйюп, жол жаны чырпылагъа батмакъ ичине къысар мурат бла. Хау, тегерегиме-башым:

къарагъанлыкъгъа, кёрмейме манга нёгерлик этер адам, алай къоркъгъан а этмейме. Мен билеме, биз, ахшы муратларыбызгъа жашауну тюз жолу бла баргъан жолоучула, былайгъа, терсбоюнла бла тутушмай болмазлыкъ жерге, бирем-бирем жетемиз да, аны хатасындан бир бирибизге нёгерлик эталмайбыз. Алай биз да аз туююлбюз, ахырында хорлагъан да биз этерикбиз. Жалан да барыбыз да, къоркъмай, таукел болуп, ол терстамгъала бла туююшюрге-тутушургъа керекбиз. Алайды да, мен, жыгъылырдан алгъа, ол эюлледен бир-экисини башларын тешсем, ызымдан келген тюз жолоучулагъа тынчыракъ боллукъду. Ала кеслери да, ол начасла – къарачыгъыз тюрслеп, алай кёп туююлдоле, алай биргелерине, къоркъутуп, кёплени алып келгендиле ансы. Биз, арсар болмай, жигер къагъыша, хорлай башласакъ, ол ала бла келгенле да, ишни болушун кёрюп, эс табарла, базынырла да, бизни бла бир болуп, сермешге кириширле. Алайды, биз, жашау жолубузда тюз ниетли болургъа кюрешгенле, былайгъа, тутушмай болмазлыкъ жерге, хар бирибиз кесибиз келебиз да, киши да бизге болушмазлыкъ сунуп, бир кесек абызырагъан да этебиз. Алай къайгъырмаз – биз, нарт уланлары, кюн балалары кибик, жашауну кенг да, ариу да Тюзлюк жолун аман адамлагъа сыйыртмаз ючюн, къоркъмай, тутушну таукел башлай туругъа керекбиз. Алайсыз не магъана барды жашаудан? Ол татыусуз-мыстысыз болуп къалыр.

Жашауну Тюзлюк жолунда терсбоюнла бла ол халда сермешлени-тутушланы сейирлик суратларын кёз аллыма келтире, сагъыш эте, мен бир кесек мудах болама. Биз, хыйласыз адамла, аманла бла сермешир жерге бирем-бирем нек келе болурбуз, алгъадан окъуна келишип, бир иги жыйын болуп, алай нек келе болмабыз? Не ары-бери десек да, биреуленнге уа къыйынды сау жыйын бла сермешген, бютюн да ол ач бёрюле жыйыны эсе. Къуллукълагъа кирип, къырал кючюн кеслерини кереклерине буруп тохтагъанланы уа, айтчы, бёрю жыйындан не башхалыкълары барды? Жокъду бир башхалыкълары да. Угъай, угъай, бош сунасыз мени къоркъакъ. Къоркъмайма мен, тутушурукъма ала бла, туююп, ёлген ёлю этип, мени жол жанына атып къоярыкъ эселе да. Къайгъырмаз, барлыкъма алгъа, тутушурукъма! Ала, бирем-бирем туююп, жол жанына къаллай бирибизни атхан болурла деп, сагъыш этсенг, ачыу тиеди ансы, – баям, кёбюбюзню! Энтта да къаллай бирибизни тюрле, аягъыбызны-къолубузну къыяулу этип, башларыбызны тешип, ненчабызны сакъат этерле – бар да сор. Биз, алгъадан окъуна сакъ болуп, жашауубузну Тюзлюк жолун къылыкъсызладан тынгылы сакъларча, къалауурла салсакъ эди, бюгюн,

баям, быллай палахлагъа къалмаз эдик. Да не этериксе, тюз адамланы, жюреклеринде харамлыкълары болмагъанланы огъурлулукълары кѣп кезиуледе башларына таш болуп тиеди аланы огъурлулукъларын аманла хайырланып башласала.

Болду, болду, Мисиров, керексиз доп-доп этгенинги бир къой. Артда сѣлеше турурбуз, атыш-тутуш болгъандан сора, сау къалсакъ. Бюгюн а, белибаунгу къаты тарт да, алгъа атла – алда къарелдилени кѣремисе? Ала Тюзлюк жолун алып тохтагъанладыла – ач бѣрюле жыйыны. Сюе эсенг а, башха тюрлю айтайым – ол сен сайлагъан терекни тюрбюнде бюгюн айыу кертмеле ашай турады. Къоркъмай эсенг, бар да, аны бла кертме аша. Анда бал суулары чыгъа тургъан агъач кертмеле бардыла.

XXXIV

Жаншаргъа уа юйреннгенсе, гяуур, Мисиров эсенг, ким эсенг да. Бар этгенинги – алыкъа эрттеди, бу жашчыкъны партиягъа алыргъа жарамайды дегенинги. Айтханынга тынгыласанг а – сен дунияны башын-тюрбюне айландырыргъа чыкъгъан сунарса! Ол сен суйген орус тил не дейди аллайгъа? Тюз айтаса: «Буря в стакане воды». Таулула уа: «Уллу сѣлешме да, уллу къап!» – деп къоядыла.

Алай окъуна болур, даулашмайма. Саулай къыралыбызны тенгиз бла тенгешдиргенде, бизни комитет, айхай да, бир стакан суучукъду. Алай, саулай Жер бла тенгешдирсенг, къыралыбыз да алай уллу тюрбюндю. Жер а аламда неди? Ол «стакан» угъай эсенг, бош, кѣзге да илинмезлик бир бурхучукъду! Да сора биз, ол бурхучукъну юсюнде къымылдай айланган микробчукъла-адамчыкъла, бир бирибизни ашаргъа жете, ол угъай эсенг, кесибиз тургъан Жерни кюл этип къояргъа окъуна хазыр болуп нек кюрешибиз, ким тюз, ким терс болгъаныны юсюнден даулаша-жыртыша? Миллиард-миллиард галактиканы ичинде бизни Жерибиз «стакан» угъай эсенг, тамычыдан да азды! Алам дегенинге артал да башха тюрбюндю, бизни «тамычыда» не бола эсе да: ол, суйсе, былай ариулай, кюн тыякъларыны тюрбюнде жылтырай турсун, суйсе уа – батмакъ, балчыкъ болуп, мугут басып къалсын. Алай бизге уа, адамлагъа, ол ариулай, тазалай туруру керекди. Анга да къарамай, биз, адамчыкъла, сен терссе, мен тюзме деп, бир бирибиз бла асыры даулашхандан, акъылдан шашаргъа жетип, кѣзлерибизге къан чабып, гузаба этип кюрешибиз ансы, мияла аякъчыкъ кибик, ариу да, алапат да Жерибиз ууалып да къалыргъа болугъуну юсюнден а уллу сагъыш этмейбиз. Бирле тюз, бир-силе уа терс болгъанлары баям этилгенден сора, не этерикбиз

деп, киши да аны юсюнден сагъыш этмейди. Даулашмай, жыртышмай къалай жашаргъа боллугъун биз билмейбиз. «Келигиз, керексиз даулашланы, жыртышланы къояйыкъ да, ол биз, къубултуп, Кёксюл Топчугъубуз деген Жерибиз, кюл болуп, гунч болуп кетгинчи, бир бирибизге къууана, ариу жашайыкъ!» – деп, биреулен окъуна нек айтмайды?.. Тейри, ассыры теренге эсе да, терсине эсе да, билмейме, алай бир жанына уа кетген болурма дейме. Мен, алай теренге кетмей, башха затны юсюнден айтырыкъ эдим. Хау, болсун алай, бизни Комитет – «бир стакан суу» болсун, алай эсе да, къыралыбыз тюз да аллай «стаканладан» – коллективледен къуралыпды. Биз тюзмю боллукъбуз, «стаканланы» биринде сууну мутхуз, кир этген, терк окъуна жайылып баргъан бир затланы эслей да тургъанлай, бир жукъгъа да эс бурмай турсакъ? Аллай осал затла «стаканланы» барына да жыйылып къалсала уа? Ала, жайылып, ариу «тенгизибизни» кир этип, батмакъ этип къойсала уа, жанлары болгъан башха затланы да жашау онгларын алып? Ол заманда мен да, мени сабийлерим да, сиз да – барыбыз да, сизни сабийлеригиз да, аз-аздан къуруп, жокъ болуп кетерикбиз да. Сюемисиз алай болурун? Аха, сора суюмейсиз! Суюмей эсегиз, сора кюлген да этмегиз, «стаканлада» да, «тенгизде» суу ариулай туруп ючюн, ол суу барыбызгъа да жарар ючюн кюрешгенлеге бир жанындан къарап! Сиз аланы кюрешгенлерин хыликкъалыкъ ишге санай эсегиз окъуна, кюлмегиз. Андан эсе, мен кесим а не ахшылыкъ этгенме халкъгъа деп, аны юсюнден сагъыш этигиз. Жалан да бир кере окъуна кюрешгенмисиз кеси «стаканыгъызда» сууну тазалай тутаргъа?..

Тюз айтасыз – бу жаз тилди. Андан эсе, ким да кыйналмай ангыларча, ачыкъ селешсек иги болур. Ахшы, сиз бир жашчыкъ дейсиз, Жалаучиев-министирни партиягъа кире тургъан жашына. Сиз сунганча, ол алай бош жашчыкъ тюйюлдю. Бек алгъа кёзбаусуз, ачыкъ селеширге келишейик. Алай эсе, айтайым – ол «жашчыкъны» атасы, министр болгъанлыкъгъа, кертиси уа – башы тутмакъдан чыкъмазгъа тийиншли адамды. Аны билмеген жокъду: ол кесини министерствосунда тап къууллукъланы сатхан этеди. Сора ол тап къууллукълагъа салынганладан дагъыда жыл сайын «жасакъ» жыяды. Ала уа, ол тап къууллукълада ишлегенле, комбинатланы, халкъны жумушларын жалчытхан юйлени, быстыр тикген ательелени, тюрлю-тюрлю мастерскойланы таматалары, къолларындан келгенча, кишиге да (къыралгъа!) уллу билдирмей, быстырла тигедиле, жюн затла эшедиле, кёп башха затла да этедиле. Къысхасы, «тюк» тюшюредиле. «Тюкле» бирге жыйыла кетселе уа, «жанк» болады – иги ахча. Ол ахчадан а керек заманда

«кесини» юй бийчесини туугъан кюнюне алмаз ташлары бла алтын сырғала, кызы эрге барса уа – дуня сейирлик жюзюк саугъа этиледи. Ол «кеси» ким эсе да – бар да сор. Ийнанмаймысыз? Да сора сиз насыплы адамла кёреме, аллай затланы да билмей, тынч-ырахат жашагъанла. Аланы билирге, тюзюн айтсам, мен да алай уллу кюсемей эдим. Алай, менича, ишлеген, жашагъан адам, суйсе-суймесе да, билип къояды ансы. «Кеслерини» да эгечден, къарындашдан да туугъан къаллай бир жуукълары, шуёхлары, тенглери бардыла, билемисиз? Дуня бла бир. Ма ала бары да, «бийик билим» деген бир баучукъдан секирип ётселе, акъсюекледен бирини учхуну жете келгенлей а, ол бауну асламында жерге дери бошлап къоюп, тюзюнлей республикагъа оноу этген махкемелеге къууладыла. Алайды да, ол тюнене тенглери бла бирге кючден сюркеле келген студент, бюгюн къарасанг, комсомолну обкомуну бир да болмаса да – райкомуну бёлюмюню таматасы болуп къалады. Бир-эки жылдан а ол ВПШ-гъа кетеди. Андан къайтса, Аллахха шукур, анга бир тюрю чырмау жокъду. Ол министр да болур партияны сахар комитетинде, сахар исполкомда да бек уллу къуллукъда ишлер онг табар. Аны бла бирге окъугъан, аныча аман угъай, сейирлик окъугъан жашла, кызыла уа башха жерледе ишлерле, устазла, прорабла, колхозлада, совхозлада агрономла, бригадирле, заводлада бёлюмлени таматалары болуп. Артда аладан бир бек насыплыла колхозну не да цехни таматалары окъуна болурла. Асламыны уа кетер ёмюрлери, «орта звенодан» ары баралмай. «Номенклатура» деген акъсюек къауумгъа алагъа жол жокъду. Номенклатура дегенинг а неди? Ол а ёмюрге дери къуллукъда турургъа эркинликлери болгъанла къаууму. Райкомну номенклатура-сында эсенг – район къуллукъчу болуп турлукъса, областьда эсенг, областьда, республиканы номенклатурасында эсенг а – республика магъаналы къуллукъда турлукъса. Ишлеген заманында не уллу хата этсенг да, колхозну оу этсенг да, заводну артына олтуртсанг да, суймегенинги ишден кыыстасанг, суйгенинги ишге алсанг да, тырман кибик этип, тюз да аллай башха къуллукъгъа саллыкъдыла ансы, андан уллу хата да угъай. Адам ёлтюрме, халкъ кёре тургъанлай бир юйге от салма ансы, хата кёрлюк туююлсе. Онг болса, сиз да номенклатурагъа сугъулургъа кюрешигиз, ох деп жашарыкъсыз!

Жалаучиев министрни «жашчыгъы» уа ол номенклатурагъа сугъулургъа керекли «акъсюек» жыйынны къауумунданды. Ары сугъулургъа уа, партиягъа кирмесенг, артал да онг жокъду. Не айтыр кереклиси барды, мен аны бек терс ишге санайма – СССР-ни адамы бола тургъанлай, ол партияда туююлдо деген сылтау бла алапат инженерни за-

водну директоруна не да аты айтылган алимни институтну ректоруна салмаганларын.

Алай болмай, иш кереклисича этилсе, хунерлери, билимлери да жетишгенле салына барсала не уллу ишге да, ол заманда адамла партияга кирирге алай бир кызауат этмес эдиле. Ары керти да коммунист ниетлиле барыр эдиле. Кереги да алай эди, алай аз зат керек туююлду бизге!

Нени юсюнден айта тура эдик? Хы, Жалаучиев министр кесини жашына аяусуз номенклатурага жол салып кюрешеди, Темиржанов а анга болушады. Жалаучиев министр а аны ючюн Темиржановну кыатынына онг береди. Аны кыатыны алгыаракыда бош, эшиу этген цехни мастери эди, бюгюн а – уллу комбинатны директору. Алайды да, Темиржанов министрни жашына жол ачып, аны ерге созуп барады, министр а – Темиржановну кыатынын уллудан-уллу кыуллукылагы сала барады.

Ангылайсыз да, аллайла, бир бирлерине болуша, тамырлана барадыла. Угыай, бир таулу жашчыкыны партияга киририне чырмау болуп, мен айыплы иш этерге кюрешмей эдим, барыбыз да барырга деп ишленген Тюзюк жолун алып тохтаганлагы болушлукыга ашыгып барган дагыда биреуню тыяр умут эте эдим ансы. Болалмадым. Энди уа ол бир жылдан кыолуна да «партбилет» деген таякыны алып, бизни тюер умут бла жолгы чыгыарыкыды, анда мынафыкылагы кыошулур ючюн.

Ма алайды ишни керти болушу. Сиз а: «Буря в стакане воды», – дейсиз да, кюлесиз, мени хыликкя этип. Угыай, ол кыуру да «стаканда» суучукыну чайпалганы туююлду, саулай тенгизде – суюген Ата журтубузда да кыайгылыды хал. Ол тенгизде кимни кыайгыы батар, кимни кыайгыы кыалыр – бизними, ол начасланымы? Былай болур деп, бусыгатда аны айтхан, тейри, бек кыыйнды. Аланы кыайыкылары бекем болурла, кеслери да бизден уста болурла деп, анга кыоркыама мен. Алай эсе, башха амал жокыду – кюреширге, тутушургы керекбиз. Алайсыз ала бизни жашау жолуна кыоярыкы туююлдуле.

Мисиров, башлаганса биягы сен эсингде-бусунгда дунияны кыалтыратхан сермешлени-тутушланы. Андан эсе, ишлеген жерчигингде кесинги бегитирми эдинг? Бериулеринги хазырлап, алада да кыуллукычула этген «жигитликлени» юслеринден угыай, хайт деп, ишлеп айланган совет адамланы юслеринден хапар айтыргы кюреше тур. Орденлеринг, майдалларынг жокы эселе да, ишге кеч кыалма. Таматаланы эркинликлери болмай, ары-бери кетме. Энди санга алайсыз жарамайды. Ангылаймыса?

Ангылагъан а этеме, алай мен, ёхтем совет журналист, бирледен кьоркьуп, кеси кесими кабинет тутмагъы этип къалай къояйым ансы. Къайгъырмаз, Мисиров, тэзген эт, журналист эсенг. Баям, чий тели болмазса, алай этерге керекди, алай. Айхай да, ол зат ишге, хата болмаса, хайыр бермейди. Жалан да Темиржанов, «КЗОТ» таягъы бла уруп, сени тёнгеретип иймесин дейбиз ансы. Ангыладынг да?

Не этериксе, болайым кабинет тутмагъы окъуна, алай керек эсе...

Кёп да турмай, Петя Евгажуков, айтханыча, турбазагъа кетди. Аны орнуна къайда эсе да къагъытла бла кюрешген бир компанияда ишлеген Елканов Барасбийни алдыла. Ол алгъын жылдан бир-эки кере радио бла сёлешиучю эди. Алай, бизни ол жангы адам бла шагъырей эте, Заманкулов, ол шёндюге дери да журналистиканы орта мисиринде болмай, къайда эсе да айланганына уллу сейир да этип, къуру да сейирлик журналист болуп къалмай, фахмулу да поэтди деп, алай махтагъан эди. Махтамай а бир кёр – ол алай бош «акъ» туюл эди, баям, «акъланы» акъсюеклеринден эди – не Темиржановну кесини, не да «насыплы адамладан» бирини жууугъу. Бийик, тап санлы, жукъа бурнунда дуппурчугъу бла, былай къарагъанда, не айтырса, хайт деген, эки жыйырма жыллыгъына энди ёрлей келген адам. Алай аны, киштик кёзлери кибик, саргъыл кёзлерини къарамлары бир тюрлю эдиле, не аз да адам жылыуу эсленмей.

Нек эсе да, мен аны кёргенлей окъуна, жаратмагъан эдим. Алай кёп заман да озгъунчу, мен ангылагъан эдим: жашауда, иште да не журналистика, не поэзия, не билим, не бир башха зат туюл эдиле аны къайгъысы. Ол скойген жалан да бир зат бар эди – иште къахмелик, къуллукъчула скойген не затны да этер ючюн жан атыу. Бир да юйреналмай эдим, жолукъсакъ, аны ёхчеге ышаргъанына бла «Магомед Исмаиловичине». Мен ангылай эдим: баям, ишге алгъан заманында Темиржанов анга тынгылы хапар айтхан болур эди мени юсюмден да, манга жолукъса, кесин къалай жюрютюрге керегини юсюнден. Сора, айхай да, хар не ушакъгъа да къулакъ салып, эшитгенин анга жетдирип туругъа кереклисини юсюнден да. Алай туюл эсе, ол мени тенгшим Мазановха уа нек айтмайды Алий Кемалович деп, анга Кемал деп къояды. Мен алгъа экили эдим, муну баш иши, борчу да «тасхачылыкъмы» болур? – деп. Алай Елканов мени кабинетде кёрмеген, студияланы биринде ишлей турмагъанымы уа уста билген заманлада, ары-бери барып, юч-тёрт кере да Элмырза мени жоқълап айланганын билгенимден сора, туююннген эдим – хау, ол жаш керти окъуна тилчи эди. Бир жол мен архивде эдим, озгъан ёмюрде тардан тюзге жол

къалай ишленген эди деп, аны билирге суйюп. Экинчи жол а история бла кюрешген алимибиз Исмаиловха баргъан эдим, Гумилевну «Древние тюрки» деген китабын окъургъа хаух беририн тилей. Анда уа, ол биз къыпчакълабыз деп ол, аланлабыз деп мен, сау эки сагъат даулашхан эдик.

Не этерик эдим, ишчи заманда къайда айланган эсент да, аны къагъытда жаз деген эди да Элмырза, жазгъан эдим болушун. Эки кюнден а бек таматабызны буйругъу бла радиону малкъар тилде жамауат-политика бериулерини тамата редактору жол. Мисировха, урунуу низамгъа ол дайым да бузукълукъ этип тургъаны айтылып, тырман этилген эди. «Жол. Мисировха билдирирге – мындан ары да урунуу низамгъа бузукълукъ этгенин къоймаса, ол бютюн да къаты жауапха тартыллыкъды», – деп, буйрукъ алай бошала эди.

Бир зат да айталлыкъ туююлсе. Бек иги этгенди Темиржанов Мисировну аркъасын ол ауур «КЗОТ» таягъы бла къыздыргъанын – алай керек эди ол телиге! Елканов тилчиди, «душман тасхачы». Болсун алай, ол не да этсин, алай акъыллы да, билимли да, интеллигент да Элмырза уа къалай болады былай? Мени «бир кепге сыйынмагъанымы» юсюнден Темиржановха ол тарыгъыу къагъыт жазмаса, бу иш боллукъ туююл эди. Ай, аны тарыгъыу къыгъытын, айтып, Темиржанов кеси окъуна уа жаздыргъан болурму? Не да болсун, Элмырза да энди, юлдюр-бюлдюр эте турмай, Темиржановну мыртазагъы болуп къалгъанды. Аха, алай эсе – тохта сен! Буйрукъну окъуп бошагъандан сора, асыры сарыуум къайнагъандан, не этгеними да билмей, Элмырзагъа барама да:

- Элмырза, сорсала – мен анда боллукъма, – дейме.
- Къайда? – дейди ол, не айтханымы ангыламай.
- Анда – аякъ жолда.

Жукъ айтмай, бети агъарып, иги кесек турду ол. Баям, кесин тыйып, къалай этсем тап болур дей болур эди. Сора, эс жыйып:

– Бар. Ары, менден эркинлик алмай бара турсанг да боллукъду, – деди. Ишчи заманда уа, кеси ишлеринг бла бир жары кетер болсанг, манга билдире тур – ары барама бу заманга дери деп. Охому?

– Охо. Сау бол, Элмырза, манга къарындаш кезден къарагъанынг ючюн.

– Сен да сау бол. Алай билип къал: сен кесинг къыйнайса кесинги. Не затха чюелесе? Не керекди санга?

– Сенден манга бир зат да керек туююлдо.

– Кимден не керекди да?

– Кишиден да бир зат да угъай.

– Да сора нек кьоймайса да адамланы тынч-ырахат жаргъа? Не хата этген эди санга ол тынч жашчыкъ – Жалаучиев? Айтчы бир бери?

– Айтайым: ол партияда болургъа тийиншли тьююлдо.

– Ол ненги алгъанды? Жууукъларынгдан кимни ёлтюргенди? Къанлы жауунгча, нек къарайса анга? Жетмиш коммунистни ичинде жалан да сен – таулу сюелгенсе анга, таулугъа, къажау. Уялмаймыса?

– Айып этме, мени кёп хапар айтыр онгум жокъду – мен къайры барама дегеними билесе да, – деп, чыгып кетдим.

Кабинетиме къайтханлай, кеси кесиме алындым – айып тьююлмюдо санга, бир уллу кишиге, сабий кибик, быллай бир къылыкъсызлыкъ этерге деп. Ол а, хар жерде да, дёрденчигин тьююп, мен ёзден кишиме деп, махтанып айланган, кесин эсли да, адепли да адамгъа санагъан. Къаллай ёзден кишисе сен, ёзденлигинг – ариу къылыгъын, адебинг жокъ эсе? Къалай жарайды алай, бир кюннге окъуна болсун, жыл саны бла да, иши бла да кесингден таматаны аллына барып, къылыкъсыз, сиркиу сабий айтмазлыкъ затланы айтып, къаллайла сёлеширге? Кет, кет ары, Мисиров болуб'а сени – душманынг бар эсе да, суймегенинг бар эсе да, таулу киши кибик, адетинде тутуш ала бла, къылыкъсызлыкъ этмей!

«Сейир-аламат! – дегенни айтып, хахай этди къара жиним. – Бизни душманларыбыз алай уллу сагъышланмайдыла да бизни сопакълагъан заманларында, терми, тюзмю этебиз, къылыкъсызлыкъмы этебиз деп! Къалай бла да, бизни атдан атаргъа кюрешедиле ансы. Ала бизни малтаргъа кюрешедиле, биз а – адепли болургъа! Узакъгъа барырбыз алай бла уа!»

«Узакъ, жууукъ барсакъ да – барырбыз баралгъаныбызны, – дедим мен анга. – Мен кесими ёзден кишиге, коммунистге санай эсем, кесими ёзден кишича, коммунистча жюрютюрге керекме. Бир ишим да не ёзден адетге, не коммунист ниетге чюйре келмезге керекди».

Алай айтханыма акъ жиним ыразы болду. Къара жиним да, бир затла мурулдай кетип, бой салып тохтады. Бу арт заманлада къара жиним къадалып тура эди, Лашинованы къызы окъугъан школгъа барайыкъ да, анга алтын майдалны аты айтылгъан журналист анасы бла профессор атасы дау бламы бердиргендиле, не уа, кеси иги окъуп, алаймы алгъанды, аны билейик деп. Душманларымы юслеринден керек хапарланы ол халда жыйгъанны айыплы ишге санап, унамай тура эдим да, бу жол а ол ишге да арсарсыз угъай дедим.

Аллай магъанысыз хапарланы ызларындан къуулуп айланмасам да, жете эдиле Темиржановну халкъ да, мен

кесим да бек уста билген «гюняхлары», чууунундан тутуп, аны узакъгъа ашырырча, алай этерге суйселе. Энди, тюзюн айтханда, ала сопакълап, мен а къолларым бла башымы жабаргъа кюрешип тургъандан хайыр жокъ эди. Мен бир мадар этерге керекме ансы, ала туююп, «ёлтюрюп», тышына атып окъуна къоярла, тынгылап турсанг. Ол ушайды да аланы умутлары да.

Эки-юч кюнню сагъыш эте кетип, не этеригиме тюшюндюм. Бек алгъа, хар нени да жик-жиги бла билип, Обкомгъа жазаргъа керекди. Аскерчиле айтыучулай, «уруш бла душманны тасхасын билирге» кюрешиу боллукъду ол, «акъланы» менсиниулери не чекге жете болур деп. Ишлеген жеринде тапсыз халны юсюнден коммунист, сёзню ачыкъ салып, жазгъандан сора да, бир мадар этер орнуна, Обком мени ызымдан тюшюп башласа, партиядан къыстыр умут этип, «акъланы» дёрденлери уллу болгъанларын, ала, кишиден да къоркъмай, кеслеринден биреуге тийгенни гунч этерден да артха турмазлыкъларын ангылагъан къыйын туююл эди. Ол нёгерлери партиягъа, къыралгъа да хата келтирген, айып салгъан ишле эте эсе да, аны башын жыйып къоядыла ала. Биз жашагъан жерде хал керти да алай болгъанына мен, айхай да, шекли туююлме. Алай, Обкомну акъылын билгенден сора, КПСС-ни Ара Комитетине жазсам не болур? Мея сабий жашчыкъ туююлме, кесим да журналистме. Алай эсе уа, ол Ленинчи саугъала да, юсюне да СССР-ни Къырал гербини белгиси салынып, жалан да кесине этилген сыйлы алтын къылыч да, уруш къайгысыз, мамыр жашап тургъаныбызлай, къырал башчыгъа «Победа» деген, юсю накъут-налмас ташладан толгъан орденни жаппа-жангыдан хазырлау да, къырал къуллукъчулагъа, башхалагъа да аяусуз орденле, майдалла бериу, ёлгюнчю дери уллу къуллукъчуланы жерлеринден тепдирмей туруу да нек болгъанларын бек уста билеме. Билеме, алай ийнанырыгъым келмейди ансы. Не тюрюлю ауруу да, ниет ауруу да, бир адамны да айырып къоймай, саулай халкъгъа жугъаргъа боллукъду. Ол угъай эсенг, халкъны кёбюсюн хорлаяла болмаз ауруу деп, алай келеди кёлюме. Хау, былай къарагъанда, алай кёрюнеди – бир бирни махтагъандан сора, кезбаулукъдан, сабийле киби, орденле, майдалла бла ойнагъандан сора, къуллукъчуланы къайры да жууукъларын, шуёхларын тап жерлеге салып, не суйселе – аны этип айланганларындан сора къыралда энди жукъ къалмагъан киби. Хау, алай кёрюнеди, нек дегенде, кёзге бек алгъа терс иш, тапсыз зат, керексиз харакет илинедиле да. Ма ол тапсыз, эриши затланы даурларыны хаталарындан биз, саулай алып къарагъанда, насыпха алыкъа халкъыбыз да, къыралыбыз да алай бек

аурумагъанларын, аягъы юслеринде тургъанларын кёралмайбыз, эслеялмайбыз ансы. Болмаймыды да алай? Кесекле тийип, ауругъан этгенликге, кёпле жатып къалмайдыла, ишлерин къоймайдыла. Аягъы юслеринде ауругъанла дейдиле дохтурла аллайлагъа. Аллайын, халкъыбыз, къыралыбыз да, баям, «аягъы юслеринде тургъанлай» ауруйдула. Алай эсе уа, хар жердеча, бийик махкемеледе да болурла «саула», «аурумагъанла». Мен жазгъан къагъыт да эсли да, «сау» да адамны къолуна тюшюп къалыр эсе уа. Кёрюрбюз ол заманда кишиден да къоркъмагъан Темиржановунгу темир жанлыгъын. Тейри, амалсызгъа къалса уа, тузгъа тюшген къурт кибик бурулуп къалыр. «Саппа-сау» адамны къолуна тюшсе окъуна да, акълагъа алай ариу айтмазла – ма былай, аны юсюнден халкъ эшитип, дауур болуп айланырча. Чекден этгенни ким сюерикди?

Алайды да, жолдаш Мисиров, къоркъма сен. «Атышмы-тутушму?» – деп башлайыкъ. Сыртыбыздан окъуна салсала да жерге, къоркъма. Не бек этселе да – ишден кыыстарла. Табан жетдирип, партиядан да кыыстасала уа? «Кыыстасала – кыыстасынла! – деди къара жиним арсарсыз. – Башынга ура болурса ол партияны, Темиржановну къатында сени тюкге да санамай эсе!» Мен абызырагъан окъуна этдим. Угъай, мен харипни партиядан кыыстайдыла, не этейим деп угъай, – иги адам бол ансы, не башхасы барды сени партияда болгъанынг бла къалгъанынгы – бош, сора энди партияны, къыралны да Темиржановлагъа, Лашиновалагъа, Сабыркуловлагъа берипми къояйыкъ? Кёзюбюз кыыйып, алай а къалай этейик?

Баргъаны боллукъду.

ЁЗ ХАЛКЪЫНЫ КЕЛЕЧИСИ

Къабарты-Малкъарда, Къарачай-Черкесде, адыгла дуниясында да белгили, жамауат къуллукъчуду, публицистди Хафицэ, адабият илмуну адамыды. Россей Федерацияны Жазыучуларыны союзуна бла Журналистлерини союзуна члениди.

Хафицэ Мухамед, тарих бла, культура бла байламлы жазылып, тюрлю-тюрлю жыллада басмаланган кёп китапны авторуду. Ма аладан бир къаууму: «Мени умутум – мени къайыгъым» (1981), «Жулдузла кёкде, жерде да» (1984), «Бар жашау кёз туурада» (1988), «Адыг мамлюкла» (1994), «Адыгла сау дуниягъа чачылыпдыла» (2000), «Черкесле Израильде» (2000). «Юрий Темирканов», «Кавказны кёк таулары», «Хорлам кюн», «Бир къадар – бир жол», «Намыс атлысы» деген китапланы, дагъыда кёп китапны жарашдыргъанды. Ала бары да халкъгъа кенг белгилдиле.

Хафицэ Мухамедни эрттеден бийлециле адыгланы мухажирлик тарыхлары бла мамлюкла. Ол темагъа аталып, аны жазгъан затлары Москваны, Санкт-Петербургну, Шимал Кавказны, Жууукъ Востокну, Тюркню, Германияны, Францияны, АБШ-ны газетлеринде, журналларында, илму жыйымдыкълада да басмалангандыла. Мингле бла адамла суйюп окъугъандыла аланы. Журналист, жазыучу Мухамед Хафицэни ишлери кёп бийик саугъагъа тийиншли болгъандыла. Ол КъМР-ни Журналистле союзуна эки кере лауреатыды (1994, 2002). КъМР-ни Басма Министерствосуну да эки кере лауреаты (1997, 2004), Къабарты-Малкъар Республиканы Правительствосуну лауреаты (2002). КъМР-ни бла Адыгей Республиканы сыйлы журналисти. 1997 жылдан бери АМАН-ны академигиди.

Мамырлыкъны Россей Фондуну Алтын майдалына да тийиншли болгъанды Хафицэ. Мамырлыкъны иймам Шамил атлы Халкъла аралы Фондуну уллу алтын май-

далын да алгъанды. Адыг культураны айнытыугъа салгъан кыйыны ючюн, черкес миллетде байламлыкъ жюрютюрге этген болушлугъу ючюн Черкес Фондуну (2000) халкъла аралы «Айырма» саугъасы берилгенди анга. Американы Оклахома штатында Стилуотер шахарны сыйлы инсаныды ол.

Кёп тюрлю жаны бла айнып баргъан чыгъармачылыкъ иши бла бирге жамауат-политика ишин да бардырады Мухамед Хафицэ: КъМР-ни Баш Советини 1990–1993 жыллада депутаты, 1992 Кандурну халкъла аралы саугъасыны Комисини председатели, халкъ дипломат болуп, мамырлыкъны сакълау комитетни келечилери бла бирге АБШ-гъа, Япониягъа, Къытай Халкъ Республикагъа, Тюркге, Франциягъа, Израильге, Сириягъа, Иорданиягъа, Болгариягъа, Германиягъа баргъанды. 1996 жылдан бери халкъла аралы Адыг илму Академияны «Адыг энциклопедия» институтуну директору-къураучусуду. 2000 жылдан башлап, КъМР-де «Адыгэ Хасэ» жамауат организацияны таматасыды. 2000 жылдан бери – Черкес Ассоциацияны халкъла аралы Исполкомуну члени, 1992 жылдан – Халкъла аралы Кавказовед къауумну члени, 1999 жылдан – республикада бардырылгъан «Мени тилим – мени жаным, мени дуниям» деген эришиуню Координация Советини председатели, 2002–2004 жыллада «Черкесское Зарубежье» деген кёрмючню Черкесск, Нальчик шахарлада къурагъанды.

Къабарты халкъны «Адыгэ Хасэ» деген жамауат биригиюне башчылыкъ эте, Мухамед Хафицэ Юг федерал округда мамырлыкъны сакълаугъа уллу себеп болады. Ол башчылыкъ этген «Адыгэ псалъэ» газет Шимал кавказда бек иги миллет газетледен бирине саналады. Биргесине ишлеген адамла да аны бек ариу кёредиле, КъМР-де, КъЧР-де, Адыгея Республикада да сыйы бийикди. Халкъ дипломат деген атха Хафицэден бек ким тийиншлиди?! Мен акъыл этгенден, аллай багъа берилгени, саулай ёмюрюн туугъан халкъына багъышлагъан уллу адамгъа, ким да сукъланырча, анга онг тапдырыр да, кенг халкъ асламланы алларында къолдан келмезликни да болдурургъа болушур. Жууукъ, узакъ къоншула да кёрюрге аны – адыгны сыфатын, Мухамед Хафицэ кеси къалай кёре эсе да, алай кёрюрге. Ма алай къыйматлыды, алай сыйлыды, инсан борчун тынгылы тамамлай, Хафицэ этген иш. Мухамед Мусабиевични оюмуна кёре, адыг халкъ, черкесле – бары да бир миллетдиле, намысха, сыйгъа тийиншли миллет, узакъ ёмюрледен бери бирге жашай келгенле.

Журналист, редактор, жазыучу, туугъан халкъы жыйышдыргъан ниет байлыкъгъа, кереклисича, тюз багъа биче билген адам, Аллах алай буюруп, миллетине бек керек

заманда туугъан Хафицэ Раппийден измиси болгъаннга ушайды. Кеси адамын – адыгны ол алгъа талпыныргъа онг табаргъа, аны туугъан жерин, туугъан халкъын сюерге, ала ючюн къаты сюелирге чакъырады. Мухамед Хафицэ турушунлай аллайды. Бизге керекмиди аллай адам? Аз халкълы миллетлеге дегенлигимди. Керекди, хау. Бирси халкъладан бийик, алаша да болмай, ала бла тенг болур ючюн – ма бу затха багъышлагъанды Мухамед Мусабиевич жашауун. Дуния жамауатыны аллында кесини халкъын – адыгланы къыйматлы этерге, таныгъыулу кѳргюзтюрге кюрешеди ол. Дунияны экиден биринде айланып, адыгланы излеп, ала бла байламлы шартла, документле жыйышдырып, халкъгъа баямларгъа, аны бла халкъыны тарых жолуна тынгылы къошумчулукъ этерге къолундан келгенни аямагъанын кѳпле кѳредиле.

Аны къайда не этгени жазылгъан къагъытында уллу тизме кеси окъуна кѳргюзтюр турады Хафицэ къаллай затла мажаргъанын. Адыгла дуниясында ол бек таныгъыулу, бек сыйлы, бек алчы адамладан бири болуу чекге жетгенди. Аны адамлыкъ къачыны сыйын алай бийикге чыгъарыргъа не зат себеп болгъанды? Кѳп зат себеп болгъанды анга. Туугъан миллетине кемсиз сюймеклиги, хар нени билирге, тинтирге, кѳрюрге талпыгъаны, туугъан халкъыны, гитчеликден ѳсдюрюп, аны уллу киши этген халкъыны тарыхына не аз да жетежагъы болгъан шартлагъа, белгилеге жаны-къаны бла берилгени, дунияда кѳпле бла байламлыкъ жюрютюрге усталыгъы, ариу къылыгъы, кенг жүрекклиги, огъурлулугъу. Аллай затла, аллай байламлыкъла онг бергендиле анга тюз жолланы сайларгъа, не къыйын заманда да ол жолладан таймазгъа. Таймагъанды ол аладан. Таймагъанды да, «Советская молодѳжь» газетде ишлеген заманындан, кеси жарашдыргъан «Мени умутум – мени къайыгъым» деген китапдан башлап, тутхан ишинде кѳп зат этерге жетишгенди. Артда уа, энтта къайтарып айтама: «Бар жашау къол аязда», «Адыг мамлюкла», «Кавказ повестьле», «Адыгла сау дуниягъа чачылыпдыла» деген китапланы чыгъаргъанды. Бу артдагъы китапны юсюнден, тохтап, тынгылыракъ айттыргъа сюеме. Орус-Кавказ урушну заманында адыгладан кѳпле тыш къыраллагъа кетгенлерин, аладан кимле къайда жашагъанларын, дуниягъа айланып, документле да табып, жерлешлерини барына да Хафицэ баям этгенди. Уллу империя Кавказны алыр ючюн жюз жылгъа жууукъ кюрешгенди. Къорууланнганладан, чабыуул этгенледен да мингле бла адамла къырылгъандыла, миллионла бла ахча къоратылгъанды. Ермак бир аз адам бла – сексен адамгъа жууукъ бла Сибирьни къалай алгъанын эсге тюшюрсек, Кавказны

уруш бла алыуну тарых жаны бла энчилигини уллу бушуулу сураты кёзюбюзге кёрюнюрюкдю.

Аны юсюнден Мухамед жазгъан затлада алай аз айтылмайды: аны китапларын окъугъанла автор не затха бегирек эс бургъанын кёрлюкдюле. Туугъан жерин, халкъын кемсиз суйген адамны, халкъны кертичи уланыны – жигитликге, тюзлюкге жол тутхан, къылыгъы, адамлыгъы, этген иши бла юлгю болургъа жетишген адыгны юсюнден айтады Хафицэ, эртте уллу орус поэт айтханча.

Тюзю, орус культура, адыгны акъылына-эсине сингип къалгъан культура, кертини излеу, Западха, Востокга, Югга да бирча къарай билгени Хафицэге талпыныр кюч бергендиле. Ол кюч а кёкден келген ауазча болгъанды анга – халкъы ючюн жашаргъа, халкъына ишлерге. Ол этмесе, ким этерикди? Бу сорууну хар заманда да бергенди кесине Мухамед. Энтта анга кертичилей турады. Бу темагъа бир-бирде экибизни ушагъыбыз мени сёзлерим бла бошала эди. «Я Аллах, мени малкъар халкъымы быллай бир Мухамеди болса эди!» – дей эдим мен. Бу сёзлерим кеси жерлилерими жанларына тиймесинле, алай, ийнаныгъыз, Хафицэ, тюрлю-тюрлю жолланы къыдырып, дуниягъа айланып башлагъан заманда, адыгланы юслеринден кесини халкъына айтыргъа, бизни хапарыбызны да алагъа билдирирге кюрешгенде, бизден, бирси совет интеллигентледен, не бай, не къолайлы туююл эди. Таукеллиги, эринмегени, жашауда бек керекли затлагъа, сансыз къарай турмай, къайгъырыулу болгъаны бизден айырмалы этгендиле аны. Бир затны мажарама десе, ол аны, артдагъа къоймай, алып, олсагъат этип башлайды. Ишни кыйматы да алай иги чыгъды. Ол мажаргъан уллу ишлени бюгюн ангыламагъанла бар эселе, тамбла ангыларла. Айхай да, жашауда болуучусуча, бюгюн ангыласала уа иги эди. Аны бла бирге, артха салмай, тюзюн таукел айттыргъа боллукъма: Мухамед Мусабиевични халкъында онла бла, мингле бла адамла окъуна аны кеслерини бек жууукъ адамларына санайдыла. Ол этген ишле халкъны эсинде кеслерине тийиншли жер тапхандыла. Жерлешлери анга къагъытла жазадыла, оноун излейдиле, болушлукъ тилейдиле. Аны ишине аз да жетежакълары болмагъан затланы айтып да келедиле. Аны адамлыгъын, огъурлулугъун биледиле да, андан келедиле ала. Мухамед а аны жүрек халаллыгъына ийнанганлагъа къолундан келгенни аямайды, болушады.

Мухамедге – алтмыш жыл.

Бу жыл сан, хау, акъ сакъаллы кишини жыл саны туююлдо. Алай, былай къарагъанда, жыйырма жылгъа жаш окъуна кёрюнсе да, алтмыш жыл – жетген кишини ариу заманыды, алыкъа алгъа барыргъа онг берген, жа-

шаргъа бютюн татлыкъсындырып, женгил аякълы, къанат къакъдыргъан жашлыкъны эсгерте, базгъын атлатхан заман. Жашлыгъында адам хар затны да эслеп, хар затха да бирча тюз багъа бичип къоялмайды. Алай, не сейир эсе да, Мухамед, жашлыкъ тыйгъысызлыгъына жюген салып, бар кючюн, эсин да кеси этген умутха бойсундуруп, бирде поэт айтанча, болмгъанны да болдуругъа къаст этип, теге-реиндегиле аны не этгенин ангыламагъанларына да тэзюп, не медет, душманларыны дертлерин, тенглерини тил этген-лерин да хорлагъанды.

Кесини энди барлыкъ жолларын белгилей, хаж кылыргъа атланган кийимлерин кийип кёргенча эте, бир аз заманга Москвагъа, Тбилисиге не да Волгоградха командировкагъа бара, ол хар баргъан жеринден бизге – китап басманы суратлау адабият редакциясына къагъытла жиберючю эди. Бирде Мамай Кургандан, бирде Гюржюде «Мтазминда таудан» келе эдиле ала. Къагъытлагъа, Хафидзе дегенча, тукъумун аз-маз тюрлендирип, алай къол сала эди ол. Жолоучулукъдан къайтса уа, саугъала келтире эди бизге. Ол зауукъ заманны тансыкълап, сюйюп эсгереме.

Мухамедни кыйын кюнлери да болгъандыла. Алай, не кыйынлыкъгъа да хорлатмай, ол таукел жашагъанды. Бошауузланы жаншагъаларына къулакъ салмай, Дана деген кызычыгъын ол кеси ёсдюргенди, анга аталыкъ, аналыкъ да этип. Ариу айтханды, къубултханды, алай керек заманда къаты да болгъанды кызычыгъына. Мухамед насыплы эрди, атады. Бюгюнлюкде юй бийчеси – ёз халалы Роза аны биргесинеди, бирге ёсдюредиле туугъанланы, туудукъланы да. Туудукъла бек сюедиле огъурлу, халал аппаларын. Мухамед жылы, къууатлы отжагъа къурагъанды да, аны хар адамына – уллугъа, гитчеге да – игиди.

Къонакъ келирин сыйген, чомарт адамды Мухамед. Къонакъ алыргъа, сыйларгъа, къонакъларын сейир хапарлагъа тынгылатыргъа да устады ол. Къонакълагъа айтыр зат, кёргюзтюр зат да табады. Жашагъан жери, ишлеген отоуу да музейле кибикиде. Алада сейирлик китапла, эрттеден тургъан бир ариу, бир тап затла эл бла бирдиле. Юй иеси аланы узакъ жолоучулукъладан, тыш къыралладан келтиргенди. Бек тап турадыла бары да ол затла, ол китапла, хар бири кесини жерин табып. Ишибиз алай болгъаны себепли, биз, журналистле, быллай документинг бар эсе, бер деп, Мухамедден тилеучюбюз. Ол а, тилегибизни сансыз этип къоймай, биз тилегенни табады, береди, болушады.

Хар нени билирге, халкъына керек затлагъа сакъ болургъа, кеси да туугъан халкъыны хазнасына къошумчу-

лукъ этерге кимден юйреннгенин билирге суююп соргъанымда, ол манга былай айтханды:

– Мен иги сёзню кыйматын билген юйюрге туугъанма. Заюково элде мени атам нарт эпосу бла фольклорну бек иги билгенледен бирлери эди. Алайды да, ниет терегими тамырлары юйюрюбюзден, атамы юйретиулеринден башлангандыла. Эсимдеди, мени атама алиMLE, халкъ чыгъармачылыкъ бла кюрешген устала кёп келе эдиле. Ол билгенин бек тынгылы айта эди алагъа. Туугъан жериме, ана тилиме суймеклигиме отун атам, анам, устазым Нурбий Жиляев ышыргъандыла. 1965 жыл университетни филология факультетине киргеним да аланы истеулеринден эди.

Артада уа, университетни бошагъынчы, бошагъандан сора да, бир тохтамай, халкъыбызны юсюнден жангы затла излерге, билирге, табаргъа итингенлей тургъанма. Бирде мен Тюркден къагъыт алама. Тюркде бизни жерлешлерибиз жашагъанлары, аланы мында бизникеле бла байламлыкъ, шуёхлукъ жюрютюрге суйгенлери жазыла эди ол къагъытта. Сора Тюркдегиле бла мен арада къагъыт жюрютюп башлайбыз. Алай ары барыргъа мен жалан да төрт жылдан сора тапхан эдим онг. Ары баргъаным, анда, тыш кыралда, бизни миллетден адамлагъа, башха халкъланы адамларына тубегеним, ала бла шагъырейленнгеним мени бютюн да кызындыргъандыла халкъыбызны юсюнден ары дери хазна киши билмеген бир жангы затла билирге, излерге.

– Ангылайма сени, ангылайма. Болса да, бизни арабызда бюгюнлюкде сени миллетчиге санагъанла да бардыла.

– Аллай жалгъан сёзлеге мен юйреннгенме. Ала алай сунганлыкъгъа, мен а кесими халкъын суйген адамгъа – патриотха санайма. Бизни интеллигенцияны бети болургъа жетишген Дмитрий Лихачёвну къатлайым: «Халкъыны жауларын кёп этеди миллетчи, патриот а халкъыны шуёхларын кёп этеди». Мен халкъыны душманларын кёп этгенгеми ушайма?

– Угъай, Аллах сакъласын! Мени оюмуна кёре, сен а бек алапат патриот болаллыкъса. Тюзю, насийхатчыларынг сени бла ёхтемленирге керекдиле.

– Бек ыразы эдим... Не медет, мени насийхатчыларымдан бирлери, мен бек сыйлы кёрген адам, илмула доктору, профессор Алий Хасанович Каскулов дуниядан кетгенди. Тыш кыраллада жашагъан черкеслени излерге, табаргъа, аланы юслеринден жазаргъа бек алгъа ол таукеллендирген эди мени. Ол заманда ол темагъа жукъ жазаргъа уа жарамай эди. Мен ёмюрюмде аны айтханын, кьолумдан келгенча, этерге кюрешеме, жатхан жери жумушакъ болсун. Тыш кыраллы адыгла бла танышыргъа, ала бла бирге иш-

лерге ашыгъа эдим мен. 1969 жыл алагъа уллу адамла бла бирге баргъанма – Аскер Гадагакль, Исхакъ Машташ, Дисса Схаплок бла. Манга 23 жыл бола эди ол заманда. Анда, тыш къыралда, бизни адамларыбыз ата-бабаларыбызны жерлерине къалай термилгенлерин кёзюм бла кёрюп, жүрегим бла сезген эдим. Ол жыллада алагъа эркинлик жокъ эди Нальчикге келирге, Нальчик жабыкъ шахар эди. Тыш къыраллы адыгла бла биз жалан да Минги Тау тийресинде тубер онг таба эдик. Ары келала эдиле тыш къыраллыла. 1977 жылны ахырында генерал-лейтенант Сирияны Къоруулау министрине экинчиси Ауад Багны башчылыгъында бизни миллетли бир къауум адам келди. Къысхасы, «буз эриди», жод ачылды, Аллахха шукур!

Андан бери уа, белгилисича, тыш къыраллагъа мен да барама, жазама, къолумдан келгенни этерге кюрешеме.

– Бусагъатда «Адыгэ псалъэ» газетни баш редакторуса. Анда да ишлей тургъанлай, Мухамед, не бла кюрешесе?

– Иш кёпдю, эл бла бир. Газетде ишими да бардыра, беш китап хазырлагъанма. Аладан биринчилерине, сёз ючюн, «Адыг макъамла» дейик. «Сайлама чыгъармала» дерге да боллукъду анга. Ол быллай бёлкюмледен къуралгъанды: 1. Ата Журт; 2. Адыгла сау дунягъа чачылгъандыла; 3. Очеркле, эсселе, адабият суратла (Адыг жарыкъландырыгучулану юслеринденди сёз).

Юбилейим баргъан кюнледе «Тыш къыраллада черкесле» деген кёрмючню нальчикчилеге энтта бир кере кёргюзтюр, Майкопха бла Сохумгъа да элтир муратлыма.

– Неди да, ишингден къууан. Кеси жашауунг къалайды, дайым къазауат этгенчамыды?

– Нек? Кеси жашауум да, хау, барады. Юч жыл болады анам ёлгенли. Юч жылдан бери кеси кесиме келалмайма, бойсуналмайма бушуугъа. Анамы бек излейме. Жалан да кеси адамларымы – атамы, эгечлерими, киеулерим Х. Юсюповну, Х. Тажовну, Б. Шурдумовну биргелерине болсам, жүрек жапсарыулукъ табалама. Къызларым а – Ляца бла Дана. Дана Иорданияда жашайды, адыг мектепде къабарты тилден бла адабиятдан дерс береди. Туудукъларым бла жубана, не къайгъымы да унутама. Ала Идар, Инал, Сана. Барыны да атларын кесим атагъанма. Дананы къызыды Сана. Аланы барын да, адетлерибиз эсиме тюшюп, уяла-уяла, айтама. Аны ючюн манга жерлешлерим уллу айып салмаз эселе уа.

– Мен да алай сунама, Мухамед.

– Дагъыда бир айтырым барды. Заманым болса, музыка бла зауукъ этерге сюеме. Билемисе, мен 5-чи классда окъуна башлагъан эдим жырлап. Ол заманда Бахсан районда бизни

жырчы жыйыныбыз бек игиге санала эди. Москвада агитбригадаланы Битеуроссей эришиулеринде лауреатла да болгъан эдик биз. Аны бла къалмай, мен а конференсье окъуна эдим. Ол заманлада ол затны сыйы бек бийик эди.

— Мухамед, сени суйген жууукъла, тенгле, төгерегингде туугъанларынг-туудукъларынг кеп бола барсынла. Къадар жырдан, музыкадан айырмасын. Сен, саулукълу жашай, дайым этген ишингден къууан. Мен билеме, сени ишинг, кючюнг да ёз халкъынга, халкъла арасында шуёхлукъгъа багъышланадыла. Малкъар, орус жазыучула бла да сен тенглик, шуёхлукъ жюрютесе. Аны юсюнден бир адамны айтханына да къарамай, Гадийланы Ибрагимни малкъар халкъны кечгюнчюлюгюне аталгъан сау повестин кеси газетингде басмалап чыкыгъанса. Энтта уллу Ата журт урушну кезиуюнде фашистледен Минги Тауну, аны тийресин кюоруулагъан Къызыл Аскерни аскерчилерини юслеринден Байдаланы Мусса жазгъан китапны «Адыгэ псалъэни» бетлеринде басмалар муратлыса.

— Ол мени борчумду. Бизни халкъларыбызны араларында жылыулукъну сакълар ючюн, кючюмю, заманымы да аямай, кюолумдан келгенни этер акъылдама.

— Энтта къайтарып айтама: ишингден къууан, сау бол.

Францияны жюреги

(ЖОЛ ЖАЗМАЛА)

Не медет, аз заманнга барып, тыш кыралда кеп зат кералмайса. Аны себепли Францияны юсюнден 12 жыл мындан алгга бу мен жазган жол жазмала ол эрттегили, ол алакат кыралны ариу суратыны бир кыауум шартыды.

* * *

Париж – айтхылыкъ шахарды, алай уллу уа туююлдю. Ол жюз квадрат километрден асламыракъ жерни алады. Анда эки миллион адам жашайды. Парижни төгерегинде да тогуз миллион адам этеди жашау.

Тюзю, чот бардырыргъа керек туююлдю. Эйфелевая башня деген кыаланы темирлери ненча кило тартханлары, Елисей тюзле деген жер ненча километрге созулгъаны, Нотр-Дамны башында житиле кыаллай бир бийикге чыкыгъанлары белгилидиле, эрттеден тергелип. Аланы уллулукъларында, ариулукъларындады айырмалыкълары.

Хар кыралны – кесини энчи бети. Алай Парижге башхаракъ бараса – билирге, ангыларгъа. Аллай шахар не хазна табарса, барыц да кермей тургъанлай, китаплада окъуп, суратлада, кинолада керюп, кесинг иги билген шахар. Хар ташдан да мында озгъан заманны ариу ийиси ургъанчады – алай кепдюле, бурундан кыалып, тарых белгилери болгъан жерле, эсгермеле.

Ма Жангы кепюр. Генрих Тертюнчюню атха минип тургъан таш сураты анга ариулукъ береди. Келишиулукюню майданы – Францияны Уллу революциясыны жылларында мында гильотина бла Людовик Оналтынчыны, Мария

Антуанеттаны, арtdаракъда уа Робеспьерни бла Дантонну башларын тайдыргъандыла. Сенаны ортасында – Сите деген айрыкам. Бек эртте заманда анда паризле деп миллет жашагъанды да, Париж деп андан атагъандыла бу шахаргъа. Собор Парижской богоматери деген сейирлик къала 600 жыл мындан алгъа ишленгенди. Озгъан жюзжыллыкъда ол тозурап, оюлуп башлагъан эди. Виктор Гюгону романы басмаланнганы Нотр-Дамгъа адамланы эслерин бургъанды да, ала къаланы жангыдан жангыртырча этгенди.

Къужур мекемлары бла бек ариуду Париж. Къайры къарасанг да – кафеле, ресторанла. Сена сууну бойнунда уа – китапла сата тургъан къартчыкъла. Ала къаллай китап да табарыкъчадыла, алама десенг. Бу шахарны ариулугъун айтып, жазып бошагъан да къыйынды. Андан ёхтемленедиле парижчиле аны бла, андан сюедиле тышындан келгенле да аны.

Башха Париж да барды Фот деген орамы, Вогезле деген майданы, 16 району бла. Ол тийреде ариулукъ да кёп, жашар жерле да багъа. Алайгъа къоншуда Араб тийреси деген жер да барды. Анга Гарлем да дейдиле. Экскурсиячыла алайдан бир жанына бурулуп кетедиле, туристле анда этер зат жокъду да. Жол башчы, ким биледи, бир-эки сёз айтыр да къояр. Мында бек къыйынды жашагъан: адам кёп, кир-кипчик кёп, аланы жууаргъа, таза турургъа суу жетишмей, бир фатарда – жыйырмагъа жууукъ адам. Миллионла бла португалчыланы, италиячыланы, араблыланы ким чакъыргъан болур бери, Франциягъа? «Алагъа кеси жерлеринде къыйынды баш кечиндирген, – дейди жол башчы. – Мында да къыйынды жашау: эки миллион бла жарым французлу ишсиз турады». Ол айтмаса да, кёребиз мында хал къалай болгъанын. Жарлыла асыры кёп тубейдиле ара шахарны орамларында, шахардан тышында да.

Елисей тюзлери Парижни жюрегидиле. Бек иги тюкенле, ичген жерле, кечеги клубла, кинотеатрла мындадыла. Алай, бир башха жерде угъай, мында кёрдюк чайыр жолгъа олтуруп, бетин, эки тобугъуну ортасына сугъуп, букъдуруп тургъан адамны. Аны къатында – баш тебен айланып, бир къалпакъ, мел бла бир затла да жазылып. Не жазылгъанын окъурча, бирибиз да французча билмейбиз, алай, бу садакъачыла кёп тубеген жерде, баям, жан аурутурча зат жазылып болур ансы, французлула бек чомарт-чомарт атадыла аны къалпагъына багъыр шайланы. Калпакъ терк окъуна толду да къалды, ол киши уа олтурады, олтурады, эки тобугъундан бетин айырмай. Не ол бир затха да эс бурмайды, не да, алыкъа садакъа тилерге юйренмей, адамланы кёзлерине къараргъа уялгъан этеди...

Париж Елисей тюзлери, 8-чи май, эрттенликде сагъат оннга жууукъ заман. Бир кесекден мында аскер парад башланырыкъды, экинчи дуня урушда фашист Германия ууатылгъанлы 40 жыл болгъанына аталгъан парад. Алай тюшюп, мен да тенглерим да Хорлам Кюннге Ата журтубуздан мингле бла километр узакълыкъда тюбедик. Ол байрамны деменгиллигин Парижде бютюн бек сезебиз. Ол уллу байрамны мында, Запада, къалай белгилегенлерин кёрюрге сюебиз. Хорлам – дуня байрамыды, аны себепли бизни совет журналистлени, анга къараргъа да, тенгleshдирип кёрюрге да эркинлигибиз барды.

Францияда Хорлам Кюнню байрамлауну ашыкъ-бушукъ бардырадыла, асыры бек керек болмагъан, алай сансыз этип къояргъа да жарамагъан затныча. Бир къауум жаяу аскер, тенгизчиле, лётчикле да, чабып баргъанча, терк окъуна ётюп кетдиле. Президент Франсуа Миттеран айтыр сёзюн алайдагъыланы алларында айтып, фашистлеге къажаяу алгъын кюреш бардыргъан аскерчилеге орденле берди. Къысхасы, аны бла ол байрам бошалып къалды. «Ярабий, ол байрам болдуму, угъаймы?» – дедим мен кеси кесиме.

Ары дери да, 8-чи майдан сора да мен француз газетледе Хорламны 40-жыллыгъына аталгъан затланы бир ауукъ кюнню излеп кюрешдим. Аны юсюнден жазылгъан зат бек аз эди, жокъну орнунда. Жазгъанла да, Хорламны юсюнден айта, фашистле бла уруш этген тыш къыраллы аскерлени сыйларын кёкге кётюрюп, Совет Аскерни сыйын а тюшюрген эте эдиле. Алай этгенлерин мен эрттеден да биле эдим. Анга сейир этерча да туююл эди. Сейир башха затха этерге тюшдю. Ол кюнледе Францияны телевидениясы Хорламны 40-жыллыгъына аталгъан бериуледен эсе, тюремеледе тутмакъланы къозгъалыуларыны, Канда кинофестивальда болгъан туююшню юслеринден кёп айтып турду.

Телевиденияны сагъындыкъ эсе, бу затны айтмай къояргъа жарарыкъ туююлдю. Хорламны 40-жыллыгъын белгилерни аллында кюнледе «Урушха ал буруп» деген аты бла, уялмай, бизни къыралгъа жала жабып, Совет Аскер, тап тюшгенлей, Парижни алып къояргъа хазырды деп, бериу бергендиле. Кесин да кёпге созуп, дуняны даурргъа алдырып.

Бизни жыйыннга тап тюшдю. Парижден узакъ болмай, Шампиньи шахарда 11-чи майда ачылгъан, фашистлеге къажаяу уруш этгенлеге аталгъан музейге биринчи бизни жыйын барды. Тюплю-башлы юйде бизге бир къарт киши тюбеди. Музейлени къураучулары председателлерини эди ол,

Парижни алгъыннгы азатланыу комитетини председатели Андре Толе. Ол он кюн бизге жол башчылыкъ да этген эди артада.

Музейде айланабыз. 1930 жылдан башлап, 1945 жылгъа дери (Германияда фашизм башланып, ууатылып кетгинчи) болгъан затла, шартла, сауут-саба, документле, суратла, жазуула, плакатла салыныпдыла музейге.

Музейге керек затла алыкъа толу жыйылып бошамагъанларын да кёребиз. Фашистлеге къажан уруш этгенле Хорламны 40-жыллыгъына музей ачаргъа къаст этген эдиле да, ачхандыла.

Музейден чыкыгъандан сора, тюрлю-тюрлю кийимледен толу тюкенлеге къарай, ингир ала Парижни орамларында кёп айландыкъ. Хар неге кёз жетдире, он километр узакъгъа кетгенибизни эслеген да этмедик. Айлана-айлана, арыгъан эдик да, ызыбызгъа метро бла къайтыргъа тюшдю.

Парижде метрону бла Москвада метрону, Одессада айттылыучусунлай, «башхалыкълары уллуду» Парижде метро Москвада метродан кёп да гитчеде. Поездни багъасы уа бизде багъасындан 5–9 кереге багъады (хар билетни багъасы ненча билет алгъанынга кёре болады). Мында тютюн ичерге да, керексиз затларынгы жерге атып къояргъа да эркинсе, – ким угъай дейди! Метрону къабыргъаларына эл бла бир рекламала, плакатла жабышдырылыпдыла. Поездни тохтагъаныны бла жангыдан тебрегенини арасы жалан да бир минутду. Станцияланы атларын да айтмайдыла мында – къара да, перронда жазууланы кёрюрге кюреш заманында. Вагонланы юслеринден айтсагъ’а, ала трамвай вагонлагъа ушайдыла, гитчеле.

Поезд тохтагъан жерледен биринде вагоннга кеф жашкъушла жыйыны къуулду. Вагонда тегерекге-башха кёз жетдирип, уялгъан-буюкыгъан да этмей, бирсиле да къарап тургъанлай, каратэ туююшню амалларын кёргозте, арыбери секирип башладыла.

Тюзю, къоркъуулу эди хал. Парижни метросунда амалыкъ ишле жыл сайын кёп бола барадыла дегенлери эсима тюшдю. Тюнене анда жашагъан бизни жерли Жорж Хагундоковну айтханы да тюшдю эсима.

– Биз жаш адамларыбыздан къоркъгъан этебиз, – деген эди ол.

Семиртип айта да болурла. Алай бек къоркъа болмазла. Алай эсе да, уллуланы аладан къууанмагъанлары, ала бла ёхтемленмегенлери уа баямды.

«Юманите» газетни редакциясында бизге кёп хапар айтдыла. Французлу коммунистлени ол газетлери жаш тёлюге къалай уллу эс бургъанын да. Неден да алгъа уа иш-

сизликни юсюнден барды сёз. Кимден да бек мында жаш адамланы тыяды таргъа ишсизлик. Ала не этерге, къалай этерге, къайры барыргъа билмейдиле. Бютюн да тюненеги студентле табалмайдыла бюгюн иш. Бир жерде да ишлемеген эсенг а, сен бусагъатда ишсиз тураса деп, бир киши да санга ахча болушлукъ берлик туююлдо.

Болушлукъгъа берилген ахча бла адамла бир зауукъ этген сунмагъыз. Ишсиз къалгъан адамгъа биринчи юч айда бек артда алгъан айлыкъ иш хакъыны 90% проценти бериледи, аны ызындан келген юч айда – 80% процент. Ючюнчю, тёртюнчю кварталлада уа – 60% процент, 40% процент. Бир жылдан ол болушлукъгъа берилген ахча тыйылады: къалай сую эсенг, алай жаша сора. Аны юсюне да – кюн сайын хар затны багъасы кётюрюле барады. Налогланы уа соргъан да этме. Къолайлы адамгъа алай къыйын да кёрюне болмазла ол налогла, къолайсыз а, не этерге билмей, амалсызгъа къалады.

Биз ызыбызгъа атланган кюн Париж тийресинде француз жаш тёлюню фестивалы башланды. Ол фестиваль Москвада боллукъ XIII Битеудуния фестиваль башланырны аллында эди.

...Поезд биягъы бир жерде тохтады да, дауур-дууур этген жаш-къушла тышына тегюлдуле. Олтуруп, алагъа къарап тургъан французлула, сабырланып, бираз солуу алдыла. Аланы бетлери жарыдыла. Жаш адамладан, ким биледи, къоркъамы болурла?

Парижде туруп турмай, биз Францияны бирси сахарларынды, эллеринде да кеп айланабыз. Бютюн да атлары окъуна уллу тарых магъанасын тутхан сахарла сейир эдиле. Ма, сёз ючюн, Бержерак – мында уллубурун Сирано туугъанды, дунягъа айтылгъан Ростаном. Ма коньяк сахар – мында эрттеден бери да ол алаамат ичгини чыгъарадыла. Ма Ла-Рошель-гугенотланы бек артда бегинген жерлери. Ала бла кординал Решелье къалай кюреш бардыргъаны «Юч мушкетёрда» жазылыпды. Тар сахарчыкъды бу. Гитче, къынгыр-мынгыр орамчыкълары бла. Беш-алты ёмюр мындан алгъача. Мында адамла эрттенликде эртте турадыла, жукъларгъа да ингирде эртте жатадыла (ингирде сагъат сегизден сора тышында хазна кишиге тюбемезсе). Бу сахарда жашау төре алайды.

Заман а ашыкъдырады. Эки ыйыкъ къарап-къарагъынчы кетди. Алай, кёрген затларыбызны тергеуге алсакъ, биз мында жыл бла жарым тургъан сунабыз кесибиз.

Франция бла байламлы ахыр эсгериуюбюз Шарль де Голь атлы аэропортду. Чиммакъ тишлерин ышарта, ТУ-154 самолётда стюардесса: «Хош келигиз!» – дейди. Биз юч сагъат бла жарым учхандан сора уа – Ата Журтубуз!

1985 жыл, апрель-май.

Дуня адабиятыны уллу адамы

Эндиге дери биз атларын сагъына келген кёпледен иги да алгъа ётгенди суратлау адабиятта Омер Сейфеддин. Аны миллети абазехледенди, Хатко деген атауулдан. Бусагъатдагъы тюрк адабиятыда новелла жазыуну мурдорун ол салгъанды. Аны, жашау кертиликни жолун тутхан жазыучуну, жалан да тюрк адабиятта болуп къалмай, дуня адабиятында да кесини энчи жери барды. Кёп къыраллада чыкъгъандыла аны китаплары. Орусчагъа кёчюрюлюп, Хаткону совет журналлада новеллалары жыйырманчы жылланы ахырларындан бери чыгъа-чыгъа тургъандыла. Окъуучула аны жазгъанларын бек жаратханлары себепли, сайлама новелладан къуралгъан китаплары Москвада, Ленинградда 1957, 1975, 1987 жыллада басмалангандыла. Алагъа кирген новеллаланы орус тилге Игорь Пченев, Владимир Кондратьев, Нелли Яковлева, Иван Кормушин, Галина Саракоумовская кёчюргендиле. Мен да иги таныгъан И. Печенев Анкарада кёп жыл ишлегенди, тюрк тилни да уста билгенди. «Тюрк адабият тилни айнытыуда Омер Сейфуддинни уллу къыйыны барды, – дейди ол. – Анга дери жазгъанладан, кесини заманында жазыучуладан да Омерны энчилиги барды, тынч ангылашынган тил бла жазады. Хаткону чыгъармалары жюз жылланы араб, къажар тилледен келген, тюрк китапланы толтуруп тургъан сёзледен азатдыла».

Кимди ол, аллай белгили адам, аны жашауу, чыгъармачылыкъ жолу да къалай къуралгъандыла?

Омер Хаткону атасы Шевки-бей 1864 жыл мухажир жолгъа атланганды. Тюркге баргъандан сора, ары-бери кёче, ол кёп жерде жашагъанды. Алай бла анда, Мермер теңгизден жюз километр узакълыкъда, 1884 жыл 13-чю мартда туугъанды жазыучу боллукъ жашчыкъ. Хатко къадарын жазыу иш бла байламлы этер акъылда да туйюл эди. Онеки-жыллыкъ заманында Омер Эдирнеде Аскер Мектепге киреди. 1900 жыл аны бошап, черкес жаш Стамбулгъа кетеди да, окъуун андан ары бардырыгъа таукелленеди. Жазыучулукъ иш бла ол Эдирнеде окъутгъан заманында кюрешип

башлагъанды. Назмула, хапарла да жазгъанды ол анда, аланы «Адабият журналда» чыгъарып да тургъанды.

Бийик аскер къуллукъгъа юйретген жерде – Стамбулну «Харбия мектебинде» юч жыл окъугъанды. Аны бошагъанлай, жаш лейтенантны Измирде ючюнчю армияны ардагъа сакъланып тургъан дивизиясына жибередиле. Анда ол мыртазакъла мектебинде дерс берип башлайды.

Дерс да бере, Омер жазычулукъ ишин тохтатмайды. Назмулары, хапарларын да «Сербет Измир», «Себат» деген газетледе басмалайды. 1908 жыл, гитче тюрк революция бошалгъан заманда, аны къуллугъу тюрленеди. О. Сейфудинни Якорут деген элде – Македония бла чекде тургъан аскерни ротасына командир этедиле. Эки жылгъа жууукъ заманны турады ол анда.

1908 жыл революция бошалгъандан сора, жангы жашау башланып, тюрлю-тюрлю чам, сатира журналла чыгып тебрейдиле. Алада басмаланган назмула, чам хапарла эрттеден жазыла келген жорукъладан башха тюрлю эдиле. Ол чыгъармаланы асламы заманны излемлерине кёре къуралгъаны баям эди кимге да. Кёп тюрлю жамауат агъымлагъа жауап халда жазыла эдиле ала. Пародияла, эпиграммала да бар эдиле аланы ичлеринде. Ол заманда тюрк сатираны, чамны юслеринден сёз башланса, бек алгъа Омер Сейфудинни аты сагъынылгъанды. Аны чыгъармаларыны мурдорларында жалан да сатира бла юмор жер табып къалмай, огъурлулукъ, жүрек халаллыкъ, акъыллы оюмла да болгъандыла. Жүрек халаллыкъдан, огъурлулукъдан толу назмула бла бирге, ким да эс бурурча, Хатко уллу масхара кючлери болгъан новеллала да жазгъанды.

Жазычулукъ ишге толусунлай берилир ючюн, арт болжалгъа сала турмай, 1910 жыл ол аскерден кетеди да, жазгъанларын «Бахча», «Къатын» деген журналлада бла «Румели» деген газетде чыгъарады.

Жазычу тенглери 3 Альп бла Алий, Жаниб бла бирге «Гёнч къаламлер» («Жаш къаламла») деген журналны чыгъарып башлайды, бек иги чыгъармаларын да анда басмалайды.

1912 жыл Хатко жангыдан аскерге къайтады. Болса да, Балкан урушха ол алай кёп къатышмагъанды. Жесирге тюшюп, румлуланы Нафлийон тутмакъ юйлеринде он ай тургъанды. Анда хапарла бла бирге Балкан урушну юсюнден эсгериулерин жазгъанды, психологиягъа бла логикагъа кёз къарамын да къагъытха тюшюргенди. «Логиканы юсюнден мен бир гитче китапчыкъ жазама, Гюстав Лебинни «Психологияда бла логикада беш тюрлю» деген жазгъаны илму ишин мурдоргъа алып. Китапда жангы ыз бла, жангы сёзле бла

жазарыкъма логиканы илму жорукъларын, кыралыбызны жашауундан юлгюле келтирликме. Не болса да, аллай китапны мен хайырлыгъа санайма», — дегенди 1913 жыл 26-чы июльда кесини тенги Алий Жанибге ийген кыагъытында. Тутмакылыкъдан азат болуп, 1913 жыл Стамбулгъа кыайтады да, аскер кыуллукъдан экинчи кере айырылады, кесини кыадарын аскерчилик бла ёмюрде да байламлы этмезге таукелленип. Омер алгъа «Кябаташ» деген мектепде адабиятдан дерс береди, 1914 жылны ортасындан башлабъа «Тюрк сёзю» деген журналны баш редактору болады.

Хатко жалан да 36 жыл жашагъанды. Жазыучулукъ иш бла сегиз жыл кюрешгенди. Алай эсе да, О. Сейфеддин жашауну ол аз кесегинде терен магъаналы, кыыйматлы иш бардыргъанды. Сегиз жылны ичинде 150-ден аслам хапар, бир ненча повесть, бир кыауум роман жазаргъа да жетишгенди. Ана тилни бла адабиятны айныуларына аталгъан кёп статья басмалагъанды. Дуния адабиятыдан бир кыауум чыгъарманы тюркчагъа кёчюргенди. Ала бла бирге уа Гомерни «Илиадасын», «Калевала» деген фин эпосну да. Жууукъ Востокда адабиятчыладан кёпле ол уллу тюрк жазыучуну-адыгны кеслерини устазларана санайдыла. Тюрк жамауатны жашау болуму Омер Сейфиддинни новеллаларында бла памфлетлеринде кесини толу суратланыуун тапханды. Аны кыой, «жазыучуну жүрек халаллыгъы жокъду, хар затха кюлюп, хар нени хыликкя этип айланды деп, аны терслерге окъуна кюрешгендиле. Алай дуния адабиятыны уллу жазыучусу иги биле эди шахарда, элде да жашау кыалай баргъанын. Адепсизлени бла жалгъанчыланы хыликкя этгенди ол, дин кыуллукъчуланы терсликлерин ачыкылагъанды. Жазыучу кесини ишинде прозаны кёп тюрлюсюн жазаргъа уллу фахмусун бла терен оюмларын уста бирикдиргенди. Аны «Коллекция», «Улутха», «Фон Садерштайныны кыатыны», «Ялнызэфе», «Эси жерине келгенди», «Азатлыкъ кечеси», «Чин», «Тели», «Мермер сюрме» деген новеллаларын бла «Эфрузбей» деген повестин бек алааматлагъа санаргъа боллукъду. Бир кыауум хапарын а Омер сабийлигине атагъанды. Энци жүрек жылыу барды алада. «Кыыргыч» деген новелласында Омер Сейфеддин замансыз ёлюп кетген кичи кыарындашыны бла жылкычы Дадаржанны юслеринден айтады. «Ант» деген хапары уа, тенг жашын ёлюмден кыутхарыргъа жан атып, кыутургъан ит бла кюреше, жашлай ажымлы ёлюп кетген Мыстакны — адыгны юсюнденди. «Балакыа» деген хапар да Омер Сейфеддинни мектепде окъугъан жылларына аталгъанды. Черкес мухажирлени жашау сырлары, оюмлары, акыыллары-эслери, ёхтемликлери суратланадыла

аны «Жюйюсханла», «Белибау», «Ат», «Ургъуй» деген новеллаларында бла «Эфруз-бей» деген повестинде.

Тюзюн айтханда, Эфруз-бей барон Мюнхгаузеннге бек ушайды. Эфруз-бейни къужур ишлерини юслеринден айтыу бла повестьни автору 1908 жыл болгъан революцияны заманында буржуазияны интеллигенциясына кюлюмскорейди. Кеси халкъларыны культураларына ат башындан къарагъан байла, бийле, чанкала, къул-къарауаш болургъа хазыр эки бетлиле, жалгъанчыла айгъакъланадыла анда.

Революциядан сора да, не медет, Тюрк жарты-къурту феодал кыраллай, жарты-къурту жалынчакъ кыраллай къалгъанды. Болса да, ол гитче тюрк революция окъуна, аз болса да, кыралда ишни жангыча барыуна, капитализмни бегирик орналыуна себеплик этгенди, 1918–1923 жыллада Кемал бардыргъан революцияны мурдорун салгъанды. Кемалны революциясы уа буржуазия-миллет революция эди, башына эркин «Тюрк Республиканы къураугъа келтирген революция» деп, алай багъа бичгенди анга илмучу Вероника Шпилькова.

Биринчи дуния урушну заманында Тюркню Германия жанлы болгъанын жакълагъанды Хатко. Чыгъармаларында уа пантюркистле тутхан жолну масхаралагъанды. Сёз ючюн, ууучлар ючюн баргъан уруш бир заманда да тюзге саналмазлыгъын кёргюзтгенди ол «Азатлыкъ кечеси» деген новеллада.

Белгили жазыучу Омер Сейфеддин Тюркде жашагъан бар халкъланы да окъуугъа, билим алыргъа, жарыккъгъа чыгъаргъа чакъыргъанды, огъурлулукъгъа, алгъа барыргъа кёллендиргенди. Жазыучуну бек уллу игилиги неде эди десегиз а, адабиятта кесини ызындан баргъанланы халкъны жашау-турмушун, аны жарсыуларын, умутларын теренирек билирге юйретгенди.

Хаткону жазгъан затлары жашаулудула, энтта кёп ёмюр сюрлюкдюле ала халкъ бла бирге.

1920 жыл, ёлюрюню аллында, ата-бабаларыны туугъан жерлерине келип, аны къууанчлы татыуун сынамагъынына, къаламы кесини туугъан халкъына – адыг халкъгъа къулукъ этмегенине жарсыгъанды.

Ол эталмагъанны, ол болдуралмагъанны башха Хатко – Жанхотну жашы адыгей поэзияны мурдорун салгъаны бла тынгылы этгенди. Омерни ол кысха жууугъу эди. Ахмед да, Тюркде ёсген ючге айланган къарындашыча, аз жашагъанды, жалан да 36 жыл (1901–1937).

Алай эсе да, ол кёп зат этгенди. Хунерли жаш Шаркъны урунганларыны Коммунист университетлерин бошагъанды. Аны назмулары «Адыг макъ», («Адыгны

ауазы») деген биринчи адыгей газетде басмалангандыла. Университетде окъуун бошагъанлай, ол Адыгеягъа къайтады. Хатко «Адыге гъаше» («Адыг жашау») деген газетде, Краснодарны китап басмасында, облонода бийик къуллукълада ишлегенди.

Ол жаш адам назмула, хапарла, пьсала, жырла да кёп жазгъанды. Энци китапла этип, аланы 1927, 1930, 1931, 1935 жыллада зарфха урдургъанды. Пушкинни чыгъармаларын да Ахмед бек кёлю бла кёчюргенди. Аны истеуюнден уллу орус поэтни «Кавказ жесири», «Чыганлыла», «Полтава» деген поэмалары адыг тилде «сёлешгендиле».

Ахмед Хатко бла Тембот Керашев адыгей тилни, адыгей адабиятны орта школгъа аталгъан окъуу китапларыны биринчи авторлары болгъандыла.

Ахмед 1934 жыл Москвада баргъан совет жазыучуланы биринчи съездлерини келечиси эди. Хаткону сыйын бюгюн да бек бийик кёредиле Адыгеяда. Аны аты сахар, эл орамлагъа да аталгъанды.

Бир ишни кёолгъа алгъан, алай башха-башха къадарлары болгъан адамла эдиле адыг халкъны ол эки жашы. Аладан бири киши жеринде башха халкъны тилинде аманлыкъланы, кемликлени юслеринден жазгъанды, бирсиси уа кеси тилинде туугъан журтну деменгиллигине махтау салгъанды. Кёкде эки Хаткону да жулдузлары жанадыла. Бир жулдуз Тюркню кёгюнде жарыйды, бирси жулдуз а – Кавказны кёгюнде.

Орусчадан Магомет МОКЪА кёчюргенди.

БУЛУТЛАГЪА БОЙ САЛДЫРГЪАН АЛИМ

Биз хапарын айтырыкъ Абшаланы Тахирни жашы Магомет хауа болумланы модификациясын къурауда дунягъа айтылгъан алимди, физика-математика илмуланы докторуду, профессорду, РАЕН-ни академигиди, СССР-ни Къырал сау-гъасыны лауреатыды.

Арта, уллу алим, академик боллукъ жашчыкъ атасы Абшаланы Ахияны жашы Тахир Хабаз элден Уллу Ата журт урушка кетгенден сора, 1941 жылда туугъанды. Атасы, Туугъан

журтун гитлерчи фашистледен къоруулай, ол жыл окъуна къаты сермешледен биринде ёлгенди. Анасы – Таумырзаланы Юсюню къызы Лейля уа, онтогъуз жылы да толгъунчу, кёчгюнчюлюк кыйынлыгъын толу сынагъанды. Аны жангыз къууанчы жашчыгъы Магомет эди.

Къыргызстанны Иссык-Кюль областыны Тюп район арасында орта школну айырмалы бошاپ, Магомет КЪМҚЪУ-ну физика-математика факультетине киргенди. Аны да кызыл дипломгъа бошагъанды. Студент жылларындан окъуна Бийик тау геофизика институтда ишлей, илмуланы доктору деген атха тийиншли болгъанды. «Антиград» илму-производство араны да къурагъанды ол.

Абшаланы Магомет Россей Федерацияда, СНГ-да, кѣп тыш кыраллада да хайырланган, буз уруудан кыоруулау технологиялары эм да бир кыауум радиофизика амалларыны бла техника кереклерини, 350-ден артыкъ басма ишлени, ол санда юч китапны, оналты брошюраны, жетмиш сегиз жагычылыккыны бла патентни авторуду.

Илму жолун ол радиометеорология жаны бла терен магыаналы тинтиуледен башлаганды – кѣп толкунлу метеорология радиолокациядан... Булутлу хауада радио толкунлары чачуу, азыракъ этиу эм да кыатышдырып жокъ этиу, булутланы радиожылыу излученияларын бла чачылган поляны частоталарыны доплеров тебиулерини юслеринден кѣп тинтиуле бардырганды. Радиофизикалы булутланы теория эм сынау тинтиулерини эм да чачууну теориясыны тюзюнлей эм да ызына кыайтхан борчларын тамамлауну мурдорунда заманны шарт ълчеминде кыоркыуулу хауа болумланы (буз жыя, кѣк кюкюреу, кыаты жел уруу, кыар жаууу) параметрлерин, жауунланы бла кыарланы кыалай жауарыкыларын бла, кѣп не да аз жауарыкыларын тохташдырыуну бла билиуну радиолокация, радиолокация-радиометричка эм доплеров амалларын жарашдырганды. Кесини илму коллективи бла бирге эки толкунлу эм юч толкунлу радиолокаторла, радиолокация – радиометрический эм доплеровский системала да ары кирген аппаратураны сейирлик сынау комплекслерин, информация алыу аны жарашдырыу автоматизация системаларын жалчытыу аппаратурала кыураганды.

Ол комплексни когерент эм когерентсиз, кѣп толкунлу пассив эм актив радиолокация кереклерини болушлукылары бла Север эм Юг полушариялары тюрлю-тюрлю регионларында бузлу булутланы макро- эм микроструктураларын терен тинтиуну, кыуралыуларыны эм да айныу динамикаларыны энчиликлерине кѣре, аланы тынгылы классификациялауну бардырганды. Ол тинтиулеге кѣре, бузну кыуралыууну механизмини юсюнден жангы кѣз кыарамын жарашдырганды, бузну ѳсююню сайланыу жоругун кыураганды, сакъ жауунну бла буз урууну процесслерин азайтыр муратда тири себеплик этиуну жангы физика жоругун бла жангы амалын бергенди. Бу амал, тынгылы сыналгандан сора, Россей Федерацияда бла СНГ-ни кыралларына хайырланылыргыа берилгенди, аладан сора да Аргентинагыа, Бразилиягыа бла Венгриягыа лицензияла сатылгандыла.

Аны ызындан Магометни иши промышленностьда хайырланган техника кереклени кыурау эди да, ол башчылыккы этген коллектив техника борчланы разработкасын

тамамлагъанды, СССР-ни Минрадиопромуну, Минмашыны, Миноборонуну бла Минхимпромуну предприятиялары бла бирге гидрометеорология процесслеге тири себеплик этиуню шёндогюлю техника кереклерин жарашдыргъандан сора сериялы чыгъарыуну къурагъанды. Аланы бир къауумларына была киредиле:

буз уруудан къоруулауну эм да толкъунланы кётюрюлюлерин билдириуню бек иги ата журтлу экитолкъунлу метеорология радиолокатору – МРЛ-5; бусагъатда ол хауа болумланы модификациясыны службаларында, Миноборонаны полигонларында хайырланылады, Европаны, Азияны, Север эм Юг Американы къыралларындан 35-сине, Антарктидагъа дери да экспортха жиберилгенди;

бузлу булутланы структураларыны обработкасыны бла отображениясыны аппаратурасы (БОМО); кеслерини параметрлерине кёре ата журтлу эм тыш къыраллы аналогияларын да хорлагъан, буз уруугъа къажау кюрешде хайырланылгъан «Небо», «Кристалл» ракета комплексле; буз уруугъа къажау кюрешде хайырланылгъан «Эльбрус-4» артиллерия комплекс, «Облако», «Алазань» ракета комплексле игилендирилгендиле, «Облако-М»-ни, «Алазань-ЧМ15»-ни, «Алазань-5»-ни эм башхаларыны жангы модификациялары къуралгъандыла.

Бу жаны бла россей илмуну алчы позициясын жалчытып, ол амалла бла техника керекле Россей Федерацияны (Къабарты-Малкъарны кесини да), СНГ-ни къыралларыны халкъ мюлклеринде хайырланыладыла, узакъ къыралладан да кёплерине жиберилгендиле. Тынгылы статистика багъалагъа кёре, буз уруудан къоруулауну технологиясы буз уруудан тюшген къоранчны 5–6 кере азайтыуну жалчытады, тыш къыраллы, ол санда авиация (АБШ, Канада, Германия эм башхалары) эм жердеги генераторла (Франция, Испания, Италия эм башхалары) ол къоранчланы эки кереден азыракъгъа окъуна къысхартадыла.

Айтылгъан разработкаланы СССР-ни буз уруугъа къажау кюрешуу сетине сингдириуден тюшген жыллыкъ экономика хайыр, алагъа къатышхан организацияланы актларына кёре, 1989 жылдагъы багъала бла 70 миллион сомдан артыкъ болгъанды. МРЛ-5 радиолокаторланы, буз уруудан къоруулауну технологияларыны, ракеталаны бла ракета установкаланы экспортларындан тюшген валюта АБШ-ны долларлары бла 147 миллион болгъанды. Аланы къураугъа этилген къоранчла иги да артыгъы бла къайтарылгъандыла.

Алай Магомед жетишимлерине ыразы болуп къалгъанладан туююлдо. Ол, ракета установканы багъасын тю-

шюрюр, хайырын кёбейтир, функцияларын эм да экспортха жаратулуугъун кенгертир муратда, буз уруугъа къажар системаны игилендириуню андан ары бардырады. Жангы илму жетишимлени мурдорунда, уллу сынаун да хайырланып, ол быланы къурагъанды эм да РФ-де, Аргентинада, Украинада бла Узбекистанда хайырланыргъа бергенди:

буз урууну процессин тюрлендирирге себеплик этген, буз уруудан эм да аны бла байламлы затладан тюшген хатаны (къаты жел, сакъ жауунла, ырхы басыу) он кере азайтыуну жалчытхан автоматизацияланган технология;

радиолокаторну ишлетиуню эм да тохтатыуну, булутланы халларына къарауну, бузлу эм да буз болургъа къоркъуулу булутланы эслеучю, буз уруугъа къажар операцияланы сутканы ичинде компьютер бардыргъан автоматизацияланган АСУ «Антиград» система.

Озгъан жылда «Алан» ракетаны жангы конструкциясы бла буз къураучу отлукъ халда жангы реагентни хайырланыуу бла автоматизацияланган «Алан-Элия» ракета комплексни эм да бек женгилге тюшюрюлген габарит-масса характеристикалары бла «Элия» пусковой установканы жангы къауумун оборонный предприятияла бла бирге жарашдырыуну эм да ведомствола аралы сынауну бардырыуу жетишимли бошалгъанды.

Буз уруугъа къажар кюрешни дуняда алыкъа аналоглары болмагъан адамсыз системасын къурау бошала турады. «Производство процесде аппаратураны ишлеуюне бла технология операцияланы тамамлаугъа адамны къатышдырмай, компьютер башчылыкъ этген бу система компьютеризациялауну тёртючю кезиуюне келишеди», – дейди Магомет.

Абшаланы Магомет этген амалла эм да аппаратурала Росгидрометни Ара методика комиссиясында къабыл этилип, къырал регистрациядан ётгендиле эм да Башчылыкъ этиуню документлери, Наставленияла, методика кёргюзтюле, инструкцияла бла отраслевой стандартла басмалангандыла.

Уллу алим болгъандан сора да, ишлерин ахшы къурай, билимли, бийик усталыкълары боллукъ кадрла юретеди ол. Магометни башчылыгы бла 18 кандидат эм эки доктор диссертация тамамлангандыла эм да жетишимли къоруулангандыла. КъМКЪУ-да «Радиолокация метеорологияны» бла «Гидрометеорология процесслени тюрлениулерине тири себеплик этиуню» юсюнден кеси жарашдыргъан спецкурсланы окъуйду. Къыралны кёп вузларын бошагъан жюзле бла студентлени диплом ишлерине башчылыкъ этеди.

«Антиград» Илму-производство арада жыл сайын болуучу энчи курслада ата журтлу эм да импортёр къыралланы

жюзле бла специалистлери огъарыда кӛргюзтюлген техника кереклеге бла технологиялагъа юйренип, аттестациядан ӛтгендиле. Алада отуз жылны ичинде жыл сайын 200–300 адам окъугъан эм да аттестатла алгъан, радиолокация, буз урууну процесслерин тюрлендириуге себеплик этиу, булутланы чачууну ракета-артиллерия кереклери, буз урууну прогнозларын этиу бла инженерле хазырлагъан ара болгъанды.

Абшаланы Магомет радиометеорология, булутланы физикалары эм да алагъа тири себеплик этиу жаны бла кыралда эм дуняда да аты айтылгъан белгили алимледен бириди. Ол къурагъан амалла бла техника керекле эм да аланы кенг халда хайырланыу хауа болумлада къоркъуулу тюрлениулеге гидрометеорология къарауну айнытыугъа бек алгъа тири себеплик этиуге уллу къошумчулукъдула эм да хауа болумланы модификациялары жаны бла россейли илмуну бла техниканы дуняда алчы позициягъа чыгъаргъандыла.

Алим жаш кесини тутхан ишин чексиз сюеди, туугъан жерини чынтты уланды. Уллу ахчасы, къуллугъу да боллукъ алапат предложенияладан бирин да унамагъанды ол. АБШ-да, Швейцарияда, Турцияда ишлерге, Москвада, Ташкентде Аргентинада жашаргъа окъуна чакъыргъандыла. «Ким биледи, кесими илму оюмларымы бир башха жерде игирек бардырыргъа да онг чыгъарыкъ болур эди, алай мен, эшта да, туугъан жериме къаты байланып болурма. Кӛпле жыл сайын алтышар айны Аргентинада ишлейдиле, бир къауумла уа Англиягъа, АБШ-гъа, Канадагъа, Германиягъа, Израильге кетгендиле, акъыл ишге бизде хакъ былай аз тӛленнгени къадарда ала артха хазна къайтсынла», – дейди академик Абша улу, жарсып.

Биргесине ишлеген нӛгерлери айтханнга кӛре, аны бек баш ышаны илмугъа чексиз берилгениди, тюз ниетли, таза эм да принципли адам болгъаны. Ишге къатылыгъы, ӛтген ниетинден башлап, аны жашаугъа сингдиргинчи, тынчаймайды ол. Терен илму тинтиулени кӛрӛмдюлерин алыугъа жетишгенден эсе, аланы жашаугъа сингдириу кӛп да кыйынды. Ала уа сынау юлгюлени къурау, аланы сынап кӛрӛу эм да андан ары тынгылы жарашдырыу, переписка-ланы бла техника документацияны кӛп томлары (сӛз ючюн, МРЛ-5 радиолокаторну техника болумун жазып кӛргюзтюу 32 томду), аслам чыгъарыуну къурау, хайырланыу методикасын хазырлау, хайырланыучуланы специалистлерин юйретиу, бек ахырында уа, автор надзор бла байламлы ишледиле. Бу жолну Магомет, жюрек ыразылыкъ таба, кесини хар жангы разработкасыны аллындан башлап, ахырына дери кӛп кере ӛтгенди.

Ол кӛп тюрлю халкъла аралы эм битеусоюз конференция-

лада, симпозиумлада, кенгешледе, правительстволар аралы комиссияларда бла сёлесиледе ата журтлу илмуну намысын кёруулагъанды. 1977 жылдан бери ООН-ну Битеудуния Метеорология организациясыны экспертиди – булутланы физикасы, химиясы эм да хауа болумланы модификациясы жаны бла экспертлени ишчи кёруумуну, 1991 жылдан бери СНГ-ни кыралларыны гидрометеорология жаны бла Къыралла аралы Советини РГ-11 ишчи кёруумуну, бир кёруум илму советлени члениди, 1988 жылдан бери Битеуроссей жаш тёлү аэрокосмос «Союз» обществону Къабарты-Малкъар бёлүмюню президентиди.

Бардыргъан ишлерини барысында да ол жетишимли болгъанлай келеди. Хауа болумланы модификациясыны россей эм тыш кыраллы службаларыны, аны разработкалары жашауда бардырылгъан илму-излем институтланы, конструктор бюроланы бла заводланы, сабий чыгъармачылыкъны араларыны суйген кёнакъларыды. Белгили алим аланы кесини оюмлары, проектлери, макетлери, плакатлары бла байыкъландыргъанлай турады, ишлерине багъа береди, болушады. КБО ВАКО «Союз» кружоклагъа жюриген жашладан бла кызладан кёпле аэрокосмос эм компьютер моделирование жаны бла халкъла аралы, битеусоюз эм битеуроссей конкурсланы лауреатлары болгъандыла. Сабий чыгъармачылыкъ жаны бла Къабарты-Малкъар алгъын артха кълалгъанга саналып тургъан эсе, энди уа, кыралда алчыла санында болгъанлай келеди. Бу иште уа аны кыйыны уллуду.

Булутлагъа, жауунлагъа бла хауа болумланы кёркёуулу затларына радиометеорология къарауланы бийик хайырлы амалларын бла техника кереклерин кёурагъаны эм да сингдиргени ючюн Абшаланы Тахирни жашы Магометге 1986 жылда СССР-ни Къырал саугъасы берилгенди, ол СССР-ни Госкомгидрометини Сыйлы грамоталары, «СССР-ни Гидрометслужбасыны отличниги» деген белги бла саугъаланганды, Росгидрометни Сыйлы китабына жазылгъанды, аны саугъаларыны арасында СССР-ни ВДНХ-сыны алтын, кюмюш эм доммакъ майдалларындан бла дипломларындан тогъузусу барды. 1996 жылда «Человек года» деген алтын майдалгъа тийиншли болгъанды.

Аны акъылы, билими, усталыгъы бла ишленген МРЛ-5 радиолокаторла, БОМО аппаратура, буз уруудан кёруулагъан технология, ракета комплексле Къабарты-Малкъарда кенг хайырланыладыла, алагъа жууукъ заманда АСУ «Антиград», «Алан-Элия» комплексле да кёшуллукъдула.

– Арт жыллада бизни регионда кёп тюрлю табийгъат кыйынлыкъла болгъандыла: ырхы келген, суу басхан, буз

ургъан, къаты жел келген, бузлу къаяла оюлгъан дегенча. Аланы не зат бла байламлы болгъанларын ангылатыргъа боллукъмуду? Бизни бу соруубузгъа алимни жауабы былай болгъанды:

– Табийгъат къыйынлыкъла хар заманда да бола тургъандыла. Алгъын кѣп зат ачыкъ болмай къалыучу эди. Арт жыллада уа ачыкълыкъ болгъаны бла байламлы асламлы информацияны органлары аланы юслеринден билдириуню оздуруп окъуна жалчытадыла.

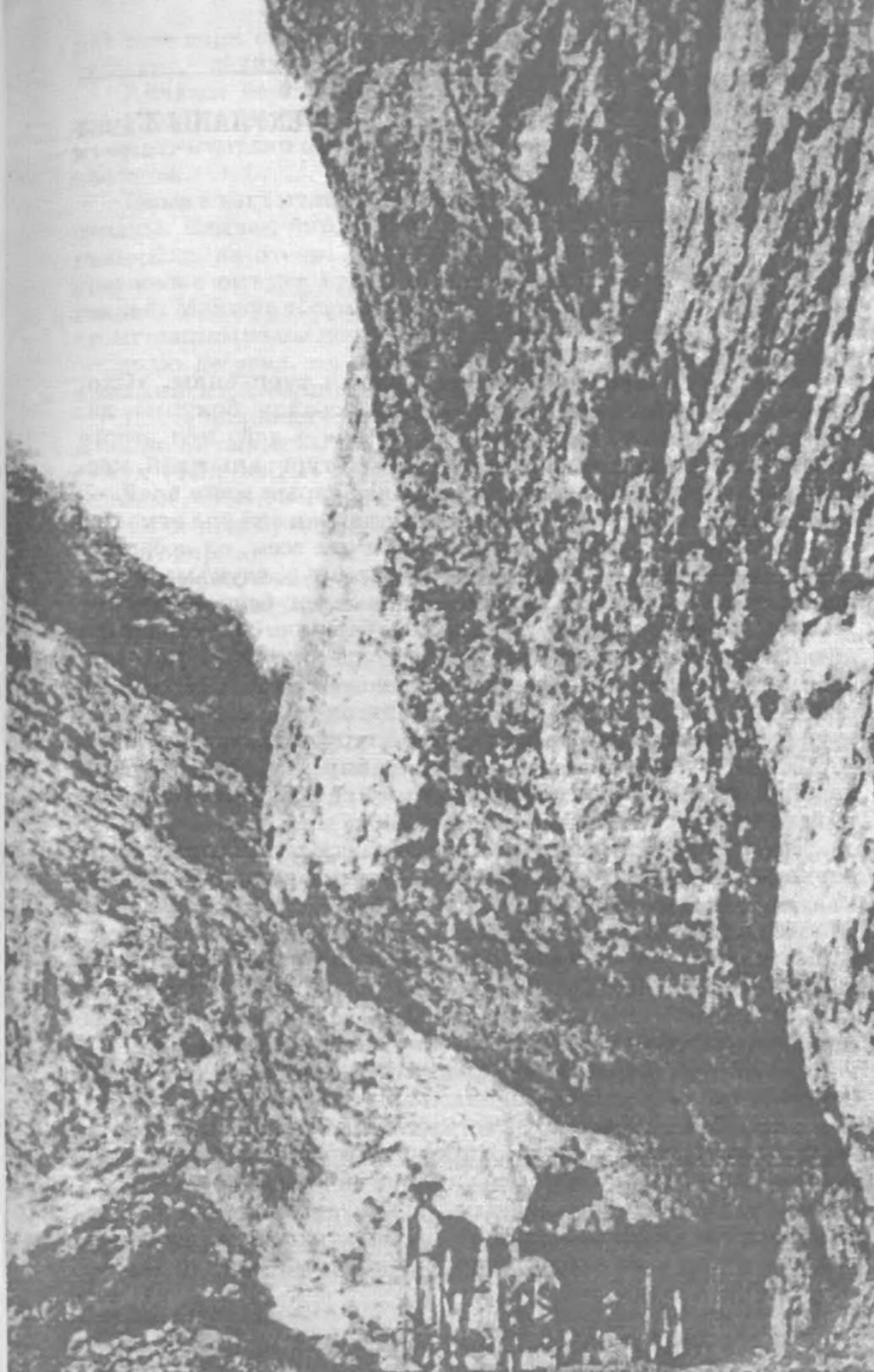
Хауаны хар жылдан жылына баргъаны табийгъатда кѣп тюрлю къыйынлыкъла туудурады. Андан сора да 90-чы жыллада табийгъат къыйынлыкъладан къоруулау жаны бла къараучу сеть эм да ишлени ёлчемлери къысхартылгъандыла, гидротехника сооруженияланы техника болумлары осалгъа айлангандыла, суу жагъаланы бегитиу ишле да тийиншлисича бардырылмайдыла, алай бла уа табийгъат къыйынлыкъла бютюн да къыйын болумлагъа келтиредиле, адамла ёледиле, уллу ырысхы къоранчла тюшедиле.

Табийгъат къыйынлыкъладан Россей Федерациягъа тюшген заран хыйсапсыз уллуду. Север-Кавказ регион табийгъат къыйынлыкъла кѣбюрек болгъан жерди. Ырхы келген, суу къутургъан, къургъакълыкъ къысхан, буз ургъан, боран, къар юзюлген къыйынлыкъ келтиргенлей турадыла.

Абшаланы Магомет юйюрюню юсюнден билирге суйгенле да болурла. Юй бийчеси – Чочайланы Шамшудинни къызы Розады. Аланы юч къызлары бла бир жашлары барды. Аминат бла Зухра, университетни бошап, юйлю-юйюрюлю болгъандыла. Алий прикладной математикадан магистратурада, Марина уа лицейде окъуйдула.

Уллу алим, кесин аз да кѣтюрмеген жумушакъ адам бла ушакъ этген уллу къууанч эди манга. Аны оюмлары, этген ишлери бизге, гуманитар билимлери болгъан журналистлеге, тынч ангылашынмагъанлыкъгъа, адамлыкъ къачындан уллу зауукълукъ тапханма.

Илмуланы доктору, академик Абшаланы Тахирни жашы Магометни республикагъа, къыралгъа, дунягъа да хайыр келтирлик жангы проектлери кѣпдюле. Аны битеу муратлары толсунла!

«Быхчы»

Төрт ай болады мен иш хакъ алмай тургъанлы. «Охо, ангамы къарап турама, добар ахча къоллу болурма да, бёркюмю алчи кийип кирirme ююме», – дей, кёл этерге кюрешеме. Тюнене уа, къадалып ишлей тургъанымлай, кассагъа чакъырадыла сени дейдиле. Аякъларым мени алайгъа къалай жетдиргенлерин башым ангылагъан окъуна этмеди.

«Ай, Аллах ыразы болсун, ахамы ала эсем, ол добар ахамы, къатынны аллына ёхтем барыргъа боллукъма ансы, ингирде ишден келсем, туугъан кюнюнден бери биргесине жюрютген бир тот, бир гумух быхчысы барды да (нени юсюнден айтханым ангылай болурса), аны, пура агъачха тартханча, бойнума тартады. Мен хариб'а, юйренгенме да, бойнуму ол гумух «быхчыны» тюбюне салып, сынган жия къобузча, аны ауур гъыж-гъыжына тынгылагъанлай туруучума.

Бирде огъары аягъыма минип да бир тебрейме, юйге не керек болгъанын менден эсе ол иги биле болур деп, кесими тыйып къоюучума ансы.

Тюнене уа, айтханымча, кассагъа чакъырадыла дегенлеринде, асыры къууангандан, жаныма къанатла битип, къатынны эсима тюшюрдюм.

«Кёрейим бююн сен манга «быхчы» тартсанг. Тейри, чабып келип, уппа этерсе, товарищ къатын», – дедим кеси кесиме. Сора, кассада сыйдам тиширычукъла ишлейдиле да, аланы алларына тозурап бармайым деп, юсюмю-башымы сылайма, къагъама, ансы не тюгенген адамды бу дерле.

Не айтаса, барама сымарланып, ахшы умутлу болуп. Борсукъ кибик, касса тешигинден ары къарайма.

– Кел, Жануу, кел. Бу къагъытланы бир жанына этейим да, сени жумушунгу тындырайым, – деди кассир къыз. Аны ауазчыгъы манга кёкден мёлек селешгенча кёрюндю.

– Эт жумушунгу, жаным. Мени ашыкъгъан жерим жокъду. Ол эрттеден сакълагъан хакъчыгъымы, хакъчыгъымы угъай, ол добар ахамы, къолума тутдур ансы,

ингирге дери сюелирге хазырма терезенги къатында, жанчыгъым, – дедим.

Ахчамы берги эди ансы, дуня жаратылгъанлы бери адам улуну аузундан чыкыгъан не ариу сёз бар эсе да, къатлап-къатлап айтыргъа угъай дерик туююл эдим кассир къызгъа.

Къыз къагъытланы бирлерин ары салады, бирлерин бери салады. Санлап бирде мени таба да кёз жетдиреди, ышаргъанчыкъ да этеди. Ышаргъаны уа алай хычыуунду, тюз аны ючюн окъуна туруп эди адам алайда сау кюнню сюелгенлей. Мени уа тёзюмю тауусула башлагъанды, жюрегиме ашыгъышлыкъны жели ура тебрегенди. Ашыкыгъаным а не ючюндю десегиз, ол къадар ахчаны, ууучум толу ахчаны, къатынга келтирип бериргеди.

Касса аллында ол къадар ахчаны къатынга бере туруп, анга не айтырыгъымы юсюнден сагъыш этеме. «Бююн ол гумух «быхчынгы» терен букъдурлукъ болурса, къатын», – дерикме. «Нек?!» – деп соруп ол. Мен а: «Кёремисе, къаллай бир ахча келтиргенме санга!» – деп, ол къадар ахчаны этегине къуярма.

Терезени къаты-къаты къакъды да, кассир къыз мени ол хычыуун сагъышларымы бёлдю. Мен терезеден ары къарадым.

– Къалай эсе да бир терен сагъышха кетип тура болур эдинг ансы, ненча кере къакъдым терезени!

– Кечгинлик бер, жанчыгъым! Ол къадар ахчаны алып келсем, къатын, айып этме, юй бийчем, манга къалай тюберигин кёз аллыма келтире тура эдим. Сен бир билге эдинг бизде къаллай къууанч боллугъун, ариучугъум, – дедим, эки бармагъымы тилиме жетдирип, ахча санаргъа хазырлана.

– Иги къууум игиди, Жануу. Алай мен сени бу жол да хазна къууандыраллыкъ туююлме, – деди кассир къыз.

– Не-ек? – деп сордум, амалсызгъа къалып.

– Ахча жокъду. Онушар тюмен аванс бер ишчилеге дегенди тамата, аны ала эсенг, берейим.

– Баям, ол быхчы тартыудан мен алай терк къутулаллыкъ болмам, – дедим да, аякъларымы сюйрей, ишиме кетдим. «Бу неле дейди?» дегенлиги болур эди, кассир къыз, терезеден бойнун созуп, ызымдан къарап къалды.

«Фахмулу» адамла

Фахмулу адамлагъа хар къайда да тюбейсе. Бирле терен магъаналы чыгъармала жазадыла. Бирле, илмуда бир жангы зат ачып, атларын айтдырадыла, башхала жашау-

убузну кыйматын кетюрюр жанындан кыйгыргъанлай турадыла. Алай фахмуланы бир башха кыауумлары да барды. Ма бизни Халикге кыара да кый. Аты Халимди, биз, кыубултуп, Халик дейбиз ансы. Ма фахму десенг, ма билим десенг! Жети класс тауусханды, алай билими бла уа тюз Ньютондан кем тыйюлдо. Кертиди, Халикни акыйлман Ньютондан хапары да жокыду. Аны кый, жети жукылап туюшюнде да кермегенди. Алай болгъанлыкыгъа, Халик Ньютонну теориясына кеси аллына келгенди.

Тюкенчи жащ, аллай даражагъа кыалай жетгенди деп сорлугыгузну билеме да, айтайым. Эсигизде эсе, Ньютонну теориясына кере, бийикден бир зат атсанг, жер аны кесине тартханы себепли, ол терклигине, ауурлугына кыошадан-кыоша барады. Кеси да билмей тургъанлай, Халикге аллай сейир акыйл келгенди. Келгенде да алай келгенди – юйюне ахча жаудура. Сёз ючюн, ол балтузну, жауну, этни дейик, базманнга акыырын салмайды, ёрге кетюрюп, атып кыояды. Ол заманда базман, элгеннген этгенча, сахеник болады. Халиг'а аны тынчайырын сакылап турмайды; балтуз, жау, эт болсун, чулгыап, алычуну кыолуна тутдуруп кыояды.

Зуля деп бир негерчиги да барды Халикни. Тюз аты Зулийхатды. Кёкден жукыгъанча, кём-кём кёзлери кыуру да ышара тургъан, кыубулчакы, ариу кыыз. Не сейир, не алапат, кыарап-кыарагынчы ол сютбашны айран этип кыояды.

Ма фахму десенг, чынтты фахму!

Насыбы тутхан ма алайды!

Эрикгенден тырнакыларымы эгей тура эдим да, телефонну зынгырдагъаны элгендирген окыуна этди. Тамата сёлеше кереме. «Тейри, уллуракы кыуллукыгъа саллыкы болур ансы, бош сёлешгеннге ушамайды», – дейме кесим кесиме. Оллахий, ишлерге окыуна кыймайды, бир кыуллукыдан бирине асыры терк ётдюргенден.

Киреме таматаны кабинетине, салам береме. Ол саламымы алмайды.

– Соза турмайкы да, ишлерин билген адамла айтыучулай, ёгюзню мыйюзюнден тутайкы, заман дегенинг бек кыытды.

– Айт, айт.

– Манга билдиргенлерине кере, сиз артда буюрулгъан ишигизни эталмай кыйгъансыз.

– Хау, эталмагъанма, – дейме мен, букыдурмай.

– Муну аллында берген ишибизни да ойгъан эдигиз.

– Тейри, тамата, кымылдагыянынга кёре, башха иш берлик болурса манга, – дейме.

– Хау, тюз ангылагъанса, – дейди тамата, тирилгенча болуп. – Бу кзуллукуьда ишлеялмагыяныгыыз себепли, сизни ишден кетерирге деген акылы келгенди эсиме.

Ишим осалгыя кете тургыяны ангылайма да, туююшюрюк хоразча, кёкюрегими кёпдюрюп тохтайма.

– Угыай, тейри, мен кесими кыыстатып кыоярыкы туююлме, тамата, – дейме. – Мен да бек устама букыу кыагыаргыя.

– Законда былай айтылады... – дерге кюрешеди тамата, алай, аузуна чабып, амалсыз этеме.

– Законла кёпдюле, манга, санга да жетерикдиле. Бир-бирни кыагыаргыя кыалсакы...

– Кыара жашны айтханына, – дейди тамата, жумушагыан халда, – сен а, керти да, огыары аягыынга минип тура кёреме. Мени кыагыып айта эсенг, ишчи кюнледе бу шинтикден аз да туруп иш кёргенмисе?

– Мени ючюн десенг, солуу кюнледе да олтур шинтингде, мени ырахат ишлеме кыой ансы, – дейме мен. – Озгыан жауунну ызындан жамычы бла кыууаргыя суюмеучюме, алай тюзлюк ючюн айтама, юч жыл мындан алгыя, сен айтып, мени башха ишге кёчюргенлери эсингде болур.

– Уллуракы кзуллукуь эди да ол.

– Сора сени бизни бёлюмге тамата этип жибередиле да, олсагыат окыуна мени башха бёлюмге ётдюредиле.

– Тамата этип де.

– Аны бла да кыалмагыанды сени боккабар ойнауунг. Мени атмагыан, мени тюртмеген жеринг кыалмагыанды. – Алай айтханымда, таматаны бети кыызарды, агыарды. Сора жюрегинден тутду. – Жюрегингден угыай, башынгдан тутаргыя керексе, тамата, – дейме, менича специалистни башынга жарата билмегенинг ючюн. Бу кзуллукуьумда не этеме мен? Кюннге бир-эки кыагыытха кыол салгыандан башха бир зат да угыай. Эрикгенден башымы суугыя атарыкы болгыанма. Ол сени хатангданды, тамата, ансы майдал, орден кыоллу боллукуь эдим. Аны кыой, Акы юйге окыуна кыутуллукуь эдим.

Таматаны сёлешир кыарыуу кыалмады. Кыоллары кыалтырай, кюбюрчекден дарман шешачыкыны чыгыарды да, аузуна эки таблетка атды. Сора:

– Бу жол керти да уллу кзуллукуьгыя бараса, – деди ол, ауазын кючден чыгыара.

– Да, не этерикме, барайым. Ёмюрюмде да чыкымагыанды аузумдан угыай деген сёз.

Кёзю уа шешада

ЖЭК-ге сөлешеме да, сантехник чакъыртама. Онлагъа барыр, юйде болугъуз дедиле. Ишиме сөлешип, тюшге дери келалмазлыгъымы билдиреме.

Сагъат он бола, эшик къагъылады. Ачсам – сантехник. Бир жарыкъ адам. Юсю, башы да таза, тизгинли. Босагъада чурукъларын тешеди, чумаданчыгъындан чыгъарып, юй чарыкъларын къаплайды. «Баям, былада иш культураны ыйыгъы барады», – деп келди кёлюме.

– Сиз ишигизни тынгылы этсегиз, мен да къыйыныгъызыны...

– Ангыламадым, – деди ол, сёзюмю беле. – Нени юсюнден айтасыз?

– Кереклени дегенлигимди. Жангыларын салыгъыз, сизни къайтара да къыйнай турмаз ючюн. Мен а, аз да арсар болмагъыз, нохтабау этерге унутмам.

– Биз жалан да жангыларын салабыз, – деди ол айтханыма бюсюремеген халда.

«Билебиз къалай салыучугъузну. Шабашха барсагъыз, сала да болурсуз, чакъырсагъ’а, эски-бусху илиндирип кетиучюсюз», – дейме ичимден.

Уста аш отоуда кранланы ишлейди, аны бла да къалмай, быргъыла, батарейле не халда болгъанларына къарайды. Хунерли адам кёре эдим, чыракълагъа да кёз жетдиреди.

Биреу, юйюме келип, жумушуму тынгылы эте эсе, мен да тынгылы стол къурагъа керекме. Стол къурагъанлай, сантехник ишин теркирек этгенча кёрюндю. Аны къармашханына асыры ыразы болгъандан, столда акъгъа коньяк шеша да къошдум, суйгенин ичер деген акъылда.

– Бошадым, – деди да уста, чемоданчыгъындан чыгъарып, манга журнал узатды. Ол кёргюзтген жерге кюл салдым да, къуралып тургъан столну кёргюзтдюм.

– Кел, биришер жюзден ашырайыкъ, – дедим, иче билгенле сантехникледен сора да болгъанларын ангылата.

– Сау болугъуз, ичмеучюме, – деди ол, ышарып.

«Ай, бу жазыкъ аракыдан бир аман кюйген болур ансы, ичмеучюле жыйынындан а тюйюлдю», – дей, газетге шеша, къабар затчыкъ да чулгъайма.

– Ма, мени бла ичерге унамай эсегиз, ишден сора нёгерлеринг бла тартырсыз, – деп, чулгъамны анга узатама.

– Мен ичгини бир заманда да аузума салмагъанма, татуу къаллай болгъанын окъуна билмейме. Манга керекли зат тюйлюдю, – дейди ол.

«Быллайын а бир да кёрмеген эдим, оллахий», – деп, сейирге къалама. Сора, къурлай жибермейим деп, ахча узатама.

– Энди уа жаныма тиерге тебрегенсиз, – деп, чарыкъларын чумаданчыгына салады да, чыгып кетеди.

– Не ичерге, не ахча алыргъа унамады эсе, ишин алай тынгылы этген болмаз, биягъы эски-бюскюле жабышдырып кетген болур, антсыз, – деп, шекли болама. Кранлагъа, быргъылагъа къарайма. Акъгъан, тегюлген кермейме. Алай гурушхалыгъым а кетмейди. Тынчаймаздан биягъы ЖЭК-ге селешеме.

– Бу артда жиберген адамыгъызны ангыламадым, – дейме. – Ишин билген адамгъа ушамайды.

– Къол салып турасыз да журналгъа.

– Аны келмегеннге санагъыз да, башахсын, устасын, сынаулусун жиберигиз.

Угъай демедиле. Келди башхасы, устасы, сынаулусу. Босагъада чурукъларын теше турмады ол. Аузунда сигарет къыйырны полгъа атып, аны чурукъ бурну бла эзди да, аузун толтуруп тюкюрдю. Сора, бурун тешиклери кенгере, тегерекни ийисгеди.

– Бир алаMAT ийис а урады бурнума, къоншуладан келе болур ансы, – дейди жангы келген.

– Угъай, мындан урады! – дейме ачылуракъ. Сора, элтип барып, жангы устаны столгъа олтуртама.

– Ма, жаным, ашагъан, ичген да эт, ишими да ауарасыз эт, – деп, сёзню ачыкъдан салама.

– Анга уа мен сау болсам, – дейди да, аракъыны тамакъдан ары къуюп, тузланган нашаны аны ызындан ашырады.

«Ма, Аллах ыразы боллукъ, бу ишими тынгылы эталлыкъгъа ушайды», – дедим ичимден, жюрегим тынчая.

Акъзырынны терк жетмез

Бир акъсакъл къарт, эшекге минип, тюзде бара болады. Кюн асыры къызыудан солуу алдырмай эди. Тегерекде уа не терек, не ышыкъ жокъ. «Ай, къаран тауларым а! Бусагъатда тар ауузуну сериюню бетиме ургъа эди ансы, тау череги ичим бла окъуна баргъа эди», – дейди акъсакъл кеси кесине. Ол алай айтханлай, тау череги шууулдагъанча, къутургъан суу гюрюлдегенча, бир таууш келди. «Тилегим къабыл болуп къалды дейме! Уллу Аллах, сен чамланма, мен аны алай бош айтхан эдим, сен а керти тилеген сундунг кереме!» – дейди къарт. Сора, асыры къоркъгъандан, артха къараргъа да болмай, эшегини жаммызына терк-терк къатылады. «Хы, бош къаллыкъ, не ууакъ-ууакъ атларгъа къалдың! Черек ичинг бла барыр болса, керюр эдим акъзырын атлагъанынғы!» – дейди ол, эшегине керти ачуланып.

Ол кезиуде аны, мотоциклни гюрюлдетип, биреулен жетеди.

– Жол болсун, тамата! – дейди ол.

– Сау бол, адам кьоркьутуучу, – дейди акьсакьал да.

– «Кьоркьутуучу» дегенинг? Мени аллай жапыммы барды?

– Ырхы таууш этип, не айланаса бу кьызыуда?

– Муну ичи ёресине отду, тамата, жана тургьан от! Таууш ол этдиреди, терк баргьаны да аны ючюндю.

– Башынгдан кюн, тьубюнгден бу кьыздыра эселе, кьалай тезесе сен харип?

– Мотоцикл кьызыу барса, сууукьсуратхан окьуна этеди. Сени эшегингча тьуйюлдю бу, тамата, заманны мюлкюдю, – дейди жаш, мотоциклни багындан кьагьа. Акьсакьалгьа ачыу тийип:

– Да, сора эшегим сени мюлкюнгден артха кьалса, ёлсюн да кьалсын! – Кьарт алай айтып, эшегини жаммызларына кьаты-кьаты кьатылады. Эшек, акьсыл букьуну кётюрюп, будуман болуп кетмеймиди дейсе! Мотоциклчи жаш, аузун ачып, аны ызындан кьарап кьалады. Бир кесекден эс жьяды да, эшекни ызындан сюртюледи. Кёп да бармай, ол акьсакьалны жетеди. Кьараса, эшек жол жанында сойланып, акьсакьал да аны юсюне сюелип тура эдиле.

– Не болду мынга, тамата? – деп сорады жаш.

– Не билейим... Асыры терк баргьандан юшюп кьалмады эсе, – дейди тамата да, жарсып.

– Кьуйюп десенг а.

– Кьуйсе, букьсу чьгьарыкь болур эди. Муну уа сын кьатып тургьанын кёрмеймисе?!

«Мен муну кьайда кёргенме?»

Тюкен аллында биреуге тьубеп кьалама. Кьайда кёрген эсем да, кёргенме, алай атын, ким болгьанын да билмейме. Кёзлери, жауун жуугьан кёкча, кём-кёк, бурну уа чюгюндюрден башха тьуйюл, кёнчеги да кьолан, кёлеги да кьолан. Эм алгьа кёргенимде да ала болур эдиле дейме аны юсюнде.

– Салам алейкум! – деп, салам бердим мен. – Сени кьайда эсе да кёргенме, алай эсиме тьюшюралмай турама.

– Салам, салам, – деди ол ашыгьыш, – тюкенни эте турадыла, терк бол, бир кесек кьош.

– Ненча?

– Бир тюенчик болса, жетерикди.

«Тейри, бу мени таныйды, мен нек унутама ансы?» – дейме кеси кесиме.

Бердим айтхан ахчасын. Ахча кьоллу болгъанлай, жаш тирилди. Терк окъуна эки чагъыр шеша алып келди да, суу бойнуна тебретик.

– Жаным-тиним суу бойну, – деди ол кьалын бутакълы тал терекни тубюнде жумушакъ мырдыгъа чёге. – Суудан ургъан суриуюн желчик бетинги сылай, жаннет чыпчыкъланы жырлагъанлары да жюрегинги хош эте, сен а зем-зем суудан тарта... Да андан сора не керекди адамгъа, шуёхум? – Алай айтып, ол чагъырны стаканлагъа къуйду. – Бу тауушлукъ кьудурет ючюн тартайыкъ.

– Къалайды жашауунг? – деп сорама, эрттеден таныгъанымы билсин деген акъылда.

– Тургъан кибик этеме. Сен а?

– Тёзерге боллукъду.

Чагъыргъа дагъыда узалдыкъ.

– Сабийле уа уллучукъла болгъан болурла? – дедим.

– Сабийле дегенинг? – деп сорду ол.

– Сеникиле дейме.

– Юйдегили болмагъанма, сора къайдан боллукъдула сабийле?

– Да эндиге дери къатын алмаймы тураса? – деп сордум мен сейирсинип. Нёгерим абери айтмады да, стаканлагъа чагъыр къуюп тебрети. Мен да, сорууума жауап сакълай, стаканны кьолума алдым.

Ючюнчю стаканны да ашырдыкъ. Мен нёгериме дагъыда тюрслеп къарадым. «Я Аллах, мен муну къайда кёргенме? Чюгюндюрбурун, кьоланкёнчек, кьоланкёлек. Бир а кёргенме, къайда кёргеними эсеме тюшюралмай турама ансы», – деп ойлайма. Болмазлыгъын ангылайма да, узакъдан келтирип сорургъа таукел болама.

– Алгъын иги эди, иги, – дейме мен, терен кючсюнюп, – нечик ырахат жашауубуз бар эди.

– Хоу, сен айтды эсенг, алапат болмай а! – деди ол, терсине къарай.

– Тейри иги эди, бош даулашаса ансы.

– Ол жашауда мен жаратхан – эркин болгъан кюнюм.

«Аха, биз школда бирге окъугъанбыз да, аны бошагъан кюнюбюзню айтады», – дейме ичимден.

– Андан сора сени къайры жиберген эдиле? – деп сорама.

– Юйюме, къайры жиберлик эдиле андан башха?

– Башха районнга жиберген эдиле да...

Ушакъ нёгерим манга соруулу къарады, не терк татып кьалды мынга дегенча.

– Алан, сени башынга бир терк жетип къалады бу чагъыр. Ол жол да дунияны хылы-мылысын айтыргъа кьалгъан эдинг да, кефле жайыкъдырыучу юйге тюшген эдик...

Кюмюш кюбюр

Хар кече сайын, төшегине киргенлей, Чурай: «Аллах, сен манга кюбюр толу ахча бер», – деп, тилек этип болгъанды. «Неге керекди, Чурай, санга аллай бир ахча?» деригинги билеме да, Улла Аллахым, айтайым. Сени ахшылыгыңдан, жашар ючюн да къалмагъанма, ырысхысыз да болмагъанма, бюгюн да къолайы жокъду Чурайны деп, киши айталлыкъ болмаз. Ол себепден, Уллу Аллахым, сенден аллай бир ахчаны къуру кесим ючюн тилемейме. Сени кючюнг бла кюбюр толу ахча къоллу болуп къалсам, бу келе тургъан жангы жылны кечесинде, сени сыйлы атынг бла ант этеме аны саулай да жарлылагъа, сабийлериме, жууукъларыма юлеширге. Кертиди, санга ётюрюкчю болургъа суймейме: ахчаны асламысын жашларыма бла къызларыма берликме. Уллу жашым Амайгъа – быллай бир, гитче жашым – Чубургъа – быллай бир, къызым Салимагъа – быллай бир, башха тукъумда болгъаны себепли, къызгъа азыракъ берсем да боллукъду, къарындашым Чомайгъа... Тохта, тохта, асыры кенгнге кетип барама. Алай юлеширге къалсам, кюбюр бек терк азайыр. Кесими да ёллюк жаным барды. Аны себепли, сабийлеримден къалгъанны тергерме да, бир жанына салырма, кёз жетмезча, теренирекге, ахлугъа-жууукъгъа, жарлыгъа уа къалгъан жугъусу да жетер. Хау, алай этсем тапды. Была да, ала да, башхала да ахча къоллу боладыла, кесими къолуму да къуру къоймайма. Уллу Аллахым да аны терсге санамаз».

Башына аллай тап акъыл келгенине ыразы болуп, ыра-хатланды да, Аллахдан дагъыда бир кере ахча тилеп, Чурай жангы жылны кечесинде терен жукъугъа батды.

Жукъугъа батды да, тюш кёрдю. Адамгъа, къанатлыгъа да ушагъан бир сейирлик жанла кюмюш тышлы кюбюрню келтирип, аны аллына салдыла. Чурай окъа жабыу жайылгъан бийик тахтада олтурупду. Аллында хур къызла тепсейдиле. Эки жанында уа – бегеуюлле сюелип. Уллу отоуда монг столла тюрлю-тюрлю ашарыкъладан толу. Чурайны жашлары, къызлары, туудукълары, жууукъ-ахлулары, аланы тегереклерине олтуруп, жангы жылны къууанчын этедиле. Хар алгъыш аякъ кётюргенлери сайын ала Чурайгъа узакъ ёмюр тилейдиле, анга уллу махтау саладыла. Асыры ыразы болгъандан, Чурай, кюмюш тышлы кюбюрню башын кенгнге ачып, къууанч эте тургъанланы башларындан-башларындан ахча къуяды да, кими бауурланып, кими төрт аякъланып, башларындан «жаугъан» ахчаланы къадалып жыядыла. Ол а чачады ахчасын, артда сокъуранырма демей.

Ахча «жауун» селее башлагъанлай, къарындаш-эгеч, жууукъ-ахлу бир бири юлюшлеринден сермеп тебрейдиле. Бир бири бетлерине узалгъанла да боладыла.

Ахча бошалды. «Байлыгъымы юлешип, жалан болуп къалдым ушайды да. Башым къуругъан, кока сёзлеге алданып, нечик уллу палах этдим кесиме» деген акъыл жүрегин бир бек ачитды да, сескенип уянды. Къараса, кюмюш тышлы кюбюр ундуругъуну аллында, ачылмай, чачылмай, жылтырай-жана тура эди.

– Аллах, Аллах, туюшом кёреем ол, туюном болса, не этерик эдим мен харип? Жюрегим тарс деп, эки жарылып къаллыкъ эди, тейри, Аллахха шукур, тынчайдым, ырысхым жеҕиндеди, – деди Чурай, кюбюрню башын сылай. – Аллах, сен кеч манга, кёп ахчам болса, саулай да юлешип къоярыкъма деп, ойламай айтхан эдим.

Аллах берген ахчаны чачып, башсыз-аякъсыз этип бошагъандан эсе, «къозлатхан» иги туююлмюдю? Алай этсем, жангыз кюбюрюм бир ненча кюбюр болур да, хар бирине бирер кюбюр жетер. Ол иги туююлмюдю жангыз кюбюрню чачхандан эсе?

Туюю алайды. Аллах мени ангылар, ахлу-жууукъ тынгыларла. «Тёз, жашым, дерме Амайгъа, сакъла дерме Чомайгъа, жукъ сагъынмам Салимагъа, кесим а кетдим Кюлымагъа!» – деп, кеси олсагъатчыкъда къурагъан жырчыкъны мурулдай, Чурай кюмюш кюбюрню терен букъдурур къайгъыгъа кирди.

Аланла, бузоум ёле турады!

Атасы Маху, ёмюрюн мал къыйырында ашыргъан эсе да, кызы Ариужан, ыстауат не болгъанын къарап кёрген окъуна этмегенди. Ийнек туюне чёгерге да энди юйрене келеди. Аны да этерик болмаз эди, атасы къунажин бермесе. «Къызым, акъсыз къыйналырсыз, бу аман заманда уа бютюн да, – деген эди Маху. – Алай, эсингде болсун, кесинг ач къалсанг да, аллында малынгы ач этме. Тилсиз малны къыйнагъандан уллу гюнях жокъду».

Келтирди Ариужан жангы юйуне къунажинни. Баш иеси, сабийлери да къууандыла.

– Аты уа неди? – деп сорду юй тамата.

– Аллаххакъына, аны уа сормагъанма. Эсиме келмегенди, – деди Ариужан. – Кесибиз атайыкъ да къояйыкъ.

Алай айтып, ол сабийлерине соруулу къарады.

– Уллу амманы атын айтайыкъ да, Бабуш дейик, – деди абадан жашчыгъы.

– Бу кѳунажинди, жаш мал. Сора кѳарт адамны атын кѳалай атарыкѳса? – деди атасы, анасыны атын малѳа атарѳа болмай.

– Алай атайыкѳ, алай атайыкѳ! Мен амманы атын айтып туругѳа сѳемене! Бабуш, Бабуш... Кѳеремисиз, кѳалай ариу атды! – деди абадан жашчыкѳ.

Жангы атын эшитгенлей, мен ол атны жаратама дегенча, кѳунажин «уммо-о-о» деп ѳкюрдю.

Арада бир ненча ай озду. Бир кюн Ариужан, шахарда жумушларын этип, ѳйюне кѳайтды. ѳйде жан жокѳ: эри иште, сабийле школда. «Шахарда кѳеп кѳалдым кѳереме. Эм алѳа Бабушха суу ичирейим, бичен да салайым, сора...» – деп, халжарѳа кирсе, Бабуш добар бузоучукѳ табыш тура эди! Ариужан кѳайѳылы болду.

– Жатханлай нек турады бу? Тур, ариучукѳ, ѳрге тур! – деп Ариужан бузоуну ѳрге сѳерге кѳорешди. Ууздан тоѳп, жатхан бузоу туругѳа унамады.

– Аллаххакѳына, ачдан туралмайды бу. Ай харипчиг'а. Бусаѳат тойдурайым, кѳашхачыѳым, – деп, Ариужан кѳоншусуна чабып кетди.

– Халимат, ѳйдемисе? Кѳунажин кѳозлагѳанды да, не заманлы бери кѳорешеме, бузоуну аяѳы ѳюне салалмай.

– Не болѳан болур? Сѳелип турѳанлай атып кѳоймасын ол жаш мал, – деди Халимат, жаулугѳун башына кѳыса.

– Ачдан турала болмаз. Сизде эмизик болур эди дейме, тура эсе, бер да, сѳт ичирейим, ансы ѳлюп кѳалыр харипчик.

– Тохта сора, мен да барайым, – деди да Халимат, Ариужанны ызындан тебреди.

– Экиси да ашыѳып келе турѳанлай, Салима бла Таужан алларына чыѳып кѳалдыла.

– Кѳайры ашыкѳѳансыз бу кѳызыуда? – деп сорду Салима.

– Кѳунажиним бузоу тапханды да, анга эмизик алып барама. Ассыры ачдан жеринден ѳрге туралмайды харипчик, – деди Ариужан, атлашын тохтатмай. – Келигиз, аяѳы ѳюне салыргѳа болушугѳуз, ассыры аурдан жеринден тецдиралмаѳанма.

Кѳоншу кѳатынла, бир бирлерине ал бермей, Ариужанны мал орнуна жетдиле. Бузоу бияѳы жеринде, жумушакѳ мулжарда ырахат жатады.

– Аллах бирди, бузоуну сѳелип турѳанлай атханды, мен абери биле эсем. Аякѳларындан тѳшкѳп, кѳыяулу болуп кѳалмаѳа эди, – деди Халимат, – Жаш мал санга адамыча кѳозлаймы билликди!

Ол алай айтханлай, бу обур бир зат биле болур деп, Ариужан бла Салимат бузоуну аякѳларындан тартып-тартып

кёрдюле. Бузоу къатынлагъа сансыз къарагъанлыкъгъа, анасы уа тынгысыз ынгырдады. Ала къолларын ийгенлей, бузоу аякъларын къарын тюбюне жыйды.

– Аякъларыны бир хаталары жокъду, – деди Салима. – Кёрдюгюзмю, къалай терк жыйды къарын тюбюне!

– Сора ачдан дыгъырен болуп турады, жазыкчыкъ, – деди да, Ариужан къунажинни тюбюне чёкдю.

Кенгбаш эмизик шешаны сютден толтуралмай, ол иги кесек кюрешди.

– Аллахым хакъына, андан бери челекни толтурур эдим, – деди Халимат, андан ары тёзалмай.

– Шешаны башына тюзеталмай, тышына саууп турама сора уа, – деди Ариужан, жиямсырап. – Мачы, сен бир кёр.

Халимат шешаны терк окъуна толтурду да, Ариужанга узатды.

– Бек тынч малчыкъды, сау къаллыкъ. Къунажин къозлагъан юйренгинчи, табанлагъан да этиучюдю, муну уа аллай «хунери» жокъду, – деди ол, алботасы бла къолларын къургъакъсыта.

Не бек кюрешди эсе да, Ариужан бузоугъа эмизик алдыралмады. Ол арыгъандан сора, ишни къолгъа Халимат алды. Аны Салима алышындырды. Бузоу аузун ачаргъа унамады.

– Аланла, бузоуум ёле тура болур дейме. Чотанны чакъырайым ансы, ёлюп къалса, ол кишиге не айтырыкъма? – деди Ариужан, къайгъыгъа къалып.

– Терк бол ансы, бузоудан бошай тураса, аякълары созулуп башлагъандыла. Алай этип тебресе уа, сау кёрейим, – деди Халимат.

Чотанны кёргенде, къунажин тарыкъгъан этгенча ынгырдады.

– Ма къара, аппа, бюгюнлю бери былайды жатыуу. Не болгъан эсе да, ёрге туралмайды. Биз этмеген амал къалмагъанды, алай не аягъы юсюне салалмагъанбыз, не эмизик алдыралмагъанбыз, – деп жарсыды Ариужан. – Быллай сейир ким кёргенди? Жангы туугъан бузоу секирип ёрге туруп къалыргъа керек эди.

Мыйыкъ тюбюнден ышара, аппа Ариужанны хапарына тынгылады. Сора, жукъ да айтмай, бузоуну къуйрукъ башына таягъын жетдирди. Бузоу секирип ёрге турду да, шапшуп этдирип, анасын эмип башлады.

– Ой, сизге ант жетмесин, бюгюнлю бери тоюп жатхан бузоу бла кюрешип тургъансыз, – деди аппа, кюлюмскюреп.

Тийре къатынла, иймекленип, бир бирлерине жашпырын къарай, пырх-чырх болдула. Бузоу а, ууздан дагъыда тойгъунчу ичди да, биягъы жерине жатды.

Тамата айтса, не этериксе?

– Кесинг билгенликден, дачамда ол сен кѳрген гытычыкъны кетерип, юч къатлы юй ишлегенме. Быладан уста жокъду дегенлени чакъырып, ичин бек ариу этдиргенме, гипс салдыргъанма, алагъа алтын суу да ичиртгенме. Юй ичи алтындан эсе, тышы да анга ушаргъа керекди. Алай болмаса, муну иеси ишин жарты къойгъанды, пулун тауусхан болур ансы дерле бирле, артыгъыракъ да къуллукъчу нѳгерлерим. Мен а, кесинг билгенликден, чомарт адамма, къуллукъчу нѳгерлерими чакъырып, сыйлай-сыйлай туруучума. Аны айта келгеним, жангы журт сени кюзгюнг болургъа керекди, къабыргъасына къарагъанынглай, суратынгы кѳрюп къоярча. Анга кѳре, жангы журтну эшик-терезе къадаулары, киритлери, киришлерими дейсе, бары да, алтындан болмасала да, багъырдан болургъа керекдиле. Ангыламагъан жаш туююлсе, мен айтханнга иги къулакъ сал, межам бир тюрсгю болмаса, бир аягъынга къызыл чурукъ, бир аягъынга къара чурукъ кийип, орамгъа алай чыкыгъанча кѳрюнюп къаллыкъды, ийнан сен анга...

– Сизни не айтыргъа сюйгенигизни энди ангыладым, – дедим, таматамы сѳзюн бѳлюр акъылда.

– Хау, аны айтама. Сен ангылаулу адамса. Бу мен айтхан затланы кесим да кѳп излегенме. Москвагъа окъуна жетгенме, ийнансанг.

– Москвада уа болур эди, болур.

– Барды деген бир инсан табылмагъан эди. Мени уа деберим уллу болгъанын кесинг билесе.

– Къысха заманны ичиндеми керекдиле ала сизге?

– Хау. Не къадар терк болса, аллай бир игиди, нек дегенде, къуллукъчу нѳгерлериме жангы дачамы кѳргюзтюрге бек ашыгъып турама. Ол кюн не къадар терк жетсе, сени къуллугъунг да ол къадар терк кѳтюрюллюкдю. Анга кѳре уа хакъынг да, коллективде деберинг да, жамауатда намысынг да. Кѳресе да мени, Амур, Амур дегенлей, жойкъуланганлай, тѳгерегиме басынганлай тургъанларын. Эл таматасы, сахар таматасы дейдиле да! Ала менден къайда артха къаладыла намыс жаны бла.

– Шахар таматасы уа сизни таныгъанча хапар айтмагъан эди, озгъан жыйылыугъа мени ийгенигизде. «Таматанг кеси нек келмегенди? Мен аны таныргъа сюе эдим», – деген эди.

– Мен танымайма ансы, ол а бек иги таныйды. Ол туугъунчу ишлеп башлагъанма мен бу къуллукъда.

– Ахшы, тамата! Сиз айтхан затланы табала эсем, бир кѳрейим, – дедим, кетерге ашыгъа.

– Кёр, ахшы улан, кёр. Мадарсанг, мен да сени ахшы-дыгъынгы унутмам, – деди да, тамата имбашымдан къагъа-къагъа, кабинетини эшигин кеси ачды.

Тышына чыкъгъанымдан сора: «Москвагъа дери жетип табалмагъан эсе, мен а жерденми чыгъарлыкъма ол айтханланы?» – деп, сагъышха къалдым. Битеу бизде болгъан жалчытыгучу организацияланы кёлюмден санап чыкъдым. Аланы таматаларыны кёбюсюн таныйма, кылыкъларын билеме: бирлери ассыры кыызгъанчладан, тилеген затынгы бергенден эсе, кьолларын чыхыр отха сугъарыкъдыла, бирлери уа – умутчула, «Къуру кьолгъа къуш кьонмайды» деген сёзю жанларындан да бек суйгенле. Алай сагъыш эте келдим да, аланы барысыны да таматалары Гелеу улу туюшуп къалды эсиме. Ол мени танымайды, сора жылкыымдан таймы тутарыкъды деп, чолпугъа таукел узалдым.

– Алё, Къаплан, сенмисе? Ай зауаллы кесинг а! «Къаплан тери кийген батыр» да сукъланыр эди санга, тейри лязим! Къайнайса сен, сау кыралны байлыгъы кьолунгда, тюрк солтанны казнасында да болмаз эди аллай бир байлыкъ! Кимсеми дейсе? Ауазымдан таныргъа керек эдинг донокашнингинги, Азнауурма мен. Хау, хау, тюз айтаса, Аздор. Сау бол, тынчбыз. Аперим, унутмай тураса къарт къарындашынгы. Билемисе, Къаплан, бир затчыкъла керек эдиле да, аны ючюн къыйнай турама сени. Жангы юйге алтын тюрсю эшик-терезе безгиле, къадаула, киритле, дагъыда алагъа кёре, ууакъ-тюекле керек эдиле. Асууну складаына бармы дейсе? Тейри, ол туугъан къарындашына да бермез. Сёлеширмеми дейсе? Ай, Аллах ыразы болсун! Мен да унутмам сени ахшылыгъынгы.

Таматабыз Москвада табалмагъанны мен, жеримден да тепмей, мында мажардым. Келтирип, кьолуна бердим. Таланмагъан, сау бол деп окъуна айтса уа. Жангы юйюне къурманлыкъ этип, битеу кьуллукъчуланы жыйгъанында да чакъырмады. Кьуллугъуму кётюрлюгюню юсюнден а айтмай окъуна кьояйым.

Уллу кьуллукъчу

– Ишим кёпдю, мени чырмамасынла дегенди директор, – деп, мазаллы къатын Амушну аллына сюелип тохтады.

– Мен олтура турлукъ туююлме, бир-эки сёз айтып, чыгып кетерикме, – деди Амуш, къарт акътерекни туюккючюне ушаш тырмы къайнагъан къагъытчыны бир жанына тюртюрге кюреше.

– Мени жеримден тепдиралырча киши туйюлсе, ахшы жаш, андан эсе, юйюнге бар! – деди къатын, ауазын кё-
тюрюп.

– Тиширыулугъунга бет этеме ансы, аллымдан тайма-
санг, арпа гюлтени атханлай, бир жанына сызып иерикме! –
деди Амуш къагъытчы къатын бла ёшюн уруш этер умутда.

– Къара бу аманнга, ёшюном жетгенлей, учуп кетериксе,
харип! – деди да, ол, ёшюню бла тюртюп, Амушну эшик таба
ыхтыра башлады.

Ол кезиуде Амуш къатынны кълотукъ туюбу бла сып-
дырылып кетди да, директорну кабинетине хылыф кирди.
Алай къагъытчы къатын ызындан жетип, аны жагъасына
жабышды.

– Директор бош туйюлдю деп, аллын тыйып кюрешдим,
сыпдырылып кетди, къалай эсе да! – деди къагъытчы
къатын, гургун солуу эте. – Менде терслик жокъду.

Директор, огъурсуз бет алып, урушургъа да бир тебреди,
алай Амуш, ассыры омакъ кийинип эди да, арсар болуп, шин-
тигине тыншчыкъ чёкдю. «Ай, бу бош келгеннге ушамайды.
Уллу юйден болур ансы, башын аман ёхтем тутады», – деди
ол ичинден.

– Келигиз, келигиз, жууукъ болугъуз, – дей, директор
жангыдан жеринден турду да, саламлашып, Амушха жуму-
шакъ шинтикни кёргюзтдю.

– Сау бол, – деди Амуш, сора, суусар териден тигилген
бёркюн тешип, тегерегине къарады. Алай, такъгыч кёрмей,
бёркюн стол къыйырына салды. Директорну: «Соргъанны
айыбы жокъду, кимладансыз, атыгъыз да неди?» – деп
сорлугъу келгенликге, ичине къоркъуу киргенди да, тили
тутулгъанча болуп турады.

– Ассыры къызыуду мында, – деп, директорну абызырап
тургъанына да къарамай, Амуш, пальтосун тешип, ичин
тышына айландырды да, бош шинтикни юсюне атды. Аны
«Парижде тигилгенди» деген жазыуу бар эди. Юсюнде Фин-
ляндиядан келген алаамат костюму. Брюссельде тигилген
къызыл ызлыкълы кёлеги аны бетине нюр къошады.

Амуш директор кёргюзтген шинтикге олтурду да, Вар-
шавада алгъан кълан галстугун тюзетип, хуржунундан
«Камел» пачканы чыгъарып, директоргъа узатды.

– Ичмеучюме, алай сизге угъай деялмай алама ансы, –
деди директор, пачкагъа узала. Амуш да, директор да сига-
ретлерин къабындырдыла. Амуш не эсе да бир затла айтды.
«Бъхы, кенгден келтирип башлагъанлыгъыды. Къыстагъан
этерик болур ансы, хайырсыз» деген къоркъуу директорну
мыйысын ачитды, жюрегин тарады. Амуш бир затла айтады,
кълларын булгъайды, кимге эсе да бирге ачыуланган да

этеди. Кеси къайгылы болгъанды да, директор аны айтханларындан бир зат ангыламайды, анда-санда башын бир булгъайды ансы, сёз к'ошмайды.

– Ма аны ючюн келген эдим. – деди да Амуш, пальтосун к'олтугъуна, б'еркюн а к'олуна алып, чыгып кетди.

«Ярабий, ким болур эди ол? К'ёрген, таныгъан адамым т'ююлдю. Кийингенине к'ере уа, бош адам к'ерюнмейди. А, а, а... Жангы к'ууллукъчу болур. Шагъырей бола айланады, мени бу к'уурурукъ башыма жетмей турады ансы», – деп ойлады директор. Сора, к'онгуроу т'юегин басып, к'агъытчысын чакъырды.

– Ким эди ол адам? Тукъумун айтханмы эди?

– Угъай.

– Сора уллу к'ууллукъчуладанды. Сынчылай айланады, кимни ким болгъанын билейим деп. Мени к'ерюп болмагъан бир терсбоюнла бардыла, аланы хыянатлары иш жетген болур ансы, жангы к'ууллукъчу мени кесине чакъырмай, бери келе нек турлукъ эди? – дей, директор столуну т'егерегине бир ненча кере айланды.

– Мени бла ёрелешгенине к'ере, ол хазна к'ууллукъчу болсун, – деди к'агъытчы к'атын, таматасыны жюрегин жапсарыргъа к'юреше. – Уллу к'ууллукъчу алаймы болады?

– Юсюнде кийимлерин к'ерген эдинг да. Министрле да кийинмейдиле алай. Сен а, ассыры ангылаусуздан, аны бла, ёшон уруш этгенсе. Не айтхан болур ол манга?

– Адам ийме, ишим к'епдю деген эдинг сора уа.

– Мен алай айтханлыкъгъа, сен кимни ким болгъанын билип к'ояргъа керексе. Сени ишинг алайды. Кийимлеринден окъуна ангыларгъа керек эдинг ол бош адам болмагъанын! – деп тырман этди директор, ассыры адыргыгъа к'алгъандан, бармакъларын ууаргъа к'юреше. Эмен т'юккюч кирик, сени к'алай алгъан болур эдим ишге? Эшигими жабып к'ойдунг да!

Алгъышлау к'загъыт

– Газетге жаза-жаза тургъан хапарынг барды, – деди мюлкню таматасы манга.

– Анда-санда, – дедим мен к'ысха.

– Бизни сибиртгилегенинги да эшите-эшите турама.

– Сизни угъай, ишни барыу халын.

– Аны к'ойдукъ. Мени санга айтыргъым башхады.

– Айтыгъыз.

– Сен ангыламай, ишни болушун билмей с'егесе бизни ансы, бир билге эдинг биз к'аллай к'ыйынлыкъда ишлегенибизни. Ол жокъ, бу жокъ, ма алайды халыбыз.

– Мен жазгъан да аны юсюнден ушайды да.

– Аны къойдукъ деген эдим да.

– Къойдукъ.

– Мен айтырыкъ буду: къурулуш керекле чыгъаргъан заводну баш инженерине бир тынгылы алгъышлау къагъыт жарашдырыргъа керекбиз. Манга айтханларына кёре, кесини да туугъан кюню жууукълаша келе болур дейме. Санга юретири кереги болмаз, аны къыралгъа салгъан кыйыныны, халаллыгъыны, иш кёллююгюню, тюз ниет-лигини да юслеринден, кепге тап келишдирип жазаргъа керекбиз. Этерсе да алай?

– Кёрейим. Аты неди дедигиз?

– Кимни?

– Заводну баш инженерини.

– Хапотланы Теммоу.

– Жазгъан этейим, алай ол не берликди ансы?

– Ий, ий, ма былай бир тюрлюлесиз да сиз, жаза айланганла. Аберини башыгъызгъа терк алып къоялмайсыз. Ай юйюнге, айтдым ушайды да биягъында, къапхакъ башында мал орун ишлереди акъылыбыз. Аны мурдоруна салыргъа блокла керекдиле. Сен алгъышлау къагъыт жазсанг, мен бир къой атсам, андан арысында ол бизни кълубузгъа тюшеди, башхача айтханда – къапханнга. Сора не керегибизни да тапдырып турады. Ма берлиги олду. Энди жетдими башынга, алай жаза айланганланы башларына адамны айтханы кыйналып жетиучюдю. Мен аны сынагъанма.

Алай айтды да ол, энди башынга бошса дегенча, телефоннга узалды.

Созмай, алгъышлау къагъыт жазама, тамата айтханча къатдырып. Имбашыма къагъа, ол мени махтагъан окъуна этди.

– Аперим, мен айтханча болгъанды, – деди тамата, къагъытны артха къайтара.

– Нек къайтарасыз муну манга? – деп сордум.

– Иги жаш кибик, зарфха урдур да, бир жылтырауукъ тыш салдыр. Сора, элтип, баш инженерни байрам кюнюнде, кесинг окъуп, кълуна бер. Эки-юч кюн алгъа бар да, шагъырей бол, тамата да къуру къл бла келмезлигин билдир.

Тамата айтханча этеме. Къонакъ юйде тохтап, иш башланыр заманнга заводну конторуна келеме. Бу жол ол къл тутуп саламлашханлыкъгъа, сагъайгъанча кёрюнеди. Не жумуш бла келгеними уа сормайды. Мен: «Туугъан кюннюню къууанчын къачан этеригинги билирге сюе эдим», дейме, сормазлыгъын сезип. Ол, жауап къайтарып орнуна, ышармиш этип къойду. Бир уллу къайгъысы уа барды деп келди кёлуме.

Ючюнчю кюн баш инженер ишине келмеди, төртюнчю кюн да угъай.

– Хапот улу ишге келмейди, ауруп ишми турады? – деп сордум къагъытчысына.

– Келген да этерик тьююдю, – деди ол.

– Нек?

– Тутуп кетгендиле.

«Дидин уя»

Отпуска ал деди да тамата, не этерик эдим, алдым. Аллахха шукур болсун, энди бошалды. Таланмагъан, ол манга сау жылча кёрюнюп, эрикгенден башымы суугъа атарыкъ болуп турдум. Сейирмиди, юйренген коллективингден зор бла айырсада? Мени насыбыма, отпускам бошалды да, чыкъдым ишиме. Келсем, конторубузну шошлукъ бийлеп, учхан чибин окъуна нек эшитилсин. «Къарачы быланы, мени ашырып, къалай тынч жашаугъа къутулгъандыла: дауур жокъ, солугъан жокъ, махтагъан а – бюгюн да. Тейри, бу ишден тьююдю, сизни жукъудан уятыргъа керекди», – дедим ичимден. Сора башладым «уятып» суйген коллективими, айранча уюп тургъан коллективими. Мен зауаллы, билмейме да не этерге керек болгъанын! Аз сынауум барды да, хау! Женглери артиха къайырдым да, къолума къалам алып, бёлюмню таматасы Жарахматны юсюне кир къуйдум, ызы бла аны болушлукъчусу Ахматны балчыкъгъа сукъдум, бек таматабыз Бахатха да тийди таякъ. Къол хатымдан билип къоймасынла деп, зарфха урдум да, кетдиле къара къагъытларым тийиншли жерлерине.

Ай алайлай, уялары бузулгъан дидинлеча, зызылдап башламадыламы дейсе тынчыкъгъа татлыкъсынып тургъан нёгерлерим. Райондан, огъарыдан да бир бири ызларындан камисле келип башладыла. Бирде залда, бирде таматаны кабинетинде хайда жыйыл, хайда тьююш, хайда жыйыл, хайда жыртыш, ишлеген жокъ, кючлеген жокъ. Бёлюм таматасы жюрек дарман ичеди, аны болушлукъчусу баш дарман тилейди, бек таматаны уа эси ауа, жайыгъа турады.

Келе келгенлей гумулжук уяны чачханча этеме да къояма коллективни. Дауур, даулаш кёп, иш а жокъ. Манга кереги да олду. Отпускада къолларымы кичигенлери тохтамай эдиле да, энди ала да кете башлагъандыла. Аллай дауурлу кезиучюкледен биринде, сёзге, даулашха да къошулмаучу Домаш, шош-шош атлай, къатыма келди.

– Тейри, жаш, бу к'яауг'яала бизни ишсиз этдиле, – деди ол. – Муну арты бир аманнга к'яалмаг'яа эди деп к'юрк'яама. Бу бузук'ялук'яну салг'яан ким эсе да, аны к'езюне бир к'яара-рык'я эдим, не умуту бар эсе да.

К'яарачы энди бир деп, мычымай, аны юсюнден да тий-иншли органнга к'яара к'яаг'яыт ийдим. Энди айланадыла к'яара саг'яышха к'яалып к'яуллук'ячуларым, кими стол тизгинин ж'яяды, келип иш к'яалсала деп, кими портфелин хазыр этеди, кетерге т'юшсе деп, кими да башха иш излер к'яайг'яыдады.

Алай к'юзг'яамасам, ариу шинтиклерине жабышып к'яала эдиле, тейри, н'егерлерим, десем да – таматаларым.

Чолак'я

Тууг'яан к'юнюнемиди, ог'яесе 8-чи мартхамыды, аны унутхан ок'яуна этгенди Добай, к'яатынына сауг'яаг'яа тигиу этген мешина алып берген к'юнден берисинде тынчлыг'яы к'яуруг'яанды. Айхай, кеси уа бир ишсиз-к'ючсюз адам болса уа, бир уллу трестни б'елюмюню таматасыды. Кабинети адамдан к'яуру болуп хазна к'ермезсе, телефону да тохтамай зынгырдаг'яанлай туруп.

Хау, Добайны башын к'яашырг'яа да жок'яду заманы. Аны юсюне да бу к'яурурук'я мешина к'юшулг'яанды да, к'яайдан алды эсе да, бирде ийнеси сынады, бирде чоллаг'яы жаг'яын этип, халыны юзюп к'яояды. Ингирде юйюне арып-талып келсе, эшитгени – тырман. «Бу манга неге керек эди? Мындан аманын тапмаймы эдинг? Мени ауруулу этериксе муну бла, не кетер, не керегин тапдыр ансы...» Не айтады, не айтмайды к'яатын, гидамах быхчы бла бутак'ялы тому-роуну тартханча, гыз-гыз этгенлей турады. Аузуна к'яапхан к'яабыны тамаг'яына тыг'яылып, столундан секирип аз турма-г'яанды Добай, бу палах мешина юйге киргенли.

«Тейри, бир амал этмей эсем, эки отну арасында кырты болама. Не иш, не к'яатын», – деп, Добай терен саг'яышха к'яалды. Сора: «К'юй к'яатын бла аманнга кетгенден эсе, таматаны тырманы игиди. Ийне десе – излейим, чоллак'я десе – табайым», – деген ак'яылг'яа келди. Сыртындан бир ауур жюк т'юшгенча, Добайны санлары женгил болдула. Юй жумушун эте айланган к'яатыныны, ариу айтып, к'елюн алып умут этди ол. Сора «алан» дейме деп, тауук'я эсинде тары бюртюк дегенлей, «ийне» деп жиберди. К'яатын анымы эшитди, эки к'яашын т'юйюп, бурнун ч'юелтип, жазык'я Добайны, т'юз к'яуш тауук'яну жулк'яг'яанлай, т'югюн бардырды.

«Алан» дерик эдим да, Аллах къайдан жангылтды эсе да, жанчыгъым, кёзчюгюм, – дерге да кюрешди ол сабыр адам, алай къатынны жууушдуралмады. Ол кече Добайгъа жукъу болмады.

Эрттенликде ишине келип, стол артына мудах олтурду. Иш бла келгенлеге алгъынча жарыкъ тюйюлдо, телефонну зынгырдагъанына да артыкъ къулакъ салмайды, суймей жауап бередиди. «Ауругъаны иш болур ансы, аман хырады Добай бюгюн», – дейдиле негерлери, бир бирлерине шыбырдайдиле. Ол кезиуде тийреде не болгъанын кимден да алгъа билиучю Нафи Добайны кабинетине суху кирди.

– Не кёп изледим эсе да, тапдым, – деди ол.

– Излегенинг а не зат эди? – деп сорду Добай, кёзлерин аллында къагъытдан айырмай.

– Тюнене жарсыгъан эдим да, таланмагъан, чоллакъ керекди деп.

– Не дединг? Чоллакъмы дединг, ийнеми дединг?! – деп, Добай, юсюне исси суу къуюлгъанча, жеринден секирип турду. – Къайдады, къайсы тюкенде?!

Ассыры ашыкъгъандан, ол плащыны женгине къолун тюзеталмай, иги кесек кюрешди. Сора ашыкъ-бушукъ чыгъып кетди. Алай низамгъа юйреннген адам директоргъа айтмай болалмады.

– Эркин этсегиз, бир ууакъ жумушум барды, – деди ол, сагъышлы халда. – Школдан сёлешгендиле, ол ёсмезлик хыли этмеген эсе.

– Къайгъы этме, шуёхум, бар. Сабийле бизни келир заманыбыздыла. Алагъа улуу кёллю болургъа жарарыкъ тюйюлдо, – деп, насийхат этди тамата.

Мукъут болуп, Добай тюкеннге жетди. Анда уа халкъ тыкъма-тыгъым. Иги кесек сюелди, алай очурасыны жетер халы жокъду. Жумушун, кеси суйгенча, терк тындыралмазын ангылагъандан сора, Добай директоргъа сёлешди.

– Къалай болсун, Аслан Темирович? Мен жетгинчи, школну директору кетгенди да къалгъанды. Сакълайыммы, огъесе ишгеми къайтайым?

– Не заманда къайтырыкъды дейдиле?

– Бир сагъатдан къайтырыкъ хапары барды, айтханлары тюз эсе.

– Алай эсе, сакъла, – деди директор. – Сени бош чакъыргъан болмазла.

Добайны жюреги ырахат болду, очурасы да жетди. Чоллакъны хуржунуна салды да, кетерге тебреди. «Угъай, къысдырыкыгъа да бири болсун», – деп ойлады да, артха къайтып, дагъыда бирин алды. «Чоллакъ бла ишим тап болду, энди ийне тапсам, къатын бла ишими тамам этеме», – деп, тю-

кенден кёлю кётюрюлюп чыкъды. Тюз алайчыкъда уа телефон-автомат.

– Алё, сизмисиз, Аслан Темирович? Биягъы менме. Келмеди ол адам. Школну директору дейме. Кюнюм бошуна кетди да къалды, ишим а топпа-толу. Юйге алып, анда этсем жарамазмы?

«Къалай иш кёллю адамды Добай. Ишге жанын берип къояды. Коллективимде аллайла кёп болсала, атым битеу къыралгъа айтыллыкъ эди. Добайгъа саугъа берирге керекме», – деп ойлады директор.

Экинчи кюн, ишге келе келгенлей, Добай мюлк товарла сатхан тюкенде тигиу этген мешинагъа ийнеле сатыла тургъанларын эшитди. Олсагъат окъуна, къол аязын жаягъына салып, ууакъ-ууакъ ынчхай, таматаны кабинетине кирди.

– Кечгинлик, Аслан Темирович. Сизни ишигизден бёле-бёле турама. Бу къурурукъ тиш тутханды да, онгуму къурутханды. Поликлиникагъа барыр эдим, жиберсегиз.

– Къара анга! Жибермей а! Тиш ауруса, ишден магъана чыкъмазлыгъын ангыламазча туююл ушайбыз да.

Директорну кабинетинден чыкъгъанлай, Добай жортуп кетди тюкен таба. Аны чабып баргъанын терезеден къарап кёрген директор: «Ай, хариб'а, не бек къыйналады», – деп, Добайны ызындан жарсыды. Олсагъатда кабинетине жаш специалистледен бири кирди. Тамата анга чабып баргъан Добайны кёргюзтдю да, былай айтды, насийхат этген халда:

– Ма аныча адамладан юлгю алыргъа керексиз сиз, жаш специалистле. Аллай иш кёллю адамды, аллай, бир такъыйкъасын бошуна оздурмайды. Бизни трест къуралгъанлы бери ишлеп келеди мында, алай, юйюмде быллай ишим барды, бу затым жетмейди деп, аузундан бир сёз чыгъарып эшитмегенме. Бир низамлы адамды. Бек бюсюрейме мен анга. Ма аллайладан боладыла атлары сау къыралгъа айтылгъан къуллукъчула. Сен да, адам болургъа сюе эсенг, андан юйрене тур.

Ана тилден дерс

Эски жыл бошала тургъан кюнлени биринде устазыбыз жангы жылны юсюнден эркин темагъа сочинение жазаргъа буюрады. «Нени не да кимни юсюнден жазайым?» – деп, сэгъышха къалама. Кёпмю, азмы турдум ол халда, билмейме, бир заманда тегерегиме къарасам, нёгерлерим, кими желкесин къашый, кими сагъышха къалып, кими да аяусуз жаза тура эдиле. Мен да алдым къаламымы къолума, алай, былай деп, башыма абери келмеди. «Не амал этсин адам?» деп,

төгерегиме армаулу къарадым. Класс нёгерлерим бир бирлеринден аяусуз «урлай» тургъанларын эследим. «Аха!» дедим да, къатымда олтургъан Чурайды да, ол жазгъанны кесими къагъытыма тюшюрюп тебретим. «Б!хы, энди кёргюзтейим фахмум болгъанын бла болмагъанын сизге» дегенни айтып, аяусуз кёчюре тургъанымлай, устазыбыз сирелип тохтамаймыды къатымда.

– Чурайдан сыдыра тураса да, – деди ол, къулагъыма шыбырдап.

– Угъай, угъай. Былай иги суратлар ючюн тап сёзле излейме ансы, – дерге кюрешдим, алай мени «угъайымы» ол къулагъына алмады.

– Чурай жазыу ишде къарыусузду. Андан эсе биринчи партагъа олтур да, Камашдан жазып ал.

Мен Камашны къатына олтурдум.

– Сёзю-сёзю бла алып барма да, магъанасын ангылап, кеси сёзлеринг бла жаз, – деп шыбырдады биягъы устаз.

Мен Камаш жазгъанны къагъытыма, къошмай, къоратмай, тюшюрдюм.

Бир кесекден устаз жазгъаныма кёз жетдирди да, былай шыбырдады:

– Аперим! Аман туююлдю. Энди кесинги партанга къайт да, Чурай сенден жазып алсын.

– Чурай, сую эсенг, менден жазып ал, – дедим, къагъытымы аны аллына сала.

– Суюмей а, – деди да, Чурай мени жазгъанымы кесини къагъытына тюшюрюрге ашыкъды. Аны къатында олтургъан Чаммак да бойнун Чурай таба терк-терк соза башлады. Аны къоншусу – Чаммакдан, аны къатындагъы да – къоншусундан, алай эте, битеу класс, бир бирден алып, сочиненияны терк окъуна жазып бошады. Сора жашла, бирем-бирем, экеу-экеу болуп, жазгъанларын устазны аллына салдыла. Алада уа былай жазылып эди:

«Дорогой бизни учителябиз Адей Менович. Сизни жангы год бла поздравлять этебиз. Ётхен годда сиз бизге бийик оценкала салып болгъансыз. Энди годда да так держать! Аны ючюн здоровьягъыз уллу болсун, хайыт болсун. Сизни уважать этхен классыгъыз».

«Къоймайдыла адамны жеринде!»

– Аман чамланган халынг барды, дурухум, – дедим коридорда къадалып тютюн тарта тургъан Къаммотха. Къатына баргъаныма бюсюремегенин кёзю-къашы бла билдире, Къаммот, кёз акъларын жандырып, былай деди:

– Къаным бузулуп чыкъгъанма былайгъа, газетге жазылыргъа керексе дегенди да ол бригадир аман! Жазылмайма, тауча окъуй билмейме, ангылагъан да этмейме деп, аузум къургъакъсыгъынчы кюрешдим. «Ай юйюнге, айып туююлюмю, кеси тилинде окъуй билмейме, ангыламайма деген! Андан башха сылтау тапмаймыса?» – деп, дыгъылыма къатылгъынчы къоймады. Мен а, кесинг билесе, тынгылапмы къоярыкъ эдим, аманны басдым да жибердим.

Алыкъа ачыуу чёкмеген Къаммот биягъы тютюнюн терк-терк тартыргъа къалды.

– Къоймайдыла жеримде ансы, бир адамгъа аузуму ачарыкъ туююл эдим, оллахий! – деди ол, не айтырыкъ болур дегенча, мени таба сёдегей къарай.

– Не айтды бригадир а? – деп сордум.

– Не билейим, ангамы тынгылап турлукъ эдим? Мур-мур эте къалгъан эди.

Сора Къаммот, тютюн къыйырын жерге атып, аны аякъ бурну бла ачыулу эзди.

– Алан, бир сорайым! – деди ол, манга жютю къарап. – Сен керек болмагъан затны аллыкъмыса, ахчангы къоратып?

– Газет керек затды, – дедим, отха бензин къуймагъа эдим деп къоркъа.

– Ёмюрюмде къолума не газет, не журнал алмагъанма. Китап дегенни бютюн да. Кертиди, ариу суратлары болгъан журналлагъа къараммагъанма десем, ётюрюк айтырыкъма. Атамы да, жаннетли болсун харип, кёрмегенме къолуна газет алып, билимли адам болгъанлыкъгъа. Телевизоргъа окъуна къараргъа къоймаучу эди, ол аманнга юретирикди деп. Да таный болур эдинг атамы, тюкенчи Чамманы.

– Угъай, – дедим къысха.

– Къара анга, итде-битде да жокъ эди аны танымагъан. Уллу къуллукъчулада иш да. Былайда Къаммотну эсине не эсе да бир зат тюшдю да, ышарды. – Бир жол атам бир къалын китап алып келген эди. Юйдегиле, уллубуз, гитчебиз да, сейир-тамашагъа къалып: «Окъугъанмы этериксе бу уллу китапны, аття?» – деп соргъан эдик бир аууздан. Ол а, ышара барып, китапны эски тапчанны сынган аягъыны туюбуне салып къойгъан эди. Ол кюн атам харипни къууанганын бир да унуталмайма. Къууанмай а, башынга аллай алапат акъыл келсе!

Концертге, киногъа да бармаучу эди атам. «Эринчекле ишиди ол!» – деп къоюучу эди. Алай бир жол, жаш заманында, угъай дерге болмай, музыкагъа тынгыларгъа баргъанын айтхан эди. Ол анда кёрген къужурлукъну юсюнден айтып тебресе, кюлгенин тыялмаучу эди. Аны бек тамаша этдирген а дуния бла бир адам бирер быргъыгъа юфгюре,

бир къатангы кишичиг'а аланы таякчыкъ бла кьоркзута тургъаны болгъанды.

Жырны суймегенди деп айталлыкъ туююлме атабыз. Бегирек да тартып болса. Эсимдеди, сабий заманымда бир алаамат артист келгенди дейдиле да, къадалама атама концертге элт деп. Болмаздан къалгъанда: «Къоярыкъ туююлсе, мырхык кибики жабышып», – деди да, бой салды. Концертге бара, атам пивнушкагъа къайтды да, жарыкчыкъ болуп чыкъды. Тартып тургъан адам концертгеми кьарарыкъ эди, жукълады да къалды. Алгъа бурундан тунукъ сызгьыргъан таууш чыгъа турду. Бир кесекден а ол алай хурулдап тебреди, биз олтургъан тизгинни шинтиклери окъуна къалтырай эдиле. Мен атама жингиригим бла иги-иги къатылдым. Сескенип уянып, не этесе дегенча, манга соруулу кьарады. Сора жырлап тебресе боламыды. Жырлай тургъан артист дыркъ тохтады да къалды. Тегерегибиздегиле чамланып, дуняны аманын къуюп башладыла. Ахым къуруп, атамы суйреп, тышына чыгъардым.

...Кеси ёмюрюмде концертге баргъаным ол болгъанды. Кино, музей деген затланы юслеринден айтмай окъуна кьояйым. Да сора айт, жаным-кёзюм, неге керекди манга газет? Дуня таныгъан грамотна атам да окъумагъанды газет, мен угъай. Ол аман бригадир кибикиг'а «газетге жазыл, газетге жазыл» деп, омураумдан алып турады.

«Охо, аурунг, охо!»

Абидатны кылыгъын билмеген аны бир аман адам сунады, кёлюнде болгъанны ичинде бишириучюледен туююлдю да. Кесинде уа бир тамакъ барды да, чамланып сёлешгенинде, аны ауазын огъары эдегиле окъуна эшитиучюлюе. Бюгюн да, тёбен элден келген тануулу ауазны эшитгенлей, тийре къатынла, кими орамгъа чыгып, кими сехледен башын кьаратып, эрикгенлерин кетерип тебреди.

– Биягъы Абидатны гюрюлдеген ауазы эшитиледи, кимни юйюм къурута эсе да, – деди бири.

– Хоу бир да, харип, аны ауазы алайды ансы, юш деп, тауукъгъа окъуна этген болмаз хыны кеси ёмюрюнде, – деди башхасы.

– Бош айтасыз алай ансы, Абидатха жетген тиширыу жокъду тёбен элде да, огъары элде да, – деди ючюнчюсю.

– Сиз аны несин билесиз? Туугъан кюнюнден бери таныйбыз аны, сиз энди таный тургъанлыкъгъа. Абидат бла бирге тургъаныгъыз жокъ, бирге къазан къайнатханыгъыз

жокъ, былайды деп, ат башындан айтып къойгъан бол-маса, – дегенле да болдула.

Анымы эшитдиле, экиге бёлюндюле да къалдыла тийре къатынла, отдан кёлек кийдиле, бири айтханны бири эшитмей, дауур-дууур болдула. «Къарачыгъыз былагъа, къайдан эсе да бирден келип, бизге, бу элни тамырындан чыкыгъан адамлагъа, акъыл юретирге кюрешедиле! Хау, сиз ёлмегиз, Абидатны бизден иги таный болурсуз! Айтырыбызны-къайтырыбызны билмей, сандырай тургъан а бош сундугъуз!» – деп, хоразлача, кёкюреклерин тургъуздула эл тамырындан чыкыгъанла.

Артха туракълай: «Не кесигизни бузасыз, сизни былай къозуругъузну билсек, аузубузну да ачмаз эдик!» – дерге кюрешдиле Абидат жанлыла.

Алай энди къауданига от салыннганды. Кюйюп бошалгъынчы, аны ёчюлтюрге амал жокъду. Абидатны «жаулары», бир бирге ал бермей, ауузлары от чагъа, къаргъышдан соя эдиле «келгинчилени». Ассыры къызгъандан, аланы къозутхан къатынла кетип тургъанларын эслемей окъуна къалдыла. Алай къатынланы тохтар акъыллары жокъ эди. Къол силдей, бири айтханны бири эшитмей, алларына тюбегенни да кёрмей, хахайлап келе эдиле ала.

– Неди бу аламат!

Ол залим ауазны эшитгенлей, тийре къатынла, дыркъ деп, тохтап къалдыла. Къарасала, къолларын да жан сюеклерине салып, Абидат ёхтем сюелип тура эди. Кёзлерин терк-терк кыса, тийре къатынла бир бирлерине къаралдыла.

– Къанмы жаугъанды башыгъызгъа, бу не хахайды? – деп сорду ол базыкъ ауазы бла.

Не айтыргъа билмей, тийре къатынла сын болдула.

– Сёз сени ючюн башланнганды, аллайды, быллайды деп, сени сёгерге къалгъандыла да, – деди тийре къатынладан бири, батырыракъ болуп.

– Кимледиле ала, ол мени кёзюме урунмагъанла? Биягъындан бери, тамаша этип, къарап турама сизге. Хауагъа узала, къол силдей, дауурдан кырып келесиз, аллыгъызда уа жангыз бир жан жокъ...

– Аллаххакъына, ала шайтанла болур эдиле ансы, алай думп болуп къалмаз эдиле, – деди тийре къатынладан бири, сора, кеси айтханындан кеси къоркъуп, нёгерине кысылды.

– Ой, сен телини, – деди башхасы, – бир элде, бир жерде жашап тургъан тиширыула энди шайтанла болуп къалай къалдыла!

– Юйлеригизге барыгъыз, орамда керексиз къаукъалакъ этип айланмай. Отжагъаларыгъыз да сууугъан болурла, сиз шайтанла бла уруш-туйюш этгенли, – деди Абидат сур.

– Охо, аурунг, охо, – дегенни айтып, жууукъ бол дерге да унутуп, тийре къатынла ашыгъышлы чачылдыла.

Абидат аланы ызларындан иги кесекни къарап турду да, ышара-ышара, юйюне кетди.

Хамжууну аман тюшлери

Беш да Тау элге белгили саудюгерчи Тебуну жашы Хамжуу, кече узуну тынчаялмай, тангнга аман бла чыкъды. Аман тюшле аны ырахат жукъларгъа къоймадыла. Арбазына милица мешина киргенча, ол къачып, милица къуууп, бир къоркъуулу жерлеге кирип айланганча кёрюндю тюшюнде. Ассыры къоркъгъандан, элгенип уянганында Хамжууну жүреги орнундан чыгъаргъа хазыр болуп тура эди, юсю да суу-салам болуп. «Бу жүрек кибик да чыгъып кетеди, оллахий», – деди ол, адыргы эте. Сора, баш бармагъы бла сол бууунуну къан тамырын табып: «Бир, эки, юч, төрт, беш... – деп санады. – Ассыры терк ургъандан санап да жеталлыкъ туйюлме муну. Алай эте келип, дыркъ тохтап къалыр да...» Андан арысын Хамжуу башындан атаргъа кюрешди. Бирси кюн къайда болгъанын, тюнене кимле бла олтургъанын кёз аллына келтирди, арт ыйыкъда къаллай бир тюшюрсенин, къаллай бир къоратханын жангыдан санап чыкъды. Хамжуу жүрегини тебиуюне энтта бир тынгылагъандан сора, башын булгъай, тюненеден жыйылмай къалгъан столгъа термилиую къарады. «Ай, бу тыпырдагъаннга не амал ансы, жүз бла жарымны аудурсам боллукъ эди», – деп ойлады ол. Бирде столда сюелген жарты шешагъа къарай, бирде терезеден тышына къарай, танг кесек олтурду. Ахырында бар гурушхасын жарты шеша хорлады. «Анасы бергенни апасын, бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме» дегенни айтып, шешагъа таукел узалды. Бир уртлап, стакан аракъыны тамагъындан энишге ашырды. Ашырды да, ау басып тургъан кёзлери жарыдыла, кёлю кётюрюлдю. «Ай, Аллах ыразы болсун муну сюзгеннге. Нечик сууутуп барады жетген жерин», – деп къууанды. Сора, эки къол аязын бир бирге ышый, Хамжуу дагъыда бир жүзюню аудурду. Ызындан лимон туурамны чайнай, къаралдым, жылтырауукъ къатапа бла тышланган жумушакъ диваннга таянды.

Атасындан юйренип, сатыу-алыу бла кюрешген, шапыртыргъа суйген Хамжууну дагъыда бир кюню алай озду.

Энди жюреги тынчайып, къайгысы да чачылып, ыра-хатланып турган Хамжууну къулагына быргысына алтын суу ичирилген, пил сюек бла тышланган, узунбоюн акъ телефонуну зынгырдагъаны эшитилди. Антлы шуёху, шапыртыу ишинде болушлукъчусу Теммоуду селешген:

– Тангнга къалай чыкъдынг, шуёхум?

– Къой, сорма.

– Мен тюенене айтханыбызны юсюнден селешеме.

– Мадарладынгмы?

– «Эсен» кооператив беш минг кёнчек берирге айтханды, ахчасын сатсагъыз берирсиз деп.

– Охо, заман кёргюзтюр. Бу къара къатышлыкъда тамбла не боллугъун ким биледи. Алып къой.

– Къумачы артыкъ доюн туююлдо, алай бир сейирлик тыш къыраллы суратла жабышдыргъандыла да, – жалан къызла, жалан жашла дегенча, – алыгучула алданырыкъдыла.

– Алып къой дедим да. Ахчаны берлигибизни бла бермез-лигибизни оноун манга къой.

Ызы бла район даражалы къуллукъчуладан бири селешди. Хамжуу аны бла да жан бла тёммекди.

– Багъалы Хамжуу! Не этерик болур эдик биз, сен болманг? Тюенене районну активин жыйган эдик да, анда сени халкъ депутатха кандидатха кёргюзтюрге оноу этилгенди. Алгъышлайма! Бек тийиншли адамса.

– Сау бол, сау бол!

– Алан, мешинаны чархлары ашалып, бир бек сыйдам болгъандыла да, аны бла жолгъа чыгъаргъа къоркъган этеме. Ыйыкъ болады мен ишге такси бла жюрюгенли. Къуллукъчу нёгерлеримден уялган этеме, оллахий. Ы-ы? Не дединг?

– Юйюнг алай узакъда туююлдо да, жолдан ётдюнг – жетдинг.

– Э, э, э, къара анга! Мени кибик къуллукъчу ишине жаяу жюрюсе, анда не даража къаллыкъды?

Артыкъ ыразы болмаса да, Хамжуу угъай деялмады, жангы чархла табаргъа сёз берди. «Нёгерликни, тенгликни айтмай къойсам да, район даражада аныча бир таянчагъынг, таянчагъынг угъай, жумушчунг болмаса жарамаз», – деп ойлады ол.

Бираздан телефон дагъыда зынгырдады. Хамжууну къулагына инчге тиширыу ауаз хычыуун эшитилди.

– Сенмисе, жаным? Иги жукъладынгмы? Мени да жокъду хатам, башым бираз мутхузду ансы. Санга нек селешгеними билемисе, кёз жарыгъым? Биз хауле тиширыулары обществосун къуараргъа умут этебиз да, сенича таянчакъла керекдиле, кесинг билгенликден, энди алагъа спонсорла дейдиле.

Халал жүреккли да, чомарт да жаш болгъанынг себепли, сени тизмени бек башына жазгъанбыз.

Тиширыуну инчге тилекчи ауазчыгъы Хамжууну халал жүрегин эритди. Ол хариплеге болушургъа айтханы ючюн кеси кесине ыразы болду, кёлю кётюрюлдю. Биягъы столуна жанлады да, туманнга кире башлагъан башын дагъыда жайыкъдырды. Андан сора Хамжуу бютюн да жарыды, къайсы эсе да бир жырчыкъны мурулдай, диваннга олтурду да, пультну басып, телевизорну къурду. Анда уа сауутлу рэкетириле бир кооперативни таматасындан уллу ахча сыйыргъанларыны юсюнден документли фильм бара тура эди. Хамжуу телевизорну ашыгъышлы ёчюлтдю. Жүрегине бир жашырын къоркъуу кирип, жан-жанына адыргы къарады.

«Аллах къурамасын бу телевизорчуланы, не аманны да кёргюзтюп къоядыла. Рэкетириле деп, бир къантулукъла чыкыгъандыла да, тюшюнде да – ала, тюнюнде да – ала. Къоярыкъ тюйюлдюле, оллахий, жашаргъа. Бу аман милица да къайры къарай эсе да...»

Милицияны сагъынганлай, Хамжууну мангылайын сууукъ тер басды, жүреги чанчды. Къол аязы бла кёкюрегин сылай, иги кесек турду. Сора: «Къой, тюненеги кампаниямы чакъырайым ансы, сылхыр болуп къаллыкъма», – дегенни айтып, узунбоюн акъ телефонуна узалды.

Акъыллы чычхан

Чычхан чагъыр чыккыргъа кетеди да, чыгъар адыргы этип кёп кюрешеди, алай болалмайды. Энди уа къурудум дей, тюнгюлюп тохтар кезиуюне алайтын бир киштик озуп баргъанын сезеди.

– Киштик, жаным-кёзюм, чыгъар мени мындан, ансы тунчугъуп къалама, – дейди ол.

– Тулукъ тюбюн тешиучю чычхан, энди чыккыр башындамы тешип тебрегенсе, хайырсыз? Чыгъаргъан этейим, алай ашарма да къоярма.

– Сени аузунга тюшген игиди манга мында тунчугъуп ёлгенден эсе.

– Бек ахшы, чагъыры да, ызындан къабары да болуп, манга бек тапды, – дегенни айтып, киштик къуйругъун чыккыр ичине салындырады. Чычхан а эрлай ёрлеп, кесини тешигине ташайып кетеди.

– Чыкъ бери, хайырсыз! – дейди киштик, чамланып. Сен, киши эсенг, сёзюнге табылыргъа керексе!

– Къара анга! Тартып тургъан аз зат айтмайды! – деп кюлгенди чычхан.

Ангы болгъан къоян

Къоян агъач ичи бла келе болады да, жияй тургъан къойгъа тюбеп къалады.

– Айтчы, ким жиятханды сени? Мен аны аман кюнюн берейим!

– Ол бёрю аман ызымдан болгъанды да, жашау бермейди.

– Бёрюмю дейсе! – деп, къоян сагъышха къалады. – Тейри, ол мен таныгъан бёрю эсе, сылтаусуз тиерик туююлду, – дегенни айтып, алайдан къачып кетди.

Кюе

Бир кюн кюе жатып тургъан асланны бурнуна къонады да, былай айтады:

– Аслан, мен сени ашамай къоярыкъ туююлма.

– Къуру кёзумден! Сен ашаргъа къалгъанды башы дунияны къалтыратхан кишини, сен ёлмегин ансы! – деп, аслан бир жанына бурулугъанды да, жангыдан хурулдап башлагъанды.

Кёпмю, азмы жукълагъанды аслан, бир заманда сууукъсурап уянды.

«Былай нек сууукъсурадым?» – деп къараса, къарын тюбю жап-жалан болуп тура эди.

Жагъынлы ат

Чурай Басхан базардан бир ат алып келгенди да, къылыгъы тюз кесине ушайды.

Ыйых кюн огъары элде жууугъу келин келтирлик эди да, Чурайгъа атынг бла бу заманнга бизге табыл деп айтдырады.

Айтылгъан кюн эрттенликде, атына минип, Чурай жолгъа атланады.

Уллу жолгъа чыгып, ёрге айланганлай, ат энишге тартдырып башлайды. Чурай ёрге бурады, ат артха айланады. Чурай – ёрге, ат – энишге, Чурай – ёрге – ат энишге. Ахырында, болмазын ангылап, жагъынлы ат жолну энишге арты бла-арты бла кетип тебейди.

– Алан, не заманлы бери тегерек айланып турасыз былайда, не ат сени ангыламай, не сен атны ангыламай, – дейди ныгъышда олтургъан къартладан бири. – Атынгы артын ёрге бурсанг, огъары элге эртте жетерик эдинг.

Юй сайын бир ёгюзюнг болгъандан эсе...

Эсгеру

Бизни элтип баргъан эшелон Омскеде тохтагъан кюн, бюгюнча, эсимдеди. Ол кюн эсимде нек къалгъанын айттайым. Эшелонну начальниги поездни бугъасы таба кетди, ким биледи, машинистге бир жумушу болур эди. Ол кезиуде бизни вагонну къатына бир офицер келди. Юсюнде акъ чубур тону, аякъларында уюкълары, башында къулакълы бёркю. Имбашларында чынларында төртюшер жулдузчукъ болгъанына кёзюм жетди... Капитан... Офицер орта бойлудан бир кесек эслирек, субай санлы жаш эди. Къара кёзлю, къара къашлы. Ол кавказлы болгъанына шегим жокъ эди, алай чеченлимиди, дагъыстанлымыды, осетинлимиди, – къайдан билгин? Аны биргесине келген эки солдат къолларында автоматлары бла арлакъда суюледиле.

Биз эшик юсюне басындыкъ. Вагондан тюшерге эркин туююлбюз. Эшикни жарты ачханлары да женгил солур онглары болмагъан, суусапдан кыйналгъан адамлагъа «уллу саугъа» эди. Офицер, солдатладан бирин чакъырып, не эсе да бир зат айтды. Ол терк окъуна къайры эсе да кетди. Кеси уа, вагонну эшигине къаршы жууукълашып:

– Сизни Павлодаргъа элтедиле, – деди. – Мен Нальчикденме, къабартылыма. Не болгъанын билеме...

Алай бла, бизни къайры элтгенлерин биринчи кере андан билдик.

Капитан къайры эсе да жиберген солдат кёп мычымай къайтды – аркъасында машогу бла. Ол аны вагонну ичине атханы бла эшелонну начальнигини (майор эди), артха къайтып келе, алайгъа жетгени тенг болду.

Жолдаш капитан, кёчгюнчюле бла сизни ишигиз болмасын, кетигиз былайдан деп, хыны селешди. Баям, машокну эслеген болмаз эди ансы, майор аны артха алдырмай къоймаз эди.

– Была мени бир жерлилеримдиле. Мен ала бла сѐлешгенликге, сизге андан бир тюрлю хата келлик туююлду, – деди капитан.

Капитанны «жерлешлеримдиле» дегенин эшелонну начальниги, баям: «Мен да бу миллетденме», – дегенчамы ангылагъан болур эди?

– Къарайма да, сиз жерлешлеригизге къошулургъа суююп тура болурсуз дейме, алай эсе, болушургъа къолубуздан келликди.

Офицерле, вагондан кенгирек кетип, ким ким болгъанын ачыкълайдыла. Сѐзден сѐз къозгъала, ала къызыгу даулашха киредиле. Майор керохуна окъуна узалды, алай, капитанны биргесине келген солдатланы автоматларыны быргъылары аны таба бурулгъанын кѐрюп, къанын сууутду.

– Майор, – деди капитан таукел ауаз бла, – мени къоркъутургъа бош кюрешесиз, мен кѐп болмай госпитальдан чыкъгъанма. Сизнича, урушдан кенгде айланганладан туююлме. Бир ненча кюнден энтта фронтха кетерикме. Андан сора да, мени кавказ къаным болгъанын эсигизге салыргъа суюме...

Ким билсин, иш не бла бошаллыкъ болур эди, поездни бугъасы, узун гудок берип, эшелонну жолгъа тебретмесе...

Машок ичинде къатхан чабакъланы къарап-къараргъынчы юлешдик. Ол заманда мен «таранка», «вобла» деген сѐзлени да эшитмеген эдим, билмей эдим ала къаллай чабакъла болгъанларын. Зауукъ этгенибизни уа унутмагъанма. Тиширыула ол къабартылы жашха кѐп алгъыш этгенлери да эсимдеди. «Аллах аны ата-анасыны къолларына сау-саламат къайтарсын, ёмюрю узакъ болсун, жашагъан къадаарында ачыу кѐрмесин, бизге этген ахшылыгъын уллу Аллах минглеп къайтарсын», – деп... Ол кюн аны тукъумун сорургъа эсгермегениме бюгюн да жарсыйма. Ким болур эди ол огъурлу адам, сау къалгъан болурму эди?

Биз Къазахстанда Павлодар областъны Лозовский районуну Таволжан деген элинде жашай эдик. Мен, дизелист усталыкъгъа юйренип, туз чыгъаргъан агрегатны машинисти болуп, ишлеп башладым. Жазгъыда, солугъан кюнлеримде, атам бла бирге чалгъы чалыргъа барыучу эдим. Бир жангыз ийнекге къышха бичен этерге кѐп заман къорай эди – кырдык асыры жукъадан. Кюнлени биринде, чалгъан кырдыгыбызны арбагъа жюклеп (анда биченни дурулада къурутхан тѐре жокъ эди), юйге къайтып келе, атама былай сордум:

Сен Омскеде бизге чабакъла берген жашха къабартыча не эсе да бир зат айтхан эдинг, аланы тиллерине къайда юйренгенсе?

– Бирге жашап, бир бири тиллерибизни билмей жарамайды. Мен к̄абартылыла бла к̄еп ишлегенме, ала бла бирге чалгъы чалгъанма, дырын жыйгъанма, малгъа к̄арагъанма. Азмы эди иш! К̄абарты элдеде шӯхларым да бар эдиле. Бек татлы, туугъан к̄арындашымдан башха к̄ермеген шӯхум а Жанхотду, аушигерчи. Ол да мени алай к̄ерюучю эди. Энди уа айырылдыкъ. Ким биледи, тубермеми энди анга бир заманда.

Жанхотну бла Тенгизни шӯхлукълары неден башланганын мен атамь хапарындан билеме.

К̄ашхатауда агъач жаргъан завод бар эди. К̄абарты эллиле ары к̄ангала жардырыргъа келип болгъандыла. Бир жол, март айда, алыкъа колхозла к̄урагъан деген зат эсде да болмагъанда, эрттенликде кюн чууакъ болуп, ингир алагъа уа бузулуп к̄алды. К̄ар, бурдум этип, жаууп башлады, жер бузлады. К̄алай эсе да бугъуп, марап тургъанча, сууукъ мычымай жетди. К̄ысхасы, «жолоучуну жолда, отоучуну к̄олда к̄алдырырма» деген март «осал к̄ылыгъын» этерге киришди.

Ол кюн, ёргеден келе, бизни юйюбюзню к̄атында бир арба тохтады. Аны иеси, ийилип, арбаны чархы бла кюреше тура эди. Алай сынган чархха этер амалы уа жокъ. Арбаны к̄ууаргъа онгу болмагъаны бир жанындан, к̄ыртчын сууукъ да бир жанындан к̄ысып, абызырап, не этерге билмей, жолоучу адыргыгъа к̄алды. Заман к̄ез байланыргъа жууукълашханды. Арбачы тегерекге-башха к̄арайды, ярабий, бир адам чык̄мазмы болушургъа деп, жарсый болур. Аны ол халын к̄ерген Тенгиз к̄айры т̄езерик эди, башха элден келген адамгъа не болушлукъ керек болгъанын билмей?

– Кеч болгъанды, бюгече мында к̄ал, к̄онакъ этейик. Эрттен бла уа, Аллах айтса, жолунга тебрерсе, – дейди Тенгиз арбасы бузулгъаннга к̄абартыча. Ол ыразы болады, болмай амалы да жокъ эди.

Тенгиз арбаны, ёгюзлени да арбазгъа кийиреди да, ёгюзлени алларына бичен атады. Мени анам Хабиба (боза этерге ол уста болуучу эди), шишлик да биширип, к̄ысхачны отда к̄ызыдырып, аны бла бозаны жылытып, гоппанны хант к̄ангагъа салады. Экиси да, Тенгиз бла Жанхот, шишлик да ашай, бозадан да тарта, кече ортасына дери ушакъ этедиле. Тенгиз, юсюне к̄очхар тон жабып, к̄онак̄ны жук̄ларгъа жатдырады. Эрттен бла уа, арбасына жангы чарх салып, юйюне ашырады...

1932 жылда, к̄ургъакълыкъ к̄ысып, тирлик бек осал болгъанды. Халк̄ ачдан к̄ыйналгъанды, хар ким башына мадар этерге, юйююн кечиндирирге кюрешгенди. Тенгиз, бир чынар томуроу жардырып, к̄ангала сатаргъа Наль-

чикге баргъанды. Ёгюз арба бла. Къангаладан хазна хайыр да тюшюралмай, ол юйге мудах къайтып келе эди. Билмей тургъанлай Аушигерде биреу, ёгюзлени алларында сюелип, арбаны тохтатды.

– Мен сени Нальчикге бара туруп окъуна кёрген эдим, – деди Жанхот, алай, жолунгдан чырмамайым деп, эслемеген кибик этип къойгъан эдим. Артха къайта келсе, жолугъурма деген акъыл бла. Энди уа иерик туююлме.

– Былайдан Къашхатаугъа кёп къалмагъанды. Сизни да нек кыйнайма, андан эсе кете барайым. Сау бол, Жанхот, сен манга ахшы къонакъбайлыкъ этеригинги билеме, алай юйде жарсып турурла...

– Бюгече мени юйюмде къалмай, бир да кетерик туююлсе, – деп, къаты болду Жанхот. – Ёгюзлени баш бауларындан тартып, арбаны кесини юйю таба бурду. Къатынын, сабийлерин да къонакъ бла танышдырды. «Ол мен сизге хапарын айтыгучу таулу шуёхум Тенгиз ма буду», – дегенинде, Жанхотну юйдегилери бютюн да жарыкъ болдула. Жанхот, къой да соуп, хазыр болуп тура кёре эдим. Къоншуларын да чакъырып, Тенгизни намысына аланы да сыйлады. Ол кече Жанхотну юйюнде боза аякъла кётюрюлдюле, кёп алгъышла этилдиле. Тенгиз бла къалай шуёх болгъанын Жанхот къоншуларына да айтды.

– Алан, мени юйюмде жалан да бир кече къалгъанса, бир гыржын бурху ашап, бир аякъ боза ичгенсе да, мен санга бир уллу ахшылыкъ этгенча, аны несин айтаса? – деди Тенгиз.

– Угъай, шуёхум, иш бир гыржын бурху бла, бир аякъ бозада туююлдю. Адамлыкъдады. Мен сени бютюн былайда ол сен манга ичирген бир гоппан боза ючюн ыспас этерге тыймагъанма жолунгдан. «Юй сайын бир ёгюзюнг болгъандан эсе, эл сайын бир шуёхунг болсун», – дегендиле бурунгулула.

Тенгиз эрттенликде эртте уянды, юйге кетерге ашыгъып. Арбасына бир ненча машок туююлген нартюх жюкленип тургъанын кёрюп, къонакъбайына айтды:

– Жанхот, бу этгенинг неди? Халкъ ачлыкъ къысар чекге жетип тургъанда, сабийлерингден юзюп... Мен, бетиме уялмай, къалай алып барайым бу машокланы? Эл ичинде кёргенлени да кёллерине не келир?

– Хапарны къой, мен къонагъымы къалай ашыргъаным бла кишини иши жокъду, – деп, Жанхот, биягъы ёгюзлени баш бауларындан тартып, арбаны жолгъа чыгъарды...

Малкъар халкъны кёчюргенлей, Тенгизни бла Жанхотну шуёхлукълары юзюлдю. Къыркъ тёртюнчю жыл сегизинчи мартда малкъарлыланы темир жол станциягъа элтип баргъан мешинала Аушигерни ичи бла ётгенлеринде, Жанхот ауруп эди, бутларындан тохтап. «Таулуланы къайры эсе да

алып барадыла», – деп, анга билдиргенлеринде: «Мени жол жанына чыгъарыгъыз, Тенгиз, бизни таба къарамай, озуп кетерик туююлду, мен аны кёрюрге керекме», – дегенди. «Жауун жауа турады. Мешиналаны башлары да жабылыпдыла, ичлеринде адамлары кёрюнмейдиле», – дегенлеринде, тешек болуп тургъан Жанхот жүрексинип жилигъанды.

– Жанхотну манга этген ахшылыгъын не бла къайтарырма. Ач жыл, кесини юйюрюнден юзюп, ол манга бир ненча машок нартюк бергенин мен ёлюп кетгинчи унутурукъ туююлма, – деучю эди атабыз Къазахстанда. – Жанхотха борчуму къайтарыр кюн чыгъармы? – дей эди ол киши жеринде.

Онунчуну бошаргъа тюшмеген эди алагъа

1941 жылда 22-чи июнда фашист Германия Совет Союзгъа уруш ачханын мен ол кюн тюш ууахтыда радио бла эшитген эдим. Адамла, орамгъа чыгъып, телефон чыпында репродукторлагъа тынгылай эдиле. Андан бери онла бла жылла озгъанлыкъгъа, ол кюнле уа эсибизде кългъандыла. Кългъа сауут алыр онлары болгъан эр кишиле кюн сайын, военкоматны арбазына жыйылып, аскерге кете эдиле.

Къазауат баргъан аулакъллада жан берген, юлерине сау къайтхан жууукъларымы, бир эллилерими эсима тюшюрсем, ала бла бирге кёз аллыма, тогъузунчу классны бошагъанлай, фронтха кетген жашла келедиле. Баям, мен аланы барын да иги таныгъаным ючюн болур алай. Къашхатауда онунчу классны, биринчи болуп, ала бошаргъа керек эдиле. Алай алагъа орта билим алыргъа тюшмеди. Окъууларын, жашлыкъларын, бир бирлерини уа жашауларын да уруш сыйырды. Аланы юслеринденди мени бу хапарым.

Бир классда окъугъанладан бек алгъа аскерге Черкеланы Барисбийни жашы Къонакъл кетгенди. Ол ёсюю, бекемлиги бла да тенглеринден абадан кёрюне эди. Авиацияны лётчикле хазырлагъан училищесин бошап, ол фашист бомбардировщиклени чабыуулдукъларындан ленинградны коруулагъанды. Кёп хауа сермешлеге кълтышханды. Лётчик-истребитель Черкес улу Балтий тенгизде душман катерлени батдыргъанды, жаяу аскерлерибизге хаудан болушлукъл берип тургъанды.

1943 жылны жайында Таллинни тийресинде хауа сермешде гитлерчи лётчикле Къонакълны самолётун агъызгъандыла. Парашют бла секирип, ол агъл ичине тюшгенде, тегерегин эстонлу «агъл къларындашла» аладыла.

Керохун сыйырып, кьолларын байлайдыла. Ала оруслула болмагъанларын Черкес улу селешгенлеринден билгенди. Агъачны чапырагъы асыры кьалындан, ичине кюн таякъла этмей эдиле. «Къалай байтамал тюшюп кьалдым быланы кьолларына, бир мадар этерге керекди», – деп, сагъышланып бара болгъанды ол эстонлу бандитлени алларында. Къайры элтгенлерин а билмегенди. Бир кесек баргъандан сора, бандитлени таматалары, жесир совет лётчикни андан ары сюрюрге экеуленнге буюруп, кьалгъанлары бла башха жанына кетеди. Болур эди дагъыда бир ишлери.

Къалауурла бир ауукъгъа автоматларын аны юсюне тирегенлей барадыла. Сора, бизден къачып, бу къайры къутуллукъду деп, сауутларын имбашларына тагъадыла. Лётчик, кьолларын аз-аз кьымылдата, ала кьысхан бауну бошайтады. Баям, кёплюклерине базынып, къаты байлагъан болмаз эдиле. Кьолларын, бау чырмамай, эркин этерча болгъанда, тохтап къалады. «Нек тохтадың? Атла алгъа!» – деп, къалауурла къатына къаршы баргъанлай, уруп, аладан бирин аудурады. Сермеп, экинчисини автоматын алып, аны да къаплайды. Эки автоматны да алып, артха айланады...

Анга ийнанмазлыкълагъа Къонакъ бек къарыулу жаш болуучусун билдирирге сюеме. Аны юсюне да, школда окъугъанында спорт бла къаты кюрешгенди. Тутушуп, илишан атып да нёгерлеринде аны хорлагъан чыкъмагъанды. «Ворошиловский стрелок» деген белгини жюрютючю эди ол.

Уруш бошалгъандан сора гвардияны капитаны, тенгизчи лётчик-истребитель Черкесланы Къонакъ Ленинградда авиация заводда бир талай жылны лётчик-испытатель болуп тургъанды. Бир жол, кёкде самолёт бузулуп, жерге къонаргъа онг тапмай кьалгъанда, ол аны суугъа – Фин богъазгъа къондургъанды. Алай андан сора анга госпитальда жатаргъа тюшгенди. Артда авиация заводну директоруну заместители болуп да тургъанды.

Къонакъ дуниядан кетгенде, анга 50 жыл да болмагъан эди. Билмей тургъанлай, жюреги туханды аны (жаннетде жатсын). Аны битеу жашауу авиация бла байламлы эди. Ол самолётладан башха затны билмегенди, бир тюрлю башха иш бла да кюрешмегенди.

Гажонланы Кёккёзню жашы Солтан-Хамит бла Чеченланы Хажини жашы Хусей бир жыл туугъанла эдиле. Бир классда окъугъанла. Аскерге да кеси ыразылыкълары бла бирге кетгендиле ала уруш башланган кюнню экинчи кюнюнде. Аланы Орджоникезде жаяу аскер училищеге жиберирден алгъа эки айны Сочиде тутхандыла. Анда аскер кийимле кийдирип, бир кесек юйретген да этип, училищеге

ашыргъандыла. Алай ала окъууну бошамагъандыла. Кичи командир чынла берип, экисин да фронтха жиберип къойгъандыла. Сержантла эдиле ала, Сталинград таба ал бургъан немис-фашист аскерле бла къанлы сермешге киргенле. Автоматчыланы роталарында бѐлюмлени командирлери болгъандыла. Бир жол Чечен улу тасхачыла бла душманны тасхасын билирге баргъанды. Немислиле аланы эслегендиле да, атышуда Хусейни нѐгерлерини кѐбюсю ългенди. Сау къалгъанлары, Чечен улу да ала бла бирге, артха къайталмай, башха аскер бѐлюмге къошулгъандыла. Алай бла, не медет, тенгле бир бирден айырылгъандыла.

Солтан-Хамит, биринчи кере жаралы болуп, къыркъ экинчи жылны жаз башында Нарсанада госпитальда жатханын билеме. Нальчикге келип, анасына да тюбеп, фронтха алай къайтхан эди. Ол заманда тамата сержант эди ол. Артда юйге жазгъан къагъытларында танкачы болгъанын билдиргенди эм танкачы кийимлери бла суратын да ийгенди. Алай, жарсыугъа, юйдегилери, эллилери, жууукълары да аны танкачы формасы бла суратын болмаса, кесин кѐрмегендиле.

«Танкаларыбызны платформалагъа жүклегенбиз. Эшелон тебрерге бир ненча минут къалгъанды, къайры элтириклерин а билмейбиз», – деп жазгъан эди бир къагъытында. Артда белгили болгъанына кѐре, Гажон улу къуллукъ этген танка дивизияны, Сталинград фронтдан алып, Курск дугагъа келтиргендиле. Танка взводу командири лейтенант Гажонланы Солтан-Хамит 1943 жыл июль айда Прохоровканы къатында къаты танка сермешде ългенди.

Хусей урушну къанлы жоллары бла Германияны Лейпциг шахарына дери баргъанды. Эки кере жаралы, контузия да болгъанды. Юйге тамата лейтенант чыны бла къайтханды. Къызыл Жулдузну, Ата журт урушну биринчи даражалы орденлери, «За боевые заслуги», «За победу над Германией» майдалла бла саугъаланнганды. Бусагъатда урушну да, урунууну да ветеранларыны Черек район Советине башчылыкъ этеди.

Уяналаны Батталны жашы Аныуар, Краснодарда миномѐт-пулемѐт училищени пулемѐт бѐлюмюн бошап, кичи лейтенант чыны бла тѐртюнчю гвардиячы механизацияланган корпусха сермешле бек къызыуу баргъан кезиуде келгенди. Гитлерчиле бла урушха кесини пулемѐт взводу бла биринчи кере Ростов областьда Звереве деген станцияны тийресинде киргенди. Аны пулемѐтчулары Миус черекни бойнунда кѐп фашист солдатны бла офицерни къыргъандыла.

1943 жыл 26-чы ноябрьде Запорожье областьда Цветково деген элни къатында немислилени къоруулануу ызларын

юзерге буйрукъ келеди. Гитлерчиле бегиннген жерни топла бла аяусуз ургъандан сора, жаяу аскерчилерибиз атакагъа кётюрюледиле. Лейтенант Уяна улу энди ПТР-лени (танка-ланы атыучу ушкоккланы) взводну командириди. ПТР-чиле жаяу аскерчиле бла бирге атакагъа барадыла. Немислилени жанларындан ачылгъан кючлю от бизни жаяу аскерчилерибизни тохтатады. Аныуар тюппе-тюз жерде орнатылгъан уллу калибрили пулемётну эслейди. Гитлерчиле аны узакъдан кёрюнемезча «букъдургъан» эдиле. Командир, биргесине экеуленни да алып, танкаланы атыучу узун быргъылы ушкоккланы да суйреп, бауурлары бла сюркелип, бираз алгъа барадыла. ПТР-ле бла атып, пулемётну жокъ этедиле. Андан арлакъда от ачаргъа хазыр тургъан бир топну да бузадыла.

Жаяу аскерчилерибиз жангыдан атакагъа кётюрюледиле. Сермеш кызадан-кыза барады. Тёгерекни миномёт, пулемёт, автомат атылгъан тауушла гюрюлдетедиле. Тирлиги жыйылмагъан нартюх бахчаны къара тютюн басады. Андан арлакъда, бичен тишден бир жанлыракъда, блиндаждан, къолларын ёрге кётюрюп, бир ненча немисли чыгъып келедиле. Аныуар аланы алларына жетгенлей, гитлерчиледен бирлери аны автоматыны быргъысындан туттады. Лейтенант, къысха очередь бла фашистни къаплап, алгъа чабады, бирси душман солдатла къолларын кётюргенлей къаладыла. Жаралы болуп бичен тишни къатында жатхан немисли офицерни кётюрюп, атылып тургъан ушкоккуну затворун бир жанына сызады да, офицерге узатады. «Таякъ орнуна береме, мынга таяна бар да, жесирге алыннган солдатларынга къошул»,— дейди...

Къатында чачылгъан топ окъну тауушун Уяна улу хазна эшитген да этмейди. Гитлерчилени ызларындан къууа, нёгерлери алгъа кетедиле. Ол а, бир затын да билмей, сыртындан тюшгенлей къалады. Бираздан эс жыйып, жаралы бутун суйрей, нартюх бахчагъа киреди. Аны излеп, кече къарангысында тапхан эдиле.

Алты ай госпитальда жатып, андан чыкыгъандан сора Румынияны, Болгарияны, Югославияны азатлау сермешлеге къатышханды. Туугъан журтубузну къоруулаугъа салгъан кыйыны ючюн Ата журт урушну экинчи даражалы ордени бла эки кере, «За оборону Кавказа», «За взятие Кенигсберга» майдалла бла, Болгарияны «Отчествен фронт» деген ордени бла, башха майдалла бла да саугъаланнганды.

Гвардияны отставкада майору Уянааны Аныуар жууаплы партия, совет кзуллукуллада ишлей келгенди, мюлк оноучу да болгъанды. Къайда да кесине буюрулгъан ишни айыпсыз этгенди. Бусагъатда Нальчикде жашайды.

Мамуколаны Мустафаны жашы Тембот классда бек иги окъугъан окъуучуладан бири болгъанды. Аны хатыны ариу-лугъуна уа устазла окъуна сукълангандыла. Ол заманлада «чистописание» деп дерс болуучу эди. «С нажимом» деп да айтыучу эдиле. Темботну алай жазылгъан дефтерлерин устазла, башха класслагъа элтип, окъуучулагъа кёргюзтюп тургъандыла. Жетинчи классда окъугъаныбызда, орус тилден устазыбыз Надежда Фёдоровна бизге да кёргюзтген эди аны дефтерин. Баям, саулай школда да андан ариу жазгъан болмаз эди.

Дунияда халгъа кёре, эртте, кеч болса да, уруш башланырыгъына халкъ шексиз эди. Бир жол мени тамата эгечим Сакинат, школдан келип, юйде былай айтды: «Мен урушда ёллюкме дегенди бюгюн Тембот». Ала бир классда окъумагъандыла, алай, Тембот бизге жууукъ жетгени себепли, бир бирлерин иги таныгъандыла. Анабыз, айхай да, ырыслады: «Айта турма аллай затланы», – деди къызына.

Кёп да бармай уруш башланды да, Тембот аскерге кетди. Урюпинск жаяу аскер училище, Волгограддан Нальчикке кёчюрюлюп, бизни республикадан кёп жаш ары тюшгенди. Мамуко улу да анда болгъанды. Алгъадан окъуна айтып къояйым. Тембот урушдан сау къайтханды, кёп жылланы Нальчик горисполкомну финансла бёлкюнде ишлегенди.

Немисли-фашист аскерле, Ростовну алып, бери айланганда, училищени фронтха жиберип къойгъандыла. Курсантла Къобан черекни бойнунда гитлерчиле бла къанлы къазауатха киргендиле. Майкоп тийрелеринде Тембот ауур жаралы болгъанды. «Адыгейли къарт, энишге ийилип, «тхамишха» дегени эсимде къалгъанды. Ол сёзню биринчи кере андан эшитгенме», – деген эди бир жол Мамуко улу.

Ол дагъыда кёп сермешлеге къатышханды. Кишилиги, батырлыгъы Къызыл Жулдузну, Ата журт урушну орденлери, «За отвагу» деген эки майдал бла, башха майдалла бла да белгиленгендиле.

Уруш бошалгъанлы бери башында огъу бла жашайды Тембот. Хирургла, жарып, аны кетерирге базынмай турадыла.

Полкнун командири

Къойчуланы Жашауну жашы Иосиф дуниядан кетгенли иги кесек болады. Ол мазаллы адамны ауруу хорлагъанына ийнанырыгъым окъуна келмей эди. Яникойда уллу, гитче да анга хурмет этгендиле, намысын кёргендиле. Баям, саулай Малкъар аузунда окъуна аны танымагъанла, атын эшитменге бек аз болурла.

Уллу Ата журт урушну жылларында майор чыны бла Къойчу улу жаяу аскер полкга башчылыкъ этгенди. Кишилиги, батырлыгъы ючюн Къызыл Байракъны ордени бла эки кере саугъаланганды. Иосифни юсюнден жазыла-жазыла тургъанды, алай халкъыбызны эм жигит уланларындан бирини уруш жоллары бла энтта окъуучулары толуракъ шагъырей этиуню тийиншли кёреме.

Биринчи аскер борч

Онбешинчи жаяу аскер дивизияны комиссары полковник Володарский тасхачы ротаны командири кесине чакъырды. Бир ненча минутдан аны аллында бийик ёсюмлю, кенг жауурунлу лейтенант сюелди. Комиссар, пелиуан кибик лейтенантны аягъындан башына дери тюрслеп къарады да, узун хапаргъа кирмей, нек чакъыргъанын айтды:

– Жолдаш лейтенант, дивизия жангы жерде тынгылы тохташхынчы, душманны ал сатырда келген бёлюмлерин бир ненча сагъатны тыйып турургъа керекди. Сизге кыйын да, жаныгъызгъа къоркъуулу да борч буюрулады. Биргегизге барлыкъ адамлары кесигиз сайлагъыз, борчну кыйынлыгъын да анылатыгъыз алагъа. Аскерде ыразылыкъ соргъан төре жокъ эсе да, кеси ыразылыкълары бла барыргъа суйгенле да табылырла.

Къойчулары Иосифни башчылыгъы бла отуз тогъуз адамдан къуралгъан жыйын, кече къарангысын жырып, Белая Церковь шахардан ётюп, андан 5-6 километр узакълыкъда тохтады. Командир солдатлары эки къауумгъа юлешди. Аладан бир къауумла таш жолну онг жанында, бир къауумла уа сол жанында тохтап, эрттенликге дери индекле къазып бошадыла. Алайда индекле болгъанлары билинмезча тап этдиле да, жолну эки жанына бирер станковый пулемёт салдыла. Автоматларын, гранатларын да хазырладыла.

Танг жарыгъы жерни жарытхан ууахтыда жолда бир бири ызындан броневик, бронетранспортёр, мотоцикл кёрюндюле. Суу юсюнде ётген кёпюрню эслеп (ол бизни тасхачыларыбыз орналгъан жерден артда эди), гитлерчиле тохтадыла, төгерекге-башха къарадыла да, бронетранспортёрдан бир къауум солдат тюшдю. Ала да тасхачыла болур эдиле, баям. Оруслула былайда сермешге кирир умут этселе, ол дуппурда не да агъач кыйырында бегинирик эдиле деп, баям, гитлерчиле алай оюм этедиле. Бир талай фашист солдат, онг жанына бурулуп, дуппурну этеги бла сёдегей барадыла, бирсиле уа агъач кыйырында тала таба тебрэйдиле. Бизникиле аланы ачыкъ жерде сакъларгъа боллукълары, немислилени эслерине келмегенди. Лейтенант Къойчу улу, солдатларын сермешге хазырлай, аны тергеуге алгъанды.

«Жолну ачыкълыгъын» билдирирге ашыкългъанча, мо-тоцикл терк окъуна артха бурулду. Броневик бла бронетранс-портёр алгъа ётдюле – жолну андан арысына къараргъа. Би-раздан немислилени жаяу аскерлери кёрюндюле. Ала, тёрт тизгинли саф болуп, таукел келедиле. Женглери ёрге къай-ырылып, беллерине тагълылгъан темир бёрклери да кюнде жылтырай, фашист солдатла базгъын атлайдыла. Аякъ тауушлары уллудан-уллу эшитиледиле. Баям, тасхачылары алагъа «жолну бошлугъун» билдирген болур эдиле. Лейте-нант Къойчу улу солдатларына немислилени иги жууукъл келме къояргъа, ол айтхынчы атмазгъа буйрукъл береди. Ол таулу офицерни душман бла биринчи тюбешиуюдю. Немис-лиле уа жууукълдан-жууукъл келедиле. Энди аланы бетлери окъуна ачыкъл кёрюнедиле.

Командирни «Атыгъыз!» деген базыкъл ауазы эшитил-генлей, эки станковый пулемёт жолну эки жанындан гит-лерчилени сатырларына от ачадыла. Автоматчыларыбыз да окъл жаудуруп башладыла. Къарап-къарагълынчы ал са-тырда келген фашист солдатланы ёлюклерин жолну толтура-дыла. Болса да, билмей тургъланлай пулемётланы отларына тюшюп кълалгълан немислиле, абызырагъланларындан терк жайыгълып, ары-бери сюркелип, от ачдыла. Не десек да, кёп сермешлеге кълатыша келген сынаулу аскерчиле эдиле ала. Сермеш а кълыза барады. Бизникиле алайда кёп болма-гъланларын ангылап, гитлерчиле тегерекден кълуршалап баш-ладыла. Къойчу улуну солдатлары, гюрен тохтап, кълоруу-ланадыла. Аланы хар бири артха жол болмагъланын иги ангы-лайды, аны себепли, не къладар кёп фашистни кълырыргъа кюрешеди. Немислиледен алайда кёп адам кълорайды. Бизникиле да аздан-аз бола барадыла. Фашистле энди теге-рекден кълаты кълыхсандыла. Ахырда мыллыкларын совет аскерчилени юслерине атадыла. Эки жаны да ёшюн урушка киредиле. Бир бирлерин автомат кълалакълла, бичакълла бла урадыла. Бир ненча гитлерчи солдат Къойчу улуну юсюне се-киргенде, аны кесинден башха бизникиледен аягъл юсюнде тургълан жокъл эди.

Къларыулу кълоллары бла лейтенант, немислилени ары-бери быргълап, аланы юслерине керохунда болгълан окъланы кълуяды. Бирлерини да кёкюрегине бичакъл беклейди. Сора, башына бир ауур зат тийип, ары-бери тентиреп, жыгълылды. Эсин жыйып, кёзлерин ачханда, эки фашист автоматчы юсюне сюелип тура эдиле... Жесирге тюшюпмю кълалдым деп, аны жүреги чанчады. Алай, аскер борч толтурулгъланды, энди не да болсун деп, кеси кесине кёл этеди.

Урушну ал кезиуюнде кеслерине, мардадан озуп, бек базынган гитлерчиле, баям, кълолгъла тюшген лейтенант

къачар умутун юзген суннган болур эдиле. Аны себепли, ала къаты къалауурла да салмагъандыла. Къойчу улу уа ол кече окъуна агъачха къутулгъанды...

«Тил» алыргъа

Къыркъ биринчи жылда декабрьни 31-чи кюню эди. Ростов областъда Миус черекни бойнунда къызыу сермешле баргъан кезиу. Батальонну командири капитан Къойчуланы Иосифге «тил» алыргъа буюрулады. Къоркъуулу жерлеге кеси барыргъа суйген командир, тасхачыла къауумун къурап кюрешмей, биргесине жалан да экеуленни алып, буйрукъну толтурургъа тебрейди. Юшютюпмю къояды дерча, сууукъду. Къышхыда бузламаучу Миус конкур буз болгъанды. Акъ халатла кийип, тасхачыла жолгъа чыкъдыла. Къолларында автоматлары, жанларында бичакълары. Къойчу улу уа энди маузер жюрютеди.

«Тил» а не ючюн керек болгъанды? Гитлерчилени алты быргъылы миномётлары, къалайдан эсе да атып, баш кётюрюрге къоймайдыла. Батарея къалайда орналгъанын билирге керекди. Къар ёзенде акъ халатлы адамланы кёрген тынч туююлду. Болса да, тасхачыла бек сакъдыла, хар шыбыртха къулакъ саладыла. Ала жолгъа, кечени ауурлугъу озуп, алай чыкъгъандыла. Немислиле, Жангы жылны байрамын белгилеп, тынчайып тургъан кезиулеринде алагъа «къонакъгъа» барыр умут бла чыкъгъандыла бизникиле. Барлыкъ жерлери уа килисады. Аны къарелдиси узакъдан эсленеди. Аны ичинде гитлерчиле тургъанлары да белгиди. Аладан бирин «урларгъады» мурат.

Килисагъа жууукълашханлай, командир нёгерлерине къаргъа жатаргъа буюрады. Андан ары ёрге сюелип барыргъа жарарыкъ туююл эди. Къалауур эслесе, «тилден» тюнгулген бла да къалмай, башынгы хазна къутхаралмазса. Ала, акъыртын сюркеле, килисаны мюйюшюне жетдиле. Къойчу улуну нёгерлеринден бири ленинградчы жаш Николаев быллай ишге биринчи кере чыкъгъан тасхачы туююл эди. Командир анга бек ышанады, биргесине да аны ючюн келтиргенди. Немисли къалауур, мекямны аллы бла ары-бери бара, анда-санда тохтап, аякъларын бир бирге урады. Баям, сууукъдан эте болур алай. Николаев, бичагъын чыгъарып, фашист солдатны юсюне секирирге хазыр болгъанлай, килисадан башха солдат чыгъып, аны алышындырды. «Тап туюшдю, энди аны терк алышындырлыкъ туююлдуле, заман

барды», – деди ичинден Николаев. Мюйюше сакълап туруп, немислини тауушу чыкъмазча этди...

Андан сора комбат тюзюнлей килиса ичине кирип барды. Нёгерлери – ызындан. Анда кёргенлерине сейир-тамаша болдула. Юй тубюнде, анда-мында тёнгереп, немисли солдатла хурулдайдыла. Столгъа башын салып, фуражкасы да бир жанына кетип, немисли капитан жукълайды. Николаев терк окъуна гитлерчи офицерни аузуна буштукъ сугъады. Ол, не болгъанын ангыламай, баям, иги тартхан болур эди, тюш кёре тургъанча, башын ары-бери буругъа кюрешди. Къойчу улу, маузерини бурнун немислини къулакъ артына тиреп, эшикни кёргюзтгенде, ол, элгенип, олтургъан жеринден секирип ёрге турду. Тасхачыла, аркъасындан тюртюп, аны тышына чыгъардыла...

Полкнун штабында ол бизни командованиягъа керек затланы билдирди. Экинчи кюн а совет артиллеристле, кючлю от ачып, немислилени миномёт батареяларын чач-тук этдиле.

Штрафникле бла шагъырейлениу

– Жолдаш капитан, дивизияны командири чакъырады сизни, – деп, бир тамата лейтенант Къойчу улун, ол роталаны сермешге хазырлыкъларына къараргъа бара тургъанлай, артха къайтарды.

Комдив кесини комбатын иги таныйды, жигитлигин да биледи. Алай бир-бирледе «тели батырлыкъ» этгенине артыкъ бюсюрмейди. Сен командирсе, солдатланы жиберирге керек жерлеге кесинг барып айланма деп, кёп эсгертиучюдю. Сёз ючюн, «тил» алыргъа немислиле тургъан килисагъа баргъанча.

– Комбат, – деди генерал, – ахыр сермешледе дивизиядан кёп адам къорагъанды. Полкла, батальонла жарым болгъандыла. Бизни дивизиягъа къошаргъа тутмакъланы келтиргендиле. Кесинг билгенликден, ала штрафникледиле. Аланы низамгъа жыйгъан тынч болмазлыгъын ангылайса. Сенден башха штрафной батальоннга башчылыкъ этиуню кимге буюругъа билмейме. Бар да, ат оруннга жыйылып турадыла ала, шагъырей бол...

– Жолдаш генерал, буйрукъну толтуруп башларгъа эркин этигиз? – деп, комбат узун ат орун таба кетди. Ичине кирсе – бары да юй тубюнде тёнгереп. Бийик ёсюмлю, бёкем офицерге ал кезиуде киши эс бурмады. Алгъыннгы тутмакъладан бирлери гитара согъады, башхалары «Мурканы» жырлайдыла, ючюнчюлери, аман сёзлени да аяусуз къыздыра, кёзюр ойнайдыла.

– Ёрге туругъуз! – деп кычырады комбат.

Хоу, бир да, кзулакъларына да алмайдыла. Гитараны зынгырдагъаны, кёзюр ойнагъанланы бир бирлерине аман айтханлары тохтамайдыла. Бир бирле уа, сыртларындан тюшюп, аякъларын ёрге кётюрюп, ары-бери кымылдата, командирни «алгышлайдыла».

– Ёрге туругъуз! – деп, эшта, комбат экинчи кере уллуракъмы кычыргъан болур эди да, – штрафникле бир кесек шошайдыла. Орта бойлу, бал бетли кялын чачы мангылайына тегюле, бир чырайлы жаш, комбатны аллына келип: «Сен кесинги базыкъ ауазынг бла бизни кюркзутургъа кюрешме, уллу жумдурукъларынга да артыкъ бек базынма, сени кибик кёплени кёргенбиз биз», – деп, артха бурулуп, нёгерлерине къарады, айтханына аладан ыразылыкъ алыргъа суйгенча. Сора: «Саша Жихарев, танышайыкъ», – деп кюолун узатды. Кюойчу улу, кюолундан сермеп тутуп, чулгъандырып, сызып ийгенде, Жихарев, арлакъда сюелип тургъан нёгерлеринден бирине тийип, кеси да ауду, аны да аудурду.

– Сен акъылсыз адамгъа ушамайса. Ариу бетинги ананг танымазча бузаллыкъ эдим, алай дагъыда аяп кюойгъанма. Мындан арысында кесинги тап жюрютмесенг, эшитмеген эдим деме, – деп, къаты эсгертиди Жихаревге Кюойчу улу.

Комбат бла ойнаргъа жарамазлыгъын ангылап, штрафникле, аны буйругъу бла тышына чыгып, сатыр-сатыр сюеледиле.

– Тамбла сизге аскер кийимле келтирликдиле, сауутланы уа фронтну ал ызында аллыкъсыз, – дегенден башха Кюойчу улу алагъа «лекция» окзуп кюрешмеди...

Штрафной батальоннга буйрукъ да келди: уруш бла тасха иш бардырыргъа, фашистлени топлары, миномётлары, дотлары, дзотлары къалайлада орналгъанларын, аскер техникалары тургъан жерлени тохташдырыргъа. Генералны эсине не зат тошдю эсе да, Кюойчу улун башха командир бла алышындырды. Ким биледи, аны жанынамы кюркзгъан болур эди. Ол штрафниклени артларына букъмазлыгъын иги биле эди комдив.

Биринчи сермешде окзуна штрафникледен кёп адам кырылды. Белгилисича, алагъа жарсыгъанла бек аз эдиле. Кюайтмазча жерлеге жиберип тургъандыла аланы. Кюойчу улу, Жихарев сау кюайтхан болурму, аны билейим деп, штрафниклеге барды, алай Сашаны кёрмеди. Ол ауур жаралы болуп, аны медсанбатха элтгенлерин айтдыла. Кюойчу улу ары ашыкъды. Келсе, Жихаревни бетинден сора бир сау жери жокъ, болгъаны байланып. Кюойчу улун кёргенлей, кёз жашлары чыгъа: «Комбат, кечгинлик беригиз, мен анда,

ат орунда, телилик этген эдим. Хуржунумда анамы адреси барды, анга жазарыгъызны тилейме. Мен жангыз сабийи эдим анамы», – деди. Ала аны ахыр сөзлери эдиле. Жихаревни ариу кёк кёзлерин жумуп, Къойчу улу аны кёлегини хуржунундан къагъыт журунчукъну алды...

531 тарих бла белгиленген дуппур

1943 жылны башында генерал-майор Пламеневскийни жаяу аскер дивизиясы Новороссийск шахардан бир жанлыракъда тура эди. Майор Къойчуланы Иосиф башчылыкъ этген 647-чи жаяу аскер полкга тенгизчилени бир жаяу аскер батальонларын, автоматчыла ротасын да къошхандыла. Биринчи февральны кечесинде, «531» дуппурну къатында, фронтну ал ызындан ётюп, Крымская станицаны алыргъа полкга буйрукъ бериледи.

Немислиле алайда къаты бегинип эдиле. Тасхачыла билдиргенге кёре, ала юч къорууланыу ыз къурагъандыла. Биринчисинде румынлиле орналгъандыла, экинчисинде – власовчула, ючюнчюсюнде уа – эсэсовчула.

Полкну штабы дуппурну ёшюн уруш бла алыуну планын жарашдыргъанды. Эрттенликде сагъат алтыда бизникиле топладан, миномётладан кючлю от ачхандыла. Ызы бла полкку батальонлары атакагъа кётюрюлгендиле. Биринчи къорууланыу ызыны къыйналмай юзгендиле. Алай власовчула къоруулагъан экинчи ызда къаты кюреширге тюшгенди. Ала, жангыз бири къалмай, жокъ этилгендиле.

Эсэсовчуланы индеклерине жетгенде, Крымская станицаны жанындан ачылгъан кючлю отха чыдаялмай, батальонла жерге жатхандыла. Къысха заманда бир мадар этерге керек эди. Жангыдан гитлерчиле тургъан жерни жыйырма минутну топла бла ургъандан сора, полкку командири Къойчуланы Иосиф бла штабны начальниги Степных, кеслери алда бара, солдатланы атакагъа элтгендиле. Бу жол немислиле, чыдаялмай, дуппурну къоюп, къачхандыла да, дивизиягъа алгъа барыргъа жол ачылгъанды.

Онеки сагъатны тохтаусуз баргъан сермешде полкдан солдатла, офицерле да кёп ёлгендиле. Ауур жаралы болгъан Къойчу улун госпитальгъа жибергендиле. Командование аны Къызыл Байракъны ордени бла экинчи кере саугъаларгъа кёргюзтгенин билген да этмегенди полкку командири. Уруш бошалып, жыйырма жыл озгъандан сора тапханды ол саугъа несин.

ЖАРАЛЫ ТАШНЫ АЧЫУУ

Кесини ауазын халкъны ауазы бла бир этип къойгъандан уллу насыбы болур амалы жокъду суратлау сёз устасыны. Жер башыны къайгъылары бла жашайды поэт. Хар халкъны къайгъысына, хар адамны къадарына да барды аны жетежагъы. Чынтты искусство неден да алгъа жашауну суратлайды, аны айгъакълайды адамлагъа. Бу зат Къулийланы Къайсынны бар чыгъармаларына да бек келишеди. Бютюн да малкъар халкъны туугъан жеринден зор бла кёчюрюлгенине аталгъан не да анга жетежакълары болгъан назмуларында бла поэмаларында кёрюнедиде жашау кертиликден толу суратлаула.

Аллай ачыуну, аллай къыйынлыкъны букъдуруп къоаллыкъ туююлсе! Аны юсюнден жукъ айтмай, тынгылап тургъан къыйынды. Айтхан а андан да къыйынды, бютюн да аллай бир жыл озгъандан сора айтхан. Партияны ол озгъан съездлерини оноулары бююнлюкде унутулуп, жокъгъа саналып тура эселе да, зорлукъ, хорлукъ бла халкъланы туугъан жерлеринден кёчюрюлгенлерини темасы – ёмюрлюк темады. Ол, табийгъатны сур жорукъларына бой салмай, желле да бюге, кюннге да кюе, къая жухну къыйыр тырхыгында ёсген назик гюлчюк кибик, туруп турады.

Алай эсе да, кеси миллетлерини төрелеринде жюрюй келгенча, жаназысыз, намазсыз, кебинсиз асыралып, оба болгъанланы эсериу – бизни борчубузду.

Халкъны къадарына къайгъырыулукъда ура эди, суратлау халда айтсакъ, малкъар поэзияны жюреги. Аны юсюнден жазмай, ол уллу ачыуну дунягъа айтмай, баям этмей амалы жокъ эди Къулийланы Къайсынны. Аны «Къыйынлыкъ келген сагъатда», «Бир жангы зат да болмагъан назмула», «Туугъан жер бла сёлешиу» деген назмулары, «Ленинни юсюнден таулу поэмасы» орусчагъа кёчюрюлмей къалгъан сегизинчи башы анга толу шагъатдыла. Поэтни ол темагъа аталгъан бирси чыгъармалары да аз туююлдюле.

Бююн аланы жангыдан окъусанг, газет бетледе жазылып тургъанча, хар зат эсингде къалады, кёзюнге кёрюнеди. Нек десенг, «Сёз» (поэтни чыгъармалары уа алай

жазылгъандыла) кесини заманы бла келиширге керекди, окъуучуну кёлуне келиширге. Сёзю бек баш магъанасы – айтылгъанындады.

Къайсынны озгъан ёмюрню 60-чы жылларында жазылгъан поэмаларыны юслеринден айтабыз. Кёчгюнчюлюкню юсюнден ол заманда айтыргъа жарай эди, алай къоркъуулу эди ол иш, сакълыкъ керек эди. «Жылыулукъну» заманы «ачыкъ айтыргъа» онг берген эди эсе да, сау халкъны азап жолуну юсюнден жазгъаны бла поэт суратлау жаны бла жангы жетишим болдургъанындан эсе бек, инсан жигитлик этгенди, кесини адамлыкъ борчун толтургъанды десек, ол тюз боллукъду.

Ол поэмаланы инсанлыкъ, халкълыкъ магъаналары алай бла бютюн уллу себеп болгъандыла халкъ кюсеген заманны – ачыкъ айтыргъа онг берген заманны жууукълашдырыргъа.

Поэтни аузундан чамланыу сёзле чыгъадыла, халкъны тарих къадарын не къыйынлыкъ да сёнгдюрмеген кючю айтдыргъан сёзле. Нени бюгер онг бар эсе да, туугъан тауларын кёрюрге жаны-къаны бла къаст этип тургъан адамны таукеллигин бюгер онг жокъду. Жокъду аны рухун аккыл халгъа келтирир кюч. Нек десенг, туугъан жерин кемсиз суйген адам аны тансыкъ тюшлеринде да кёреди. Киши жеринде туугъан жерин тюшюнде кёргенден иги уа не барды! Бютюн да туугъан жерини топурагъын анасыны жаулугъу бла биргесине жюрютгени! «Туугъан жерни тарихи – ол не къуругъан турукъ... не сынган сауутну багушха атылгъан саплары... не тот басхан темир сыныкъланы тёбелери туююлдо», – деп жазгъанды Къулийланы Къайсын. Ол сёзлени «Осуят» деген поэманы баш жигити Харуннга айтдыргъанды ол революциядан, эки дуния урушдан да сау къалгъаннга, экинчи дуния урушда жашлары ёлген таулугъа.

Кесини къыйын, узун да жашауунда, кёз жашларын кишиден да жашырмай, бар тас этер затларын тас этип, туугъан жерин тас этип, биринчи кере жилияды Харун. Жилияды да, къабыры туугъан ташында къазылырын тилейди къадардан. Туугъан тауларына тансыкъдан бла къыйын ауруудан ёледи ол киши жеринде, алай анда ёлюмюн керти ёлюмге санамайды. Къулийланы Къайсынны бизге, саулагъа, къойгъан чыгъармачылыкъ хазнасы кёп тюрлюдо, кёп сейирлик суратлаулары болгъан дуния. Аны бар чыгъармалары да туугъан жерине, анда жашагъан адамлагъа суймекликден, алагъа ыразылыкъдан толудула.

Бюгюнлюкде, бизни жамауатны адет-къылыкъ төрелерини чигинжилери тебе башлагъан заманда, Къулийланы Къайсынны назмулары бек иги себеп боллукъдула адам-

лагъа. Ала бизни жүреклерибизни жарыкълыкъ, огъурлу-
лукъ шауданы бла сугъарлыкъдыла. Аны бла къалмай, биз
аладан огъурлулукъну, халаллыкъны, жандауурлукъну
дерслерин алыр онг табарыкъбыз.

Жамауатны бусагъатлыкъ дуниясында миллет куль-
тураны жангыруу уллу, кыйматлы да магъананы ту-
тады. Туугъан халкъыны культурасын айнытыу иште
уа Къайсын кимден да кѣп кыйын салгъанды. Бу затла
ким да эсге алырча, ким да оюм этерча затладыла. Бютюн
да – адам санлары, малкъарлылача аз халкъланы эсге
алсанг. Не уллу кыйынлыкъда да бююлмеген малкъар
халкъны культурасы дайым ёсерге керекди, айныргъа.
Анга айныргъа, ёсерге уа бек тынгылы мурдор салгъанды
Къайсын – дуниягъа айтылгъан поэт. Кеси жазгъан бла
къалмай, ол уллу жазычуланы чыгъармаларын ана ти-
либизге кѣчюргенди, башхаланы назмуларына, поэмала-
рына тюз багъа бичгенди. Бек башы уа – суратлау сѣзню
деменгили устасы, адам улуна огъурлулукъ, игилик жо-
рагъан поэт эди ол. Миллет культураны жангыра баргъан
мурдорунда жаш тѣлюню адетге-къылыкъгъа юйретиуге
Къайсынны жашау жолу, чыгъармачылыкъ хазнасы да
заманны барыуунда дайым дерс болгъанлай турлукъдула.

СУРАТЛАУ СѢЗНЮ КЮЧЮНЮ ЮСЮНДЕН

Сѣз – ол аллай затды, аны бла
ѣлтюрюрге, къутхарыргъа, аны бла
полкланы ызынгдан элтирге, сатлыкъ
этерге, сатаргъа да, сатып алыргъа
да боллукъду; аны, уруп жыкъгъан
къоргъашиной, кепге къуяргъа да
боллукъду.

В. Шефнер.

Китапла бирлени жашауларын
толу этедиле, бирлени уа – жалан да
китап тапкаларын.

Л. Гумилев.

Дунияны ангылауда бла билимин ёсдюрюуде адамгъа
искусство алай аз магъананы тутмайды. Сѣзден иги бир зат
да ачыкълаялмайды бола тургъан ишлени. Сѣз – адам эсини
бек бийик жетишимиди. Ол жер башында жашагъанладан
адамны энчилигин кѣргюзтген затды. Сѣлешуу бла тил – адам
улуны культурасы болдургъан бек тамаша шартладыла.

Бизни ёмюр санаугъа дери 441 жыл алгъа Софокл жазгъан «Антигона» деген трагедияда сёз, таууш, оюм деген затла цивилизация болдургъан бек бийик жетишимле бла – жерчилик, тенгизчилик, табийгъатны бойсундуруу, кийик жаныуарланы, хайыуанланы юйретиу, жамауат жашау, къырал къурау, сахар ишлеу бла, медицина бла бирге айтыладыла.

Адам улуну бу башда сагъынылгъан культура жетишимлеринде бек баш жер, баям, сёзге тийиншлиди. «Аны оюмлары – ала желден теркдиле, сёлеширге уа ол кеси юйренгенди», – деп айтылады адамны юсюнден «Антигонада». Сёз дегенинг – чынтты суратлау сыфаты, жашау тарихни кёптюрлю ёмюрлеринде адамланы сезимлерин, умутларын, ниетлерин бирикдирген зат. Суратлау сыфат къурааргъа сёзю, хау, чексиз кёп онглары бардыла. «Литература – сёзю кючю бла суратланган искусстводу», – деп да аны себепли айта эди Горький.

Сёз – адамланы бир бирлери бла сёлешулеринде неден да уллу магъананы тутады. И. Богословну: «Сёз алгъа болгъанды», – дегени да адам улуну тарихинде сёзю ол уллу къыйматын эсгертгенлиги эди. Алайды да, къысхасы, адам улуну жаратылыууна, дуняны къуралуууна нёгер болгъанды сёз.

Сёз адамлагъа, адам улуну культурасыны башлануунда, айныуунда, тарых жолунда кесин эсгертгенча, ахыр чегинде да эсгертеди кесин.

XIX ёмюрде Запад Европада культура жаны бла философ О. Шпенглер «Европаны ахыры» деген китабын жазгъанды. Европаны культурасыны айныу жолуну къыйматын тохташдыра, ахырында быллай оюмгъа келгенди: «Не тюрлю искусство да ёледи. Аны энчи чыгъармалары ёлюп къалмай, ол саулай кеси ёлюп кетеди. Рембрантны бек ахыр сураты, Моцартны музыкасыны гыллыуу гунч болгъан кюн келир, сурат ишленген гетен къумач бла нотала жазылгъан къагъыт а къалырла, музыкагъа тил, суратха сын-сыфат берген кёз бла къулакъ кетселе да». Быллай тюнгюлююк чыгъармачылыкъда суратлау оюм эте билген адамны жолуну башлануу болур амалы жокъду, нек десеги, суратчы адам улуну таукеллигини сёнгмеген кючюнден илхам кюч алады да, аны акъылы-эси жашауну къара-къатышлыгъын хорлар онг табады. Бу затны тюзлюгюн кёргюзтгенге ушайды Иван Бунинни 1915 жыл 7-чи январьда жазгъан «Сёз» деген назмусу. Дуняда бек ёлюмсюзге жалан да сёз саналгъанын, къыйырсыз-чексиз жашау жалан да сёзге берилгенин, бизни бек уллу байлыгъыбыз да сёлешген сёзюбюз болгъанын айтады Иван Бунин. Не затды бу сёз деген

нинг, адамны ёлтюрюрге, жангыдан тирилтирге, жашаугъа къайтарыргъа да аны кючю бар эсе? Недеди аны магъана кючю, къыйматы? Неден къуралгъанды? Не заты, не жаны саналадыла бек къыйматлыгъа, бек кереклиге? Сёзню сёз этген эки зат барды: таууш бла белги, адамны тили айтхан, эшитдирген затла.

Адамлагъа дуняда нени да ангыларгъа, билирге болушхан затланы барындан да къыйматлы, барындан да кёп жетежакълыкъ этеди адамны тили. Алайды да, тил байлыкъ дегенинг жашауда хар затны, болумланы да тыш кёрюмдюлерин, ич къыйматларын айгъакълайды. Тилни хайырындан ачыкъланады, белгиленеди затланы, болумланы адамланы араларында байламлыкъ. Жер башында адам какъыйкъатны байламлыкъларын тынгылы ангылап бошаса, къыйырсыз-чексиз, тюпсюз аламны билир, ангылар онг да табарыкъды. Тил дегенинг адамны сезимлерини барын да, бек назик, аз-буз эсленнген жан учунууун окъуна баям этеди.

Сёзню кючю, онгу жалан да ала бла чекленип да къалмайдыла. «Фауст» деген трагедиясында Гёте «сёзню башха тюрлю магъаналарыны юслеринден айтады. Трагедияны жигити «Инжилни» биринчи айтымын кёчюрюрге кюрешгенди да, алгъа «Сёз» болгъанды дейди. Ызы бла уа, айтханына ийнандырыргъа къаст этип, кёп тюрлю юлгю келтиреди.

Сёзню юсюнден айта, «Фауст» аны кёп тюрлюлюгюн, жашауну несине да аны жетежагъы болгъанын белгилейди:

- 1) Сёз – айтылгъан зат;
- 2) Ич къыймат, магъана;
- 3) Кюч;
- 4) Мажару, иш.

Сёз, иш къурагъан сёз, магъана, кюч – была бары да литературадыла. Литератураны уа бек баш борчу жашауну, какъыйкъатны суратлауду. Алай эсе уа, ол – адамгъа ариулукъну танытыуду. Суратлау хапарда ариулукъ бек къыйматлы затды. Ариу тил бла сёлешиу, суратлау адабият деп да андан айтадыла.

Суратлау адабиятта сёзню онглары толу хайырланыуладыла, алай ол тынч болуп къалгъан зат а туююлдю. Андан сора да, тюзю, суратлау адабиятха хар ким да бирча къарыу эталмайды. Аны алайлыгъын кёп назмусунда эсгертгенди Къулийланы Къайсын.

Неден да алгъа акъыл бла фахму биригирге керекдиле. Биригип, сёзню кючюн ачаргъа. Бек уллу, биринчи ишлери ма олду сёзню къурулушчусуну да, поэтни да. «Поэзия» деген назмусунда Къайсын поэзиягъа къалай халал къуллукъ этгенин, аны ючюн жанын-къанын аямагъанын

къанатлы, жарыкъ сёзле бла улуу жүрек кётюрюлююлюкде айтханды. Къайсынны ол назмусуну хар сёзюнде да барды бир жашырын магъана, окъуучу терк окъуна толу ангылап къоялмазлыкъ къыймат. Алай эсе да, сёзню тюрлю-тюрлю магъананы, сезимни, тюрсюнню, ийисни ангылатыр онгу барды. Сёзле бла нени да айтыргъа боллукъса, алай айтханындан айтмагъанынг кёпча кёрюнеди, нек десенг, адамны жаны сёзню теренлигинден теренди.

«Дуния кенглигини къыйыры-чеги жокъду. Хар нени бир жерге тийишдирир онг да табылмайды. Амал жокъ-лугъу къыйнайды. Кеси кесинги кем этесе. Халыны юзюп ала, теринги жыртаса, сюеклеринги сындыраса, къанынг төгюледи, мыйынгы басып, бери чыгъара, – алай тюйюлмюдю? Алай жаратыладыла сёзле».

Суратлау сёзню алай къыйын жаратылыууну юсюнден Джамбулат Кошубаев «Лотос без имени» деген китабында айтады.

Сёзню бла магъананы бирликлери эм бир бирге келишиюлюкleri – ма олду сокъур тюйюмчек. Сёз боллукъду мени илхам къууанчым, жарсыу къыйынлыгъым, уллулугъум, айыбым да деген хар адам ол тюйюмчекни тешерге, юзерге керекди.

Жан тирилтген ачы да кёрюннген, акъыллы, тыйгъысыз да поэзия илхам ашыргъанды Мечиланы Кязимни ёмюрюнде. Чыгъармачылыкъ жолу къууанчдан, бушуудан да толу таулу кишини, малкъар адабиятны таматасын, хау, ол ашыргъанды. Аны назмуларында бизни сыйлы тауларыбызны деменгиликleri, сабырлыкълары суратланнгандыла. Ала бла бирге уа къартла, таулуланы бекликleri, кишиликleri, батырлыкълары да суратланнгандыла. Малкъар халкъны туугъан жеринден айырылгъан ачыуу да, аны кёрюр онг тапмай, бизни кёп жылланы термилген къыйынлыгъыбыз да бардыла поэтни назмуларында. Алай Кязим не заманда да сёзню ёлюмсюзлюгюне толу ийнаннганды. Андан жазгъанды ол былай:

*Иги сёзню бичакъ кесмез,
Иги сёзню боран элтмез,
Иги сёз отда да кюймез,
Иги сёзге багъа жетмез.*

*Иги сёзсюз жашау неди? –
Тузсуз хантха теппе-тенгди.
Иги сёзню айтхан – эрди,
Акъылы, жүреги кенгди.*

Суратчыны фахмусу, усталыгы бла дунягъа жангы затла жаратыргъа къолундан келген адамны халкъда сыйы къалай бийикге кётюрюргенин поэтни «Бузжигит» деген поэмасында ачыкъ, шарт, толу кёребиз. Тау адетге, тау төрелеге кертичи болургъа чакъыра, кесини назмучулукъ ишинде тюзлюк жолундан шашмауну санайды бек сыйлыгъа поэт. Махтау да, байлыкъ да бошдула, тюзлюкге кертичилай тур, сау дуняда огъурлулукъгъа бла тюзлюкге жетген зат жокъду дейди Кязим.

Малкъар поэтле бары да аны кеслерини устазларына санайдыла, – поэтни поэзия хазнасы алай уллуду, алай къыйматлы. Жашауну не къыйын заманларында да аны жазгъанлары кеслерини терен, кенг магъаналарын, сейирлик суратлау кючлерин тас этмейдиле.

Хар халкъдан аны кесине тийиншли поэт чыгъады деген сёз барды. Ол керти да алай эсе, биз «поэзия атабыз» бла ёхтемленирге эркинбиз. Бурунгулу таулула: «Жерине кёре кырдыгы» деп, баям, аллай бирден айтхан болурла.

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Эльмира,

*Къабарты-Малкъарны
эл мюлк академиясыны доценти*

Атлары

САБАНЧЫЛАНЫ ХАДЖИ-МУРАТ. Тюзлюк, кертилик, демократия ючюн этилген жигитлик	3
АТТАЛАНЫ ЖАМАЛ. «Айып этмегиз заманында келялмагъаным ючюн»	11

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Анала ауазы. Роман	20
--	----

ПОЭЗИЯ

МАКЪЫТЛАНЫ САФАР. Мен малкъарлыма. Ай. Жыйырманчы ёмюрню жашыма. Къарт кишини сёзю. Акъ таула. Жерди бизни анабыз. Жер юсюнде. Сабийле аздан-аз. Заманны шартлары	59
ДОДУЛАНЫ АСКЕР. Ийнаныуу ючюн ёлген	69
ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. «Ёзден адет – миллетни хунери»	74

ВЛАДИМИР ВОРОКОВХА – 70 ЖЫЛ

МОТТАЙЛАНЫ СВЕТЛАНА. Кеси сайлагъан жол бла	81
---	----

ПОЭЗИЯ

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Неге жарсыйса, Малкъарым? Назмула	89
--	----

ПРОЗА

ХУЧИНАЛАНЫ МУХАММЕД. Айыу бла кертме ашагъан. Роман. Баргъаны	106
--	-----

МУХАМЕД ХАФИЦЁГЕ – 60 ЖЫЛ

МОТТАЙЛАНЫ СВЕТЛАНА. Ёз халкъыны келечиси	146
МУХАМЕД ХАФИЦЁ. Францияны жюреги. (Жол жазмала)	154
Дуния адабиятыны уллу адамы	159

ИЛМУ

АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР. Булутлагъа бой салдыргъан алим	164
ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ. Чам хапарла	172
КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛИЙ. Очеркле	201
ГЕЛЯСТАНЛАНЫ ЭЛЬМИРА. Жаралы ташны ачыуу. Суратлау сёзню кючюню юсюнден. Статъяла	216

МИНГИ ТАУ / Эльбрус № 2 (126)

*Литературно-художественный,
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители: Мининформпечати КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации
№ 0037 от 16 декабря 1998 г.

Главный редактор *М. Х. Мокаев*
Ответственный секретарь *М. М. Ольмезов*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Сдано в набор 15.03.06. Подписано к печати 04.04.06. Формат 84×108^{1/32}
Бумага офсетная № 1. Гарнитура школьная. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 12. Уч.-изд. л. 11,96. Заказ № 44.
Тираж 1100 экз. Цена свободная.

Адрес редакции: 360000, Нальчик, пр. Ленина, 5

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»
Министерства культуры
и информационных коммуникаций КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33